

ө, ү, ң

Фонетика *а, б, в, г*

Чүве ады *авай, агай*

чараш

Демдек ады

дазыл

дөс

сөс

Тыва дыл

ОМОНИМ

Сан ады *беш, алды*

Кылыг сөзү *өөренир*

арын, сан кожумаа

МОРФОЛОГИЯ

Тыва дыл

5 КЛАСС

Ниити өөредилге черлеринге шенелде өөредилге ному

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының
негелделеринге дүүштүр тургускан

Тыва Республиканың өөредилге яамызы сүмелээн

Кызыл — 2022

Авторлар:

Е. М. Куулар, Т. Б. Оюн, Ч. А. Сарыглар, Ч. М. Тюлюш

Эртем талазы-биле редактору: **Е. М. Куулар**, филология эртемнериниң кандидады, доцент.

Рецензентилери: **А. С. Шаалы**, педагогика эртемнериниң кандидады; **О. М. Саая**, филология эртемнериниң кандидады; **Ч. Э. Балчий**, дээди категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

КЫЗЫРЫЛДАЛАР:

<i>А. Д.</i> — А. Даржай	<i>С.</i> — С. Сарыг-оол
<i>А. Ф.</i> — А. Фадеев	<i>С. О.</i> — С. Ондар
<i>Д. К.</i> — Д. Куулар.	<i>С. П.</i> — С. Пюрбю
<i>Е. Т.</i> — Е. Танова	<i>С. С.</i> — С. Сүрүң-оол
<i>И. Б.</i> — И. Бадра	<i>Ү. д.</i> — үлегер домак
<i>К.-Э. К.</i> — К.-Э. Кудажы	<i>Ч. Д.</i> — Ч. Доржу
<i>К.-Л.</i> — М. Кенин-Лопсан	<i>Ч. Ч.</i> — Чульдум Чап
<i>Л. И.</i> — Л. Иргит	<i>Ч. К.</i> — Ч. Куулар
<i>Л. Ч.</i> — Л. Чадамба	<i>Ч. О.</i> — Чылгычы Ондар
<i>М. Д.</i> — М. Дуюнгар	<i>Ш. С.</i> — Ш. Суваң
<i>М. Х.</i> — М. Ховалыг	<i>Э. Д.</i> — Э. Донгак
<i>М. Э.</i> — М. Эргеп	<i>Э. М.</i> — Э. Монгуш

098 **Тыва дыл. 5 класс:** Ниити өөрөдилге черлеринге өөрөдилге ному / **Е. М. Куулар, Т. Б. Оюн, Ч. А. Сарыглар, Ч. М. Тюлюш.** — Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2022. — 256 ар.
ISBN 978-5-6048088-8-7

Өөрөдилге ному РФ-тиң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөрөдилге черлериниң 5–11 класстарынга тыва дылдың чижек программасынга дүүштүр кылдынган.

ББК 81.2 Тув

ISBN 978-5-6048088-8-7

© Авторы-составители Куулар Е.М. и др., 2022

© Институт развития национальной школы, 2022

Все права защищены

Тускай демдектер:

— шын бижи

— бижимел ажылдар

— шинчилел ажылы

— аас чугаа сайзырадыры

— сактып ал

— немелде онаалга

— өске дылдар-биле деңне

— өөренип эрткен чүүлдеринге катаптаашкын

— бедик чаданың онаалгазы

Домак кежигүннери:

- _____ — кол сөс
===== — сөглекчи
_ _ _ _ _ — немелде
~~~~~ — тодарадылга
_ . _ . _ — байдал

Сайгарылгалар демдектери:

*ажыл*¹ — фонетиктиг сайгарылга

*чуруктар*² — морфемниг сайгарылга (тургузуунуң аайы-биле)

*ном*³ — морфологтуг сайгарылга

*Солун кино көрүп ор мен*⁴. — синтаксистиг сайгарылга

*Тывызык, тоол — улустуң аас чогаалы*⁵. — бижик демдектеринге сайгарылга

*чинчи*⁶ — сөстүң лексиктиг сайгарылгазы

цивилизация* — сөстүң утказының тайылбыры

ЭГЕ СӨС

Эргим уруглар! Эге класстарга «Тыва дыл» эртеминге чедип алган билиглериңерни 5–9 класстарга уламчылап өөренир силер. Ада-өгбелериңерден дамчып келген төрөөн дылыңарга чугаалажырының аңгы-аңгы мергежилдерин улам сайзырадып, дылдың тургузуу болгаш дыл дугайында ниити билиглер, фонетика, орфоэпия, графика, лексикология, фразеология, морфемика, сөс чогаадылгазы, грамматика (морфология, синтаксис), чугаа культуразы, орфография, пунктуация дугайында билиглериңерни чедип алыр силер.

Тываның Улустуң чогаалчызы А. Даржай «Тыва дылың, тыва чонуң, тыва чериң — ожууңнуң үш ыдык дажы ол-дур» деп чугаалаан болгай. Төрөөн тыва аймак чонувустуң амыдырал-чуртталгазы, ук-төөгүзү, культуразы тыва дылывыс-биле сырый харылзаалыг. Ону сонуургап, шинчилеп, дылывыстың байлак сөс курлавырын шиңгээдип, бодалдарыңарны бадыткап өөренириңерни күзедивис.

Авторлардан

БИСТИҢ ТӨРЭЭН ЧУРТУВУС

1. Номчунар. Сөзүглелдин утказынга немей төрөөн чериңер Тыва дугайында билир чүүлдеринерни чугаалаңар.

Делегейде 6 дип бар. Оларның эң улуу — Азия. Азияның таптыг-ла дал ортузунда чыдар бичии чуртту Тыва чурту дээр.

Тыва — солун төөгүлүг чурт. Азияның бо дал ортузун тавартыр төөгүнүң кандыг болуушкуннары хадып эртпээн дээр! Оларны шинчилеп, чаа ажыдыышкыннарны кылыр кижилер бөгүн силерниң араңарда-даа өөренип олулар чадавас, уруглар.

Тыва чурту бойдус, география талазы-биле база онзагай чурт. Девискээр талазы-биле ол улуг эвес. Оң шөлү — 170,5 муң квадрат километр хире. Чер бөмбүр-зээниң бо хензиг кезиин ие-бойдус онзагайы-биле чаяап каан: элезинниг кургаг ховулар, элбек оъттуг шынаалар, элегер көк эзимнерлиг тайгалар, дээр баганазы* деп болур тергийн бедик сүүлрлерлиг даглар, сыннар — бо бүгү Тывада шупту бар.

Бөгүнгү Тываның девискээри аңгы-аңгы кожууннарга чарлып турар: Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Бии-Хем, Тожу, Каа-Хем, Таңды, Чеди-Хөл, Тес-Хем, Эрзин, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Кызыл кожуун, Тере-Хөл база Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар.

Бөгүнгү Тываны Тыва Республика дээр, оң кол хоорайы, азы найысылалы — Кызыл хоорай. Тыва Республика Россия Федерациязының составында кирип турар. Ынчангаш Тываның чурттакчылары — Россияның база хамаатылары.

Тыва тускай республика болганда, ол боду Конституция (Үндезин Хоойлу) ёзугаар сүлде демдектиг, туктут болгаш ыдык ырлыг. *(Е. Танова)*

 Бодунарның төрүттүнген сууруңар, кожуунуңар, хоорайыңар дугайында кыска чогаадыгдан бжиңер.

ДЫЛ ДУГАЙЫНДА НИИТИ БИЛИГЛЕР

§ 1. Төрээн дыл — чоннуң эртинези

2. Тыва улустуң үлегер домактарының утказын тайылбырлаңар.

Ава сөзү — алдын,   Ие сөзүн ижип болбас,
Ада сөзү — мөңгүн.   Ада сөзүн ажырып болбас.

 Ада-иеңер-биле кайы дылда чугаалажыр-дыр силер? Аваңарның аа сүдү-биле кады дамчып келген төрээн дылыңарның ужурдузазын канчаар билип турар силер?

 3. Сөзүглелди номчааш, утказын сактып бжиңер. Черлер аттарының шын бижилгезиниң дүрүмүн тайылбырлаңар.

Муң-муң чылдар дургузунда амгы Тыва, Соңгу болгаш Мурнуу Алтай, Барыын болгаш Чөөн Саян даглары, амгы Моолдуң Хубсугул (Көёп-Суг-Хөл), Хаан-Көгей, Кыргыз-

Хөл, Копту, Успа-Хөл девискээрлеринге янзы-бүрү язы-сөөк чоннар чурттап чораан. Оларның овор-хевири, шажын-чүдүлгези, дылы, төөгүзү бот-боттарынга чоок. Ук чоннарның аразындан тыва чон аңгы чон кылдыр шылгаттынып үнген.

Тываларның төөгүзүн чүс-чүс чылдар бурунгаар бижиттинген төөгү номнарындан, көжээ бижиктерден, археологтук казыышкыннардан билип ап болур. (В. Орус-оол)

1. Силерниң кожуунуңарда, сууруңарда кандыг төрөл бөлүктөр чурттап турарыл, адаңар. 2. Тывада кайы төрөл бөлүктөр эң-не хөй санныг деп бодаар-дыр силер? 3. Аңгы-аңгы кожууннардан улустуң чугаазында ылгалдыг чүүлдер барын эскерген силер бе, харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

Кижилерниң дириг амытаннардан кол ылгалы — *дылдыҥ дуказы-биле харылзажып билири.*

Чаңгыс девискээрге турумчуп чурттай берген улустуң сөс-домаа, чаңчылдары чаңгыс аайлажып, ниити саны өзүп көвүдөзе-көвүдөзе, улуг чон болур.

Тыва улус монгуштар, ондарлар, сарыгларлар, донгактар, чоодулар, маадылар дээн ышкаш бөлүк-бөлүк төрөл аймактардан аңгы чон бооп тывылган.

4. Сөзүглелди номчуңар. Тыва дылга дөмейлешкек алтай, хакас дылдарның дугайында кыска дыңнадыгдан кылыңар.

Тываларның ынак байыр-лалы — Наадым. Аңаа малчыннарның чедишкиннерин түң-нээр. Аът чарыжы, хүреш, ча-адар, чадаг чарыш маргыл-даалары ыяап болур. Тываларның төрөөн дылы — тыва дыл.

Хакас чоннуң национал байырлалдарының бирээзи — Чыл пазы. Чыл бажын чазын демдеглеп эрттирер. Хакастарның төрөөн дылы — хакас дыл.

Бодунуң аас чогаалын кадагалап алыры-биле тофа улус чай болурга-ла, «Аргамчи ыры» деп аас чогаал байырлалын эрттирер. Олар эвээш санныг чон, төрөөн дылы — тофа дыл.

1. Тывада кандыг чоннарның төлээлери чурттап турарыл? Оларның дылын, культуразын сонуургап көргөн силер бе?

2. Делегейде хөй дылдар бар дээрзин бадыткап турар чүүлдерден интернет четкизинден тывыңар. Сонуургап турар дылыңар дугайында медээден белеткеңер.

5. Сөзүглелди номчааш, өпей ырыны доктаадып алыңар. Аваңардан өпей ырыдан ырлап өөрениңер.

ӨПЕЙ ЫРЫ

Тыва херээжен кижии кавайлыг төлүнге бурун шагдан авалардан дамчып келгени өпей ырын ырлаан оран. Чылыг чымчак карактары-биле көрүп, чаш төлүн эргеледип, сеткилиниң ханызындан ынакшылын өпей ырыга илередир. Иениң хоюг үнүн дыңнап каанда, кандыг-даа ыглаган уруг оожургап, ылым-чылым баар.

Өпей-өпей, оой,
Өпей сарыым, оой.
Уваң-уваң, оой,
Уваң сарыым, оой.

Авазының, оой,
Артык ынак, оой,
Ачазының, оой,
Чассыг кызы, оой.

6. Шүлүктү номчуңар. Авторнуң төрөөн дылынга хамаарылгазын канчаар илереткенин чугаалаңар. Дакпырлап бижээн ажык эвес үжүктөрлиг сөстөрни тыпкаш, шын бижиириниң дүрүмүн чугаалаңар. Адалганы тывыңар, чүү чүвөгө хамаарыштыр ону ажыглаанын тайылбырлаңар.

ТЫВА ДЫЛЫМ

Сүзүүм болган авайымның сүдү ышкаш,
Сүүзүннүг, мага-боттан адырылбас,
Тынар агаар, сеткилимниң хөрзүнү бооп,
Тыва дылым, дамыр-ханда тудуш-тур сен.

Кырган-ачам уран-мерген тоолундан
Кыштың узун кезээзинде сени танааш,
Маадырлыг өлбес чоннуң дылы-дыр деп
Магадааштың, кезээ шагда ынакшаан мен.
(А. Даржай)

7. Номчуңар. Төрөөн дылдың ужур-дузазының дугайында ажык чугаадан кылыңар.

Кижиниң дылы медезел-биле тудуш болгаш, кандыгдаа кижиниң бодалы төрөөн дылынга илереттинип келир. Төрүттүнүп келген чаш төл бир-ле дугаарында авазының чугаазын дыңнаар. Ынчангаш улус төрөөн дылын «ава дыл» дээр.

Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары болур тываларның төрөөн дылы — тыва дыл. Ол тыва кижиниң ишти-хөңнүн илередир, бодалдарын солчур, төрөл чону-биле чугаалажыр чугула чепсээ. Тыва дыл байлак, ты-вызыксыг. Тыва дылды дамчыштыр тыва улустуң аас чогаалы салгалдан салгалче дамчып келген, чечен чогаалы хүн бүрүдө сайзырап турар.

Тыва кижилер чүс-чүс чылдар иштинде төрөөн дылының дузазы-биле күш-ажылчы арга-дуржулгаларын сол-

чуп, ажил-херээн бүдүрүп, ажы-төлүн кижизидип келген, ёзу-чаңчылдарын, чүдүлге-сүзүглелин, бойдус болгаш ниитилел талазы-биле билиглерин дамчыдып келген.

Тыва дыл — чоннуң шингээдип пөкпес, эгээртинемес эртинези. Ооң үнези салгалдан салгалче улам бедиир, чоннуң мөңгө шыгжамыры бооп артар. Төрээн дылын үнелеп, ону хумагалап өөренири чугула.

ЭГЕ КЛАССТАРГА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИН КАТАПТААРЫ

§ 2. Үн болгаш үжүк

8. Номчуңар. Үннери үжүктери-биле дең азы үжүктерден хөй сөстөрни ийи аңгы одуругга бижээш, чылдагаанын тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстөрни слогтарга чарыңар.

Агаар, дамды, аът, каттар, иешкилер, көпееэ, тураскаал, хоюм, аъш-чем, уруглар, найырал, үер, хаяа, даг.

9. Скобка иштинден чогуур үжүктөрни киирбишаан, дүжүрүп бижээш, сөстөрниц дазылын, кожумактарын шыйыңар. Шын бижилгениң кандыг дүрүмүнге даянып кылдыңар, тайылбырлаңар.

Дү(н, нн)үң эң кыска өйү. (С.С.) 2. Ол черниц оътсиге(н, нн)и терең, чечектери өң-баазын болган. (М.К-Л.) 3. Арыгда кызыл-ка(т, тт)ың хөйүн канчаар ону, шиштээн эът-ле! (М.Э.) 4. Ынчангаш чур(т, тт)увуска ынаавыс дендээн. (С.С.)

Сөстүң тургузуу (кезектери): **дазыл, чогаадылга кожумаа, өскертилге кожумаа, дөс.** Чижээ: мал, эмчи, ававыс.

10. Бодуңарның эскериичел чорууңарны хынап, дараазында айтырыгларга харыылаңар. Улаштыр солун айтырыглардан боданып алгаш, эштериңерге салыңар.

Делегейде чүү хөйүл?
Номнуң эгезинде чүү барыл?
Чүү деп сөсте алды *n* барыл?

11. Метаграмманың харыызын тыпкаш, ол сөс кирип турар үлегер домактан сактып бжиңер.

Ажыг бүрү азынган ыяш,
Ады беш-ле үжүктүг.
Ортаа үжүүн солуптарга,
Орталанмас чаң-на ында.

(*Ч. Кара-Күске*)

Метаграмма — сөсте чаңгыс үжүктү азы үннү солуптарга, өске уткалыг сөс болу бээр тывызыктың бир хевири. Чижээ: *бөрү — бурц, кат — хат*.

12. Хөй сектер орнунга уткалыг сөстер болу бээр кылдыр тааржыр үжүктөрни киир бжиңер.

Д-т: ...агаа, ...оргу, ...алган, ...ээлдиген, ...ураскаал,
...авак, ...уңмам.

Б-п: ...ызаа, ...елек, ...өс, ...ок, ...өрүк, ...өш, ...оорзак,
...алды.

§ 3. Чугаа кезектери

13. Одуруг бүрүзүндө сөстөрнүң аразындан артык сөстү тывыңар, тайылбырын бериңер. Харыыңарны дүрүм-биле бадыткаңар, ук сөстөр-биле домактардан чогааткаш, бижип алыңар. Аңгылаан чүве адының шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Булуттар, малдар, чочагай, хемелер, шөлдер, эъттер; кижжи, бойдус, өөрүшкү, эниктиң, хоорай, ала-сааскан, көрүнчүк;

дунмаларым, суг, сугнуң, **сугга**, сугну, сугда, сугдан, сугже.

Чүве ады саннарға, хамаарылға хевиринге болгаш падежтерге өскерлир: *тон — тоннар; акым, акың, акывыс; уя, уяның, уяга, уяны, уяда, уядан, уяже.*

14. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. «Демдек ады + чүве ады» деп майыкка даянып, сөс каттыжыышкыннарын ушта бижээш, харылзаалыг айтырыгдан салыңар.

Ү л е г е р и: *доора (к а н д ы г?) будук, ...*

Дырбактыг доора будук кырында чыдып алган, мендиве көрүп чыдыр. Карактары ногаан-сарыг ыш-каш болду. Кудуруун шимчедирге, бажында кара чүве саглаңнаар. Ооргазын дургаар тарлан-шокар сылдыстар чыпшырып каанзыг. Калдарак дытты долгандыр маңнагылап, хөрөктенип ээерге, дырбактыг чүгле ону кайгаар бооп-тур ийин оң. (*М. Кенин-Лопсан*)

15. Дараазында чүве аттарыңа демдек ады чогаадыр кожу-мактардан немээш, сөс каттыжыышкыннарындан тургузуңар. Шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Ү л е г е р и: *телефоннуг оол, ...*

Булут, планшет, доозун, аът, эът, бөрт, сиген, чурук, даш, хураган, мал, тоорук, хеп, оол, эш.

16. Оюн «Илчирбе». Мурнунда турар сөстүң төнгөн үжүүн барымдаалап, дараазында сөстү улаштыр аданар. Оюнга чаңгыстың санында, адаарының падежинде турар ниити чүве аттарын ажыглаңар. Кыска үе дургузунда хөй сөстен тыш, узун «илчирбелиг» болурун кызыдыңар.

Ү л е г е р и: *артыш — шак — кажык — кулча — арын — ном...*

17. Таблицаны кичээнгейлиг көргөш, ат оруннарының канчаар өскерлирин тайылбырлаңар. Ат орну кайы чугаа кезээн солуп чорурун тодарадыңар.

Арын	Чаңгыстың саны	Хөйнүң саны
1-ги арын	мен	бис
2-ги арын	сен	силер
3-кү арын	ол	олар

18. *Мен* деп ат орнун падежтерге өскертпишаан, домактарны дүжүрүп бижиңер, өскерткен сөстериңер чанынга падежин айтыңар.

Мен (А.п) хүреш секциязы барып турар мен. ... (...) акым база хүрежир. Ол ... (...) хөй аргаларны айтып берип чоруур. ... (...) эш-өөрүм база деткиир. ... (...) эки түң-нелдерни чедип алыр деп сорулга бар. ... (...) өске оолдар база кызымак хүрежип чоруп турарлар. Тренер башкы ... (...) улуг кичээнгейни салып турар.

- **19.** Шыйыгның орнунга ат орнундан салыңар. Арынның ат оруннарының санын, падежин айтыңар. Бердинген домактарны тыва дылче очулдуруңар.

Лена сказала мне, что на каникулах _____ поедет к бабушке. Завтра _____ пойдём на каток. К нам приехали дядя и тётя, _____ живут и работают в Красноярске.

- **20.** Чурукту кичээнгейлиг көрүңер. Аңаа хамаарышкан сөзүглелди тыва дылче очулдуруңар, адаанда онаалгаларны күүседиңер.

ИНТЕРЕСНАЯ ПТИЦА

Живёт в хвойном лесу птица с большим носом. Пёрышки у неё тёмные. Зовут её кедровка. С осени она прячет шишки. Запасы кедровка делает в разных местах леса. Она легко находит эти места.

- **1.** Чүү деп куштун дугайында сөзүглел-дир, очулдурдуңар? Ол кушту Тываның аргаларыңа көрген-дир силер бе?
- **2.** Оон өске кандыг арга куштары билир силер, оларның дугайында кыска медээден бижиңер.

- **21.** Тыва болгаш орус дылдарда 3-кү арында ат оруннарының ылгалы чүл, тайылбырыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

- **22.** Шүлүктү аянныг номчуңар. Кылыг сөстериңиз үелерин тодарадыңар, харыыңарны аас-биле бадыткаңар. Аңгылаан кылыг сөстериңиз тургузуун сайгарыңар.

Чанар куштар чылыг сүрүп,
Шаа* кээрге, арлы берген.
Опчок* хаттар үрүп кээрге,

Ожук харлар кустуга бээр...
Уруглар бис тоовас бис,
Улуг-Тейден **чуңгулаар** бис.
Хаттыг дүвээ* четтирбес бис,
Караңнадып **бадар** бис.

(Э. Кечил-оол)

Автор шүлүкте чылдың кайы үезин чураан-дыр, ол дугайын кандыг сөстөр бадыткап турарыл?

23. Чурукта чүвелерниң болгаш кижилерниң кылдыныгларынга хамаарыштыр «Паркка» деп темалыг харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

24. Үлегер домактарны номчааш, утказын тайылбырлаңар. Кылыг сөстөрүн ушта бижээш, арын, сан, үезин айтыңар. Болбас хевирниң кылыг сөстөрүн тодарадыңар, кожумактарын шыйыңар.

Үлегери: *халда*ар — к.с., ч.с., 3 а., к.үе.

Бак сагыш башка халдаар. Өшкү чудаанын үзер.
Далашкан күске сүтке дүжер. Харам кижээ эш доктаавас.
Болбас тенек бодун мактаар.

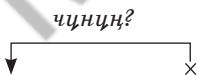
1. Үлегер домактарның кандыг темага хамааржырын тодарадыңар.
2. Мөзүлүг аажы-чаң дугайында тайылбырдан бериңер.

25. Домактарда частырыгларны тывыңар. Дириг амытаннарга хамааржыр кылдыныгларны шын кылдыр эде бижиңер. Чугула кежигүннерниң адаан чогуур шыйыглары-биле шыйыңар.

Аът ужуп чор. Ногаан шыкта хөй инек ээрип тур. Өг чанында ыт оъттап чор. Дээрде эзир маңнап чор. Дүне бөрү чемнеп эгелээн. Кежээликтей балыктар улуп турган.

§ 4. Сөс каттыжышкыны болгаш домак

26. Сөс каттыжышкыннарында өзек сөстү тыпкаш, чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгдан салыңар. Аңгылаан сөс каттыжышкыннары-биле домактардан чогаадыңар.

Ү л е г е р и: *чодурааның чечээ*

Күштүг хат, **ном садар**, каът бажың, төгерик ай, балык тудар, ачамның аъды, **быжыг найырал**, он шак, **компьютерге парлаар**.

27. Дараазында домактан сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, сайгарыңар.

Хүннүң херелдери чайлагның чөөн талазында каъттар сирттеринден* харап келгилээн. (С.)

28. Бердинген сөстөрнн домактар болу бээр кылдыр эде тургускаш, дүжүрүп бжиңер. Домактарның соонга кандыг бижик демдектерин салганыңарны тайылбырлаңар.

1. Аяс, болду, чылыг, хүн, бөгүн.
2. Чоокшулаан, маргылдааның, бөмбүүнге, шагы, хол, бе.
3. Хоорайывыс, бистиң, турар, Кызыл, сайзырап, хүнден, хүнче.
4. Өөрүшкү, ырак, келири, чанып, черден, дег, боор, кайда.
5. Чайба, күштүг, дээш, мен, хөрээң. (Ү. д.)

Домак төнген утканы илередир. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактар **медээ, айтырыг** болгаш **кыйгырыг домаа** деп бөлүктерге чарлыр.

§ 5. Сөзүглел

29. Сөзүглелдерни кичээнгейлиг номчааш, оларның хевирин тодарадыңар. Сөзүглелдерниң хевирин тодарадып тура, кандыг демдектерге даянганыңарны тайылбырлаңар.

I.

Долгай мыйыстыг улуг-ла ак өшкүвүстү Долгай-Мыйыс деп шолалаар бис. Ол бир-ле чазын төрүпкен. Анайының чараш болгаш чаптанчыы-даа кончуг. Чап-чаа чагган ак хар-ла! Ынчалза-даа теvedен демдектиг анай болган. Ийи кулак дөстөринден эгелээш, ийи чаагын куду баткан, ийи чырыынга четкеш, сегел адаанче, чиңге уннуг дамырак дег, карарып бады барган дүктерлиг. Карарар чери чүгле ол. (Э. К.)

II.

Кижн азыраан малда иви дег шиник чараш мал кайда боор. Бис Артыштың авазының чөпшээрели-биле

чаа төрүттүнгөн анайга кээривиске, ол элең-тендиң туруп келген турган. Чаражын канчаар ону: шоваазы кедергей дозургай кара карактарлыг, улуг кулактарлыг, дорт болгаш узун даваннарлыг, ооргазын куду кара ойбуннуг* хүргүл* анай иезинден эмиг дилеп тур. (М. Э.)

1. Өшкүнүң төлүн анай деп адаарын бирги сөзүглелден көрдүңер. Ийиги сөзүглелде кандыг малдың төлүн анай деп адап турарын тодарадыңар. 2. Тываның кайы кожуунунда иви малды азырап турарыл?

30. Номчуңар. Сөзүглелдиң хевирин тодараткаш, планын демнежиң тургаш тургузуңар, аттан тывыңар.

Бо төөгү мырыңай эрте-бурунгу шагда болган чүведир. Даг чоогунда бир көдээ суурга Соднам дээр тараачын эр амыдырап-чурттап чораан чүвең иргин. Ол бай-даа эвес, яды-даа эвес, ортумак кошкул-хөреңгилиг чораан дээр. Ол ийи сарлыктыг, эвээш санныг хойлуг-даа чүвең иргин. Норсон дээр өскүс оол ооң тараа-быдаазын ажаап, мал-маганын кадарар турган. Норсон, чүгле хүн үнери билек, сүрүүн одарже үндүрүп, кежээликтей кирип эккээр турган. Соднам ону бажыңының биче өрээлинге чурттадып, бора далган, пиң (калбак боова), чамдыкта аяк сүт, быштак бээр турган. Норсон өрээлинге чааскаан эвес, эник база моортай оглу-биле кады чурттап турган иргин. Эник биле моортай оглун кудумчуга аштап, түрөп чорда, эккеп азырап алган, а олары чарылбас өңнүктери болу бергеннер. Норсон хой кадарып чоруурда, эниин эдерткеш, моортай оглун хойлап алгаш чоруптар турган.

(Тибет улустуң тоолундан)

Тоолда болушкунну улаштыр боттарыңар чогаадыңар азы тоолдуң сөзүглелин тыпкаш, номчуңар.

31. Номчунар. Сөзүглелдин хевирин тодарадыңар, бодалыңарны бадыткаңар.

«Театр» деп сөс грек дылдан укталган. Грек дылга ону «көргүзүг шөлү» азы «көргүзүг» дээр. Грек театр кул тургузуглуг үеде Дионис бурганның байырлалдарындан тыштып келген. Эрте-бурунгу Грецияның театр уран чүүлүнүн культуразы Бүгү-делегейниң театр сайзыралынга дыка улуг салдарлыг болган. Рим театр тургустунуп эгелээрде, грек театрның арга-дуржулгазын калбаа-биле ажыглаан.

(Өөреникчиниң чогаадыындан)

1. «Тываның Национал театрынга чүге В. Көк-оолдуң адын тывысканыл? Интернет четкизинден харызын тывыңар.
2. «Театрга» деп темага харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

32. Сөзүглелдин хевирин, темазын тодарадыңар. Пландан тургузуңар. Аңгылаан сөстүң утказын тайылбырлыг словарьдан тыпкаш, бижип алыңар.

КАРТОШКА

Бо үнүш хлеб ышкаш, солуттунмас. Ооң төөгүзү анаа эвес, уруглар. «Картошка» деп ат Германиядан үнген. А картошка боду Мурнуу Америкадан тывылган. Ыраккы Перуга испан аян-чорукчулар хевирин чиктии сүргей чимис тып алган. Ынчан картошка бичии болгаш амданы ажыгзыг турган. Салгалдан салгалче хөй **селекционерлерниң*** ажылының ачызында амгы чемге ажыглап турарывыс картошка тывылган.

Картошканың чемижинде крахмал, белок, үс, щавель, лимон, яблоко болгаш өске-даа кислоталар бар. Ол ышкаш калий, фосфор, янзы-бүрү витаминнер туруп турар. Хүнге үр чыткаш, ногаарара берген картошка хоран бооп болур. Ооң чемижинде соланин дээр алкалоид (химиктиг бүдүмелдер) бар. *(Орус дылдан Н. Конгар очулдурган)*

ЧУГАА ЧОРУДУЛГАЗЫ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 6. Диалог дугайында билиг

Чугаа ийи хевирлиг: *аас* (чугаалаар, дыңнаар) болгаш *бижимел* (бижиир, номчуур).

Чугаа таныштырар, тайылбырлаар, сонуургадыр, айтырар-даа сорулгалыг болур.

Эмоционалдыг аянының аайы-биле чугаа аңгы-аңгы болур, ону өөрүп, муңгарап, кайгап азы таарзынмаанын илередип дамчыдар.

33. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчунар, ооң кол бодалын тодарадыңар.

Сөстөрдөн болгаш сөс каттыжыышкыннарындан домак, а харылзаалыг домактардан чугаа тургустунар. Чүве чугаалаары дээрге чугаа чорудулгазының бир хевир болур. Кандыг-даа кижичугаалаажырда билир дылын ажыглаар. Бир эвес өске дылдың эдилекчизи-биле чугаалаажыр апарза, чоннар аразында харылзаажыр дылды ажыглаар азы очулдурукчу дамчыштыр харылзаажыр. Россия Федерациязының хөй янзы язы-сөөк чоннары аразында орус дыл дамчыштыр чугаалаажып турар.

1. Кижиниң төрөөн дылының ажык-дузазы кандыг деп бодаар силер, делгереңгей харыыдан бериңер. 2. Эш-өөрүңер азы ада-иңер-биле чугаалаажырда, кайы дылды хөй ажыглап турар силер?

Чылдагаанын тайылбырлап көрүңерем?

3. Делегейде чоннар аразында харылзаажырынга эптиг болуру-биле кандыг дылдарны идепкейлиг өөренип ап турарыл, чылдагааннары чүдел, тайылбырлаңар.

Чугаада ийи кижичугаалаажыр киржиپ турар болза, ону **диалог** дээр. А хөй кижиниң чугаазын **полилог** дээр.

Бижимел чугаага диалог, полилогтуң кир-
жикчилериниң чугаазының мурнунга тире демдекти
салгаш, чаа абзацтан эгелеп бижиир.

34. Сөзүглелди рольдап номчуңар. Чугаада каш кижиге киржип турарын тодарадыңар. Бижик демдектериниң салдынганын тайылбырлаңар.

Даг эзири мындыг шуурганга доңмас ирги бе дээн бодал хенертен бажымга кире хонуп келди. Бөлүк хар дүвү арлы хона бээрге, ала эзир дөө-ле кылайтып үндү. Мырыңай-ла шуурганга удур дивес силер бе.

— Эзирни! Эзирни! Шуурганга удур ужуп чор! Көрүңер даан! Дидимин! — деп алгырып тур мен.

— Кайы, кайы? — деп чоруй, өгден ачам үне халып келди.

— Дуу, сын кырында. Хаяларже көр даан! — деп алгырым.

— Мен элик деп дыңнадым, эзир ышкажыл — дээш, ачам өгже киреринче далашпайн, олче кайгап тур оң.

Мээң эрезим хайнып:

— Эзир шуургандан кортпас бе, ачай? — дидим.

— Бо эрес эзир-дир. Бак эзир болза, кортпас хары кайда боор. Эки эзир энгимениң бедиин тевер болгай, а бак эзир ооң тепкен чүвезин дойлаар, сартык манаарыңга өй — дээш, ачам менче ээлдээ кончуг көрдү. (*М. Доржу*)

1. Оолдуң ачазының эзир дугайында бодалын канчаар билип алганыңарны тайылбырлаңар. 2. Ада-иңер, чоок кижилериниң биле кандыг болуушкуннар дугайында чугаалажыр-дыр силер?

35. Бердинген айтырыгларга харылавышаан, «*Садыгга*» деп темага 8–9 хире харылзаалыг домактан чогаадып бижиңер. Чогаадың номчаан эжиңерни кичээнгейлиг дыңнааш, частырыглар бар болза, эдиңер.

- Садыг дээрге чүл ол?
- Чүнүң садыгларын билир силер? Оларны чүге аңгылаар деп бодаар силер?
- Бодуңар садыглаар-дыр силер бе?
- Садыгга баргаш, кымнар-биле чугаа солчурул?
- Чугаа үезинде чүнү сагыырыл?
- Хөй-ниити черинге бодун канчаар алдынарыл?

Хереглээр сөстөр: *садыг, ағш-чем, идик-хеп, акша, касса, кассир, садыгжы, садып алыкчы; эвилең-ээлдек, чурумнуг, дүрген, тода; садар, саттырар, садыглажыр.*

Чугаа үезинде кижиги эвилең-ээлдек болур, чугааның байдалынга дүүштүр бодун шын алдынар, айтырыгны эптиг салыр болгаш харыылаар, бодунуң бодалын (дилег, күзел, магадал, хараадал, чөпшээрел дээш оон-даа өске) шын, тода илередир.

36. Таблицаны долдурбушаан, темаларның кайы-бирээзинге харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

Темалары	«Солун кичээл»	«Бут бөмбүүнге маргылдаа»	«Дүжүт ажаалдазы»
болуушкуннуң киржикчилери	уруглар, оолдар, башкы		
чери	класс, школа дашты, спортзалы		
үези	эртенги шакта, дү'ш соонда, кичээл үезинде		

Тургузуп алган чугааңарны сценажыдып көргүзүңер. Эштериңерниң күүселдезин үнелеп, демдектен салыңар.

Чугаа кандыг-ла-бир темага болгаш дылын билчир улустун аразынга чоруттунар. Чижээлээрге, спортчу оюннар, агаар-бойдус, солун болуушкун дугайында чугаа дээш оон-даа өске. Чугааның киржикчилери бот-боттарын деткижиш, чугаага идепкейлиг киржир болза, ол улам солун болур.

§ 7. Монолог

37. Тыва чогаал кичээлинге Юрий Кюнзегештин «Сиген шөлүндө» деп шүлүүнге хамаарыштыр башкының салганы айтырыынга делгеренгей харыылааныңарны сактыңар. Ук болуушкуннун канчаар эгелээш, төнгенин дес-дараалаштыр чугаалаңар.

Монолог дээрге чаңгыс кижиниң чугаазы. Ол аас-даа, бижимел-даа хевирге ажыглаттынар.

Монологка кижиниң чугаазы дыңнакчыларже азы номчукчуже угланган болур. А оларның талазындан харыы манаары албан эвес.

Кижиниң амы-хууда бодалдары база иштики монологка хамааржыр.

38. С. Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалындан үзүндүнү кичээнгейлиг номчуңар, чугаада каш кижини киржиш турарын тодарадыңар. Хөгжүм херекселдериниң аттарын, төрөл харылзаалар илереткен сөстөрүн ушта бижээш, утказын тайылбырлаңар.

ИЕМ ТӨРЕЛИ ОЮНЗАК* УЛУС

Иемниң угу дөгере-ле ыраажы, янзы-бүрү хөгжүм ойнаар: мырай-ла ады-сураа үнген дээр чүве бе, азы хөйге билдингир апарган улус. Оларның хөй нуруузу херээженнер.

Кырган-авам Чиңзелиг кадай, мээң билирим, дөрт кыстыг, эң улуундан эгелээрге: Седивел, Сандан, Майндырмаа, Нөмчүр; оларның аразында эр чаңгыс оглу Мукураш даайым ол. А эң улуг даай-авам Седивел чеди кыстыг: Ханды, Мыдыкпан, Сержиңмаа, Мундургу, Бичиилек, Какак, Ажыңмаа; үш оолдуг: Октаң-Хөө, Идамчык, Доспаң. Ооң улуг кызы Ханды база чеди кыстыг. Мээң кырган-авамдан эгелээш, ол-ла даай-аваларым, угбаларым дөгере-ле игил, бызаанчы, дошпулуурдан чадаган чедир тутканын-на ырладып, кожаңнадып чугаалады бээр. Кырган-авам оларны дыңнап, өгден үнүп-кирип маңнап, ажылдап тура-ла, кым-на бичии шын эвес ойнапкан болза, чандыр албас. (С. Сарыг-оол)

Бодуңарның ук-төөгүңерни улуг улустан айтырып, төрөл аймаңарның дугайында төөгү материалдарындан чыып алыңар. Төрөл бөлүүңерде эң солун төөгүлүг кижиниң дугайында тоо-жуушкун хевиринге сөзүглелден тургузуңар.

39. 5-ки классчы Айлаңның чогаадыын номчуңар. Ол монолог бооп болур бе? Өскөртип, эдип болур хире домактар эскердиңер бе? Бир эвес ындыг домактар бар болза, оларны эде тургузуп көрүңерем.

Экии, уруглар. Мени Ондар Айлаң дээр. Кызылдың 3 дугаар школазының 5-ки классчызы мен.

Силерни ыдым Мойнактың чаптанчыг оолдары-биле таныштырыксадым. Мойнак чайын 3 эр, 3 кыс эниктерни төрүпкөн. Бир оглу ыглаган, бир уруу тенек, өскелеринче халдап, ызырып туруп бээр. Бир оглу томаанныг, бир уруу ыядыгычал болганнар. Эниктерим шупту дыка чаптанчыг. Авазының дег кулактары халбагар, кудуруктары узун, семистери аажок, борбак чүвелер. Бир-ле панда деп адыгдаа ышкаш.

Бо үеде чүгле чаңгыс оглу артып калды. Арткан эниктерни эки кижилер азырап аппарган. Артып калган эниктиң ады Ак-Төш. Ол база каш хонгаш, Чадаана хоорайже чурттап чоруур. Акым сугже. Ак-Төш хлеб чииринге, сүттүг шайга ынак. Авам ону «Хензигбей» деп чассыдып адаар.

Авазы Мойнактың чаңгыс багай талазы бар. Огородта чалдарывысты кырлап, казып кааптар. Авам хорадааш, илчирбе саткаш, баглаар деп баарга, албан дезиптер. Ол ам 5 харлыг. Ыдымга дыка ынак мен. А силер, уруглар, чүү деп аттыг ыттарлыг силер? (А. Ондарныы-биле)

Бажыңыңарда азы аалыңарда дириг амытаннар азырап турар силер бе? Оларның хевир-дүрзүзүнүң, аажы-чаңының дугайында харылзаалыг домактардан тургузуңар.

40. Адаанда тоожуушкун хевиринге бижиттинген чижек чогаадыгны үлегер кылдыр ажыглап, «Лагерге дыштанганым», «Аржааннап чораанывыс» деп темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, кыска чогаадыгдан бижиңер.

КЫРГАН-АВАМ СУГГА ЧАЙЛААНЫМ

Алды ай төнчүзүндө кырган-авам сугже авам, ачам-биле чорупкан бис. Чадагат кырган-ававыстың аалы Манчүректе. Ол арга-ыяштыг, арыг агаарлыг черде турар.

Аалга Каадыр-оол, Кыргыз-оол даайларымның, Уран, Лида даай-аваларымның болгаш кожавыста Курзук кырган-авам сугнуң уруглары чайлааннар.

Чай дургузунда чүнү-даа кылып турган бис. Хой кадарып чорааш, айлап-бестеп өөренип алдым. Акыларывыс ыяштаар, суглаар. Инекти эртен, кежээ улуг улус саар. Оон сүттү тырткаш, хойтпакче кудар. Өремези дыка чаагай. Кыргыз-авам шайны өшкү сүдү-биле сүттээш, саарып-ла турар. Ооң чаагайы дендии.

Чай дыка дүрген болгаш солун эрткен. (О. Бойду)

41. Бердинген онаалгаларны шилип алгаш, угаап боданышкын азы тоожуушкун хевиринге сөзүглелден тургузуңар. Бижимел ажылдарны күүседип тура, тыва дылдың орфографтыг, пунктуастыг нормаларын база чугаа культуразының негелделерин сагырың утпаңар.

1. **Угаап боданышкын.** «Арыг-силигни сагыры чугула бе?», «Тыва хевим кедиксээр мен. Чүге?» деп айтырыгларга харыыдан берип, боттарыңарның бодалыңарны илередип, чижектер-биле бадыткап, түңнелдерден үндүрүңер.

2. **Тоожуушкун.** Школаже баар орууңарны сөстүң дузазы-биле чуруп көргүзүңер.

ФОНЕТИКА. ОРФОЭПИЯ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 8. Фонетика дугайында билиг. Ажык үннерниң бөлүктээшкени

Дыл эртеминиң чугаа үннерин өөренир адырын **фонетика** (грек дылда: *phone* «ыыт», «үн») дээр.

Чугаада ажыглаттынып турар домактарда сөс бүрүзү үннерден тургустунар. Оларны **чугаа үннери** дээр. Үннер ыыт, дааш азы ыыт-дааштан тургустунар.

Чугаа үннерин бижикке үжүктөр-биле демдеглээр.

42. Адаанда үннерни тода кылдыр адаңар. Ыыт, дааштын киржилгезин барымдаалап, сөстөрниң кайы бөлүккө хамаар-жырын айтып, кыдыраажыңарга күүседиңер.

Үннерниң бөлүктери	Шын харыыны айтыр	Үннер
Ыыттан тургустунган үннер		[п], [т], [с], [ш], [х]
Дааштан тургустунган үннер		[а], [ы], [о], [у], [э], [и], [ө], [ү];
Дааш база ыыттан тургустунган үннер		[м], [н], [ң], [л], [р], [й], [г];
Сөөлүндө ыыт колдаан үннер		[б], [в], [д], [ж], [г].

43. Дараазында үннерни деңге адаңар, оларны адаарыңга кайы органнар киржиپ турарын хайгаараңар. Үннерниң дөмей болгаш ылгалдыг талаларын эскерип көрүңер. Кайы үннерни адап туруңарда, утказыңга ылгалдар тыптып келир-дир?

О — оо — оъ, у — уу — уъ

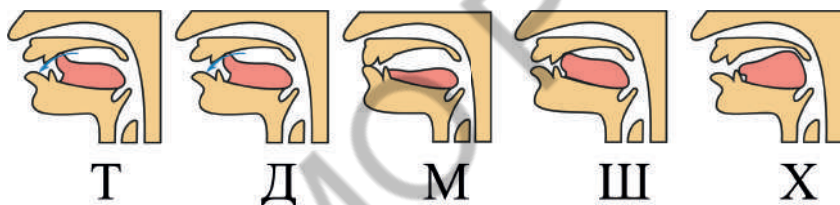
А — аа — аъ, ы — ыы — ыъ

П — б — в, т — д.

Чугаа үннерин адаарынга болгаш тывылдыра-рынга өкпе, кегжир-өөш, боостaa, үн шыңганнары, өк, дыл, кадыг болгаш чымчак таалайлар, диштер, эриннер, думчук болгаш аас хозу киржилгелиг. Оларны **чугаа органнары** дээр. Эң идепкейлиг чугаа органнарынга **дыл**, ооң кезектери (**бaжы, ооргазы, дөзү**) болгаш **эриннер** хамааржыр.

Чугаа органнарының үннерни адаар, тывылдырар ажылын **артикуляция** дээр.

44. Чурукта чугаа органнарының ажылын көргүскенин хайгаараңар.

[ ] (квадрат скобканың) иштинге дыңналып (адаттынып) турар үннерни үжүктөр болгаш тускай демдектер дузазы-биле көргүзер. Ону сөстүң **транскрипциязы** дээр.

Ажык үннерни көргүзер демдектер: узун ажык үн [:]: *каас* [ка:с]; өк-биле адаар ажык үн [°]: *куш* [ку°ш].

45. Шүлүктү номчуңар. Аңгылаан сөстөрнү транскрипциялааш, үн, үжүүн тодарадыңар. Кыргызан-ачаның аалы кандыгыл, аңаа хамаарышкан сөстөрнү ушта бижээш, чуруктан чуруңар.

ШУРУНУҢ ШҮЛҮҮ

Кырган-ачам аалынче	Аалымда өшкү-хоюм,
Кызылымдан чоруп ор мен.	Анайларым, хураганым,
Куду шыкта, сериин черде	Аккал биле Көстүк ийи
Кулунчактар дешкилей-дир.	Амырап-даа турган ышкаш.

Шулурашкан ажыктың суу	Аянныын аа, көрүңер даан.
«Шуру» келди дигензиг-даа.	Аяс дээрниң магалыын аар.
Тывызыксыг дагжагылап,	Ачавыстың бөдей өөндөн
Тывалап-ла чыткан ышкаш.	Ак-көк ыжы шөйлүп туру.

(Ч. Сарыглар)

Үн — дылдың эң биче кезии. Ыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле үннер ийи бөлүккө чарлыр: **ажык үннер, ажык эвес үннер.**

46. Кайы үннерни адаарыңарга, өкпеден үнген агаар агымы аас ишти-биле хостуг, шаптык чокка эртип турарын тодарадыңар. Чүглө ыт дыңналып турар үннерни тодарадыңар.

1) а, о, у, ы, э, и, ө, ү

2) б, в, г, т, ж, з, к, л

47. Сөзүглелди номчааш, кол бодалын тодарадыңар. Ытты узадып адаар ажык үннерлиг 2-3 сөстен ушта бижээш, транскрипциязын кылыңар, үн болгаш үжүүн тодарадыңар.

Ол аразында кырган-авазы тайылбырлап эгелээн:

— Кавай деп чүве ол-дур, кызым. Сээң аваң баштадыр мээң чеди ажы-төлүм маңаа өскөн. Калган* кырган-ачаң

хөөкүй Тестиң талдарын кескеш, кургадып тургаш, кылган чүве ийин. Оон бээр дөртөн ажыг чылдар эртип турары ол-дур. Бо чинчилеп даараан сырткычыгашта баштайгы уруумнуң хинин шыгжаан, ону үрегдес чүве-дир, уруум.

— Бо кавайны чүге ынча үр шыгжап чорааның ол ынчаш, кырган-авай? Мону көөрге, чараш-даа эвес чүвеле-дир — деп, Аялга улам сиңнигип айтыра берген.

— Ээ-та, мооң-даа кончуун, чарт угаан кирбээн чаш төлүмнү! Бо дээрге меңээ ыдыктыг эт-тир. Чеди оглум, кызымны маңаа өстүрдүм деп чаа чугааладым. Оларның шуптузунуң хини быжыг, онча-менди улус. Ол-ла хамык ужур — бо кавайда. Ынчангаш ыдыктап, шыгжап чор мен — деп, кырган-ава дорт харыылап каан. (Ө. Чиңмит)

1. Амгы үеде тыва улус чаш уругларын кавайлап турар бе?
2. Кидис өггө чурттап чораан улус чүге кавайны ажыглап турган деп бодаар силер?
3. Кавайны өгнүң кайы талазынга азып алып турганыл?
4. Өске чоннар уругларын каяа чайгап өстүрүп чораанын Интернет четкизинден тыпкаш, деңнеңер.

Ажык үннерни бөлүктээри:

- 1) адаттынарының аайы-биле — *кыска, узун, өк-биле адаар*;
- 2) дылдың одуруунуң аайы-биле — *артыы одуругнуң кадыг, мурнуу одуругнуң чымчак*;
- 3) эриннерниң киржилгезиниң аайы-биле — *эрин-биле адаар, эрин-биле адавас*;
- 4) аастың ажыттынарының аайы-биле — *делгем, кызаа*.

48. Сөзүглелди номчуңар. Аңгылаан сөстөрниң үннерин канчаар адаарын тайылбырлаңар, эң идепкейлиг үн органнарын тодарадыңар.

Хөл өөжүнгө дыштанып келген аныяктар ол черниц улуг **чурттакчызын**га таваржы берип-тирлер.

— Экии! Сол-менди-ле бе? **Дөш-Бажындан** чортуп келдиңер бе?

— Экии-экии. Ийе, мал **бажы** көрүп чор мен. Тайгатаңдызын **кезип** чоруур эр хейлер. **Оът-сиген-даа** эки үнген, хүр-менди чайлап тур бис.

— Бора-Тайга кырынче үнүксээн улус-тур бо, кайылатса эки ирги, акым? — деп, **Адыгжы** сонуургай берди.

— **Улуг-Ажыктап** өскей бериңер. **Бөктүрнү*** эрткеш, ооргада чайлагга баар силер. Ында хаяларга **уш-баш** чок халышпас. **Кончуг курт-кымыска**яктыг чер боор. **Оът-сигенниг**, хорум-даштыг черге идиктиг чоруңар. Үстүнде **Хараар-Тейге** чедериңерге-ле, тайга эдээ. (*Ш. Ондар*)

Силерниң төрелдериңерниң чайлаглари кандыг черлерде турарыл? Ынаар барып, дузалажыр-дыр силер бе?

Кыска, узун база өк-биле адаар ажык үннер утка талазы-биле бот-боттарындан **ылгалдыг сөстөр**ни тургузар: *ат* [ат] — чүвениң ады азы кылдыныг, *аат* [а:т] — кавайны халайтыр азып каары, кылдыныг, *аът* [а^т] — азырал дириг амытан, мунар хөлге ады.

Ажык үннер сөстүң лексиктиг утказын өскертиптер шынарлыг: *ат — ыт — от — ут — цт — өт — эт — ит, аал — оол, от — оът.*

Тыва дылда өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөр хөй: *идик, арга, дурт-сын, ыт, алгы, көш.* Оларны бижикке чаңгыс үннүң үжүү-биле илередир. Олардан аңгыда **ъ** (кадыг демдекти) кезээде **бжиир 9 сөс** бар: *аът, эът, оът, каът, чаъс, чүък, чөпн, дүъш, аъш-чем.*

49. Адаттынарының аайы-биле кыска болгаш узун ажык үннерлиг сөстөрнүң транскрипциязын бжиңер. Билдинмес сөстөрнүң тайылбырын словарьдан тывыңар. Оларның аразындан 2–3 сөс-биле домактардан чогаадыңар.

Ү л е г е р и : *хөрүк* [хөрүк], *хөөрүк* [хө:рүк]

Ак — аак, бар — баар, сат — саат, сын — сыын, сок — соок, тар — таар, хар — хаар, ыт — ыыт, сүр — сүүр.

Эриннерниң киржилгезиниң аайы-биле ажык үннерни **эрин-биле адаар** (о, у, ө, ү) болгаш **эрин-биле адавас** (а, ы, э, и) деп бөлүктээр. Эриннер бурунгаар шөйүлгөш, борбая бээрге, эрин-биле адаар үннер тыптыр: *чөдүрер, чоруктуг, чолдугбай*.

Аастың ажыттынарының аайы-биле ажык үннерни **делгем** (а, э, о, ө), **кызаа** (ы, и, у, ү) деп аңгылап бөлүктээр.

50. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар, кандыг үннерниң дугайында онзагай тайылбыр билип алдыңар? Интернет четкизинден композитор Г. Я. Базырның дугайында медээден тыпкаш, ооң ажыл-чорудулгазының дугайында чугаадан кылыңар.

Бир катап Чаа чылда шии белеткээн бис. Рольдары-высты шору ойнап чоруп тур бис. Арай бергедежир чүвевис — ырларда сөстөрнүң үннерин үндүрери болган.

Григорий Яковлевич бисти тургузуп алгаш:

— Деңге адаалыңар че, уруглар — дээш, ажык үннерге аялгаладып өөредип-ле турар. — А-аа-аа-ааа, о-оо-ооо-ооо, у-у-уу-ууу! Эриннериңер борбайтыр тудуңар.

Бистиң эриннеривис калбайып, улгадып эгелээрге-ле:

— Эриннериңерни борбайтыңар. Аялганы таптыг дыңнаңар даан — дээш, та чеже катап ырладып кээр чүве.

Каш хонук белеткеп келгеш, ам харын шору апарган бис. Шивис-даа тулган болган. Клуб ишти кижидолу, каткы-хөг-даа диңмиттиг. Сөөлүндө дыңнаарывыска, ол Шивилиг суурнуң культура одаанга композитор башкывыс Григорий Базырның адын тывыскан болду. (*Ч. Сарыглар*)

1. Кайы-бир композиторнуң дугайында рефераттан бижип, ооң билдингир ырларын аңаа айтыңар.

2. Клазыңар-биле сонuurгаарыңар кандыг-бир ырның аялгазын шилип алыңар. Аңаа таарыштыр «Куштар хору» деп сценажыткан көргүзүгден белеткеп, ырлажыңар.

§ 9. Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм)

Дылдың **одуруунуң аайы-биле** ажык үннерни ийи бөлүккө чарар: **кадыг (артыы одуругнуң)**: а, ы, о, у; **чымчак (мурнуу одуругнуң)**: э, и, ө, ү. Кадыг ажык үннерни адаарга, дыл артынче чыла бээр, а чымчак ажык үннерни адаарга, дыл мурнунче бурунгаарлап кээр.

Тыва дылда сөс иштинге ажык үннер **кадыг** болгаш **чымчааның аайы-биле аяннажып** чоруур, ону **сингармонизм** деп термин-биле адаар.

Сөстүң бирги слогунга чымчак ажык үн кирген болза, дараазында слогтарга база чымчак ажык үннер турар: *эштеривистиң, өөрүшкүңү, идегелдиг.*

Бир эвес сөстүң бирги слогунга кадыг ажык үн кирген болза, ооң соонда слогтарда ажык үннер кадыг болур: *суурларывыска, аргажыгаштыг, хоорар.*

51. Номчуңар. Аңгылаан сөстөрдө ажык үннерниң кадыг болгаш чымчааның аайы-биле аяннажып чоруурун хайгаараңар. Чаңгыс сөстө кадыг болгаш чымчак ажык үннер таваржып турар сөстөрни тывыңар.

АҢЧЫЛАРНЫҢ КАЗАНАА

Аңчыларның казанаанга келдивис. Ам топтап көргөн: черле шымбай кылдырган бажың. Хар дүшпес, дамдылаवास кылдыр кара-саазын-биле кырын шып каан. Ооң адаанда чылыгга үрелги дег аыш-чем сугар **үгек-даа** кылып каан. Оттулар ыяш-даа белен. Суу-даа чанында. Ол хамаанчок, даядан сып, шарып кылган идик аштаар ширбиил безин даштын азып каан. (О. Туң-оол)

Тыва дылда артынчылар кады чоруур сөзүнүң сөөлгү слогунга чагыртып, кадыг, чымчааның аайы-биле аяннажыр:

1) **-дыр** (-дир, -дур -дүр, -тыр, -тир, -тур, -түр) деп бадыткаан утка илередир артынчы: *уруглар-дыр, хөктүг-дүр, бийир-дир, туруг-дур, хиртүзү-дүр; чорбас-тыр, ээлбес-тир, урук-тур, мөөрүк-түр.*

2) **-ла** (-ле, -на, -не) деп артынчы: *шорга-ла, дүңгү-ле, ховаган-на, дүрген-не.*

52. Шүлүктөрдөн үзүндүлөрни номчааш, артынчыларны тывыңар. Оларның мурнуку сөзүндө ажык үннер-биле аяннажылгазын тайылбырлаңар.

Тараа-чимис саглаңнап,
Дамырактар ырлашсын,
Хүнчүгежим, хүнне-ле,
Хүлүмзүрүп хүнне-ле!

(О. Сувакпит)

Херии-херии чатты берген
Хемчик-Бажы чурттуг-ла мен.
Даайымның тыпсып кааны
Тайгана деп аттыг-ла мен.

(Т. Очур)

Сингармонизмге чагыртпайн баар таварылгалар база бар:

1) чүве адының углаарының падежиниң *-че (-же)* деп кожомуаа: *оран-таңдыже, аал-чуртунче*;

2) кылыг сөзүнүң *-бышаан, -гыже* деп кожомактары: *биживишаан, доруккуже*;

3) орус дылдан үлегерлээн сөстөр: *телефонну, календарьже*;

4) нарын сөстөр: *Каа-Хем, Мөңге-Назын*.

5) *-даа* деп артынчы: *келзе-даа, чүц-даа*;

6) *-биле* деп эдеринчи: *уруглар-биле, авам-биле*

Ажык үннерниң характеристиказын бээриниң чуруму:

1) Ажык үн;

2) Адаттынарының аайы-биле: кыска, узун, өк-биле адаар;

3) Дылдың одуруунуң аайы-биле: артыы одуругнуң кадыг, мурнуу одуругнуң чымчак;

4) Эриннерниң киржилгезиниң аайы-биле: эрин-биле адаар, эрин-биле адавас;

5) Аастың ажыттынарының аайы-биле: делгем, кызаа.

Чодурааже [чодура:жэ] — 9 үжүк, 8 үн.

[о] — ажык үн, кыска, кадыг, эрин-биле адаар, делгем;

[у] — ажык үн, кыска, кадыг, эрин-биле адаар, кызаа;

[а:] — ажык үн, узун, кадыг, эрин-биле адавас, делгем;

[э] — ажык үн, кыска, чымчак, эрин-биле адавас,

делгем.

Куш [ку^ʰш]

[у^ʰ] — ажык үн, өк-биле адаар, кадыг, эрин-биле адаар, кызаа.

53. Аңгылаан сөстөрдө ажык үннерниң характеристиказын бериңер, оларның шын бижилгезин сактып алыңар.

1. Тактал Оюн мурнунда Даа-Хамбыны **таныыр** чораан.
2. 1912 чылда татар **сөөктүг*** кижиге хуу паромну Хем-Белдиринге тургускан.
3. Эң баштай хуу бажың Кочетов кудумчузунуң таптыг-ла **бажынга**, эрик кыдыынга, туттунган. (Ю. Дарбаа)

54. Таблицаңы ажыглавышаан, ажык үннерниң бөлүктөриниң дугайында делгеренгей тайылбырдан бериңер.

АЖЫК ҮННЕР								
Бөлүктөри								
адаттынарының аайы-биле			дылдың одуруунуң аайы-биле		эриннерниң киржилгезиниң аайы-биле		аастың ажыттынарының аайы-биле	
кыска	узун	өк-биле адаар	арты одуруунуң кадыг	мурнуу одуруунуң чымчак	эрин-биле адаар	эрин-биле адавас	делгем	кызаа
а [а]	аа [а:]	аъ [аъ]	[а]	[э]	[о]	[а]	[а]	[ы]
ы [ы]	ыы [ы:]	ыъ [ыъ]	[ы]	[и]	[у]	[ы]	[э]	[и]
о [о]	оо [о:]	оъ [оъ]	[о]	[ө]	[ө]	[э]	[о]	[у]
у [у]	уу [у:]	уъ [уъ]	[у]	[ү]	[ү]	[и]	[ө]	[ү]
э [э]	ээ [э:]	эъ [эъ]						
и [и]	ии [и:]	иъ [иъ]						
ө [ө]	өө [ө:]	өъ [өъ]						
ү [ү]	үү [ү:]	үъ [үъ]						

§ 10. Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини

55. Ажык эвес үннерни адап турда, өкпеден үнген агаар кайы үн органнарынга келгеш, шаптыкка таваржыр-дыр, тодарадыңар. Оларның аразындан ыт-дааштан тургустунган үннерни ушта бжиңер.

б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ

Ыт болгаш дааштың киржилгезиниң аайы-биле ажык эвес үннер **ыткыр**: б, в, г, д, ж, з болгаш й, л, м, н, ң, р, г; **дүлей**: к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ болур.

Транскрипцияга ажык эвес үннерни илередир демдектер: [̣] — дакпырлап бжиир: *каттыг* [ка̣тыг], *шеттер* [шэ̣тэр]; [̣^с] — күштүг: тал [т̣^сал], пага [п̣^сага].

56. Сөзүгледи номчааш, кол бодалын чугаалаңар. Аңгылаан сөстерде ыткыр болгаш дүлей ажык эвес үннерниң ылгалын тайылбырлаңар.

Хем-Белдири — оюннар чурту. Ынчалза-даа эрткен чүс чылдың эгезинде ол девискээрге **салчактарның** Даа-Хамбызы чурттап чораан. Чайын-даа, кыжын-даа көшпес, чаңгыс черге чурттап олурар лама болган. Шажын дүрүм-нерин кончуг сагыыр, биче сеткилдиг кижичүве. Ооң ажылын, аъш-чемин кылыр шавызы хуурак чоогунга аңгы өглүг чурттап турган. Хем-Белдиринден бичии куду **Булук** деп черге, Каа-Хемни элээн өрү Ондум ынчаар орус сайгарлыкчылар турумчуй берген. (Ю. Дарбаа)

В, г, ж, з деп ыыткыр, ф, ц, щ деп дүлей үннерниң үжүктерин орус дылдан үлегерлээн сөстөрниң эгезинге, ортузунга, сөөлүнге-даа бижиир: *вагон, газ, жираф, завод, фартук, циркуль, щётка; салфетка, коржик; Иванов, бульдог, плащ.*

57. Чогаалчыларның солустур бижээн аттарын Интернет четкизин ажыглап азы улуг улустан айтыргаш, шын кылдыр эде бижиер. Аңгылаан сөстөрдө ажык эвес үннерниң ыыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле бөлүүн тодарадыңар.

Сергей **Агбаанович** Сарыг-оол, Степан Бакизович Пюрбю, Олег Кыргызович **Кудажы**, Александр Борандаевич Чадамба, Кызыл-Эник Өдербеевич Сувакпит, Самуил Сергеевич Пушкин, Леонид Яковлевич Маршак, Агния Львовна Барто.

§ 11. Күштүг, кошкак болгаш аяар ажык эвес үннер

Адаарының күженишкениниң аайы-биле ажык эвес үннерниң бөлүү:

күштүг: п, т, с, ш, х (сөс эгезинге): *пөрүк, тевек;*

кошкак: б, д *байырлал, даңза;* п, т, с, ш (сөс ортузунга болгаш сөөлүнге): *чөптүг, чаптанчыг;*

эң кошкак азы **аяар:** й, л, м, н, ң, р болгаш г (сөстүң сөөлүнге): *йөрээл, даг.*

58. Дараазында сөстөрдө ажык эвес үннерниң адаарының күженишкениниң аайы-биле бөлүктөрүн тодарадыңар.

Айыраң, торга, сава, бес, шары, хава, лаң, божа, парлалга, дошка, ары.

сөс эгезинге күштүг	кошкак	эң кошкак азы аяар

59. Орус дылдан үлегерлээн болгаш тыва сөстөрнүң эгезинде дүлөй ажык эвес үннернүң адаттынып турарының ылгалын тайылбырлаңар.

1. парла, тары, халы;
2. полиция, талант, хрусталь.

60. Аңгылаан сөстөрнүң эге үнүн канчаар адаарын хайгаараңар. Түңнелден үндүрүңер.

Туран хоорай, **Тес-Хем** дээш
Тывавыстың булуңнарын,
Туман бүргээн **тайга**-сынын
Тураң-биле эргип боор сен.

Тура-сорууң чүглөп алгаш,
Тургузуун-даа шинчилэй сен.
 Геолог бооп өөрөңзе,
 Херек, эки мергежил-дир. (*М. Ооржак*)

Тыва дылда сөс эгезинге кошкадыр адаттынар-даа болза, **чаңчыл ёзугаар дүлөй үннүң үжүүн бижиир сөстөр** бар: **Тыва, Туран, Тес, тайга, туман, тур.**

Дужаал хевиринде **тып, тут, тик, төк, теп, тырт** деп кылыг сөстөрнүң баштайгы үннери тыныштыг (күштүг) адаттынар. Ук сөстөргө кожумак немежи бээрге, эге үннери тыныш чок (кошкак) адаттынар болза-даа, оларны **т** деп үжүк-биле бижиир: *тывызык, тудуг, тигер, төктүр, тепкиши, тырткан.*

61. Сөзүглелден эгезинде күштүг болгаш кошкак ажык эвес үннерлиг сөстөрнүң чижектерин ушта бижиир. 1–1 чижектиң транскрипциязын кылгаш, ажык эвес үннерниң характеристиказын бериңер.

Тываның күрүне университетиниң студентилери чайгы дыштанылгазында Норильскиниң нефть базазында тудугта арматуржу, бетончу, бызаңчы, чазаныкчы, бүдүрүлге-техниктиг специалистер болуп ажылдаары-биле аъттанышкан.

Тыва студентилерден аңгыда, Новосибирск, Омск, Кемерово дээш Россияның өске-даа регионнарындан студентилер ында чеде берген. Ырак-чооктан келген студентилер шупту аразында өңнүктежиپ, бот-боттарын аажок деткижип чоруп турар.

«Концерн Титан-2» АН регионнар аразының тудуу Норильскиде эң хөй кижии ажылдап турар тудуг деп санаттынар. (*«Шын» солундан*)

1. Сөзүглелдин утказын эдerti чугаалаңар. **2.** Студентилерниң чайгы үеде ажылдап турарының чылдагаанын чүү деп бодаардыр силер? **3.** «Концерн Титан-2» АН деп тудугнуң дугайында Интернет четкизинден медээден тыпкаш, эштериңерге таныштырыңар.

62. Номчуңар. *T* деп үнден эгелээн сөстөрни канчаар адаар болгаш бижиириниң дүрүмнерин чугаалааш, чижектерин сөзүглелден тывыңар.

Киберспорт дээрге компьютерге ойнаар угаан оюну. Ону шыдыраа, теннис оюннары ышкаш спорттуң бир хевири кылдыр 2016 чылда хүлээп алган. Сонуургалдыг улус тускай тренер-биле өөренир. Компьютерге ойнаарының дүрүмнерин шиңгээдип алгаш, маргылдааларга киржир.

Делегей чергелиг киберспорт маргылдаазынга чаңгыс команда кылдыр Россияның үш, Украинаның

ийи төлээзи киришкеш, бирги черни чаалап алган. Ол команданың кежигүннериниң бирээзи — тыва оол Александр Хертек. Ол Москваның М. Ломоносов аттыг Күрүне университетинге өөренип турган.

(Интернет четкизинден)

Киберспорт тиилекчизи Александр Хертектиң дугайында ме-
дээден тывыңар. Ооң дугайында 4-5 харылзаалыг домактан
бижиңер.

63. Дужаал хевиринде *тып, тут, тик, төк, теп, тырт* деп кылыг сөстөринге немешкен кожумактарны шыйгап, ук сөстөрниң эгезинде *т* деп үннүң канчаар адаттынарын тайылбырлаңар.

Тывар, тывыш, тудар, тудугжу, туткууш, төгер, тевер, тептинер, тепсе, тыртыг.

64. Шүлүктү номчуңар. Домактарда сөс эгезинге *т* деп үннү кошкадыр адаар таварылгаларын айтыңар.

Аңчы ыяш тыпкаш,
Одаг салып, паш тиккен.
Оон туткууш чокта,
Ажа төктүп, шураан.

Эрес аңчы шайлааш,
Эзеңгизин тепкеш,
Аъдының дынын тыртып,
Арттар ажыр челзипкен.

(М. Ооржак)

Дүлей *т, п* деп ажык эвес үннерни сөстүң эгезинге тыныштыг (күштүг) адаар болгаш *дүлей* үннүң үжүү-биле демдеглээр: *тал, төш, теп, пага, пар, пөш*.

Сөс эгезинге *б, д* деп үннерни кошкадыр адаар: *далай, диң, дүрүм, баалык, бөмбүрзек, буур*. Сөс эгезинге кошкак ажык эвес үн дыңналып турда, ону **ЫТКЫР** үннүң үжүү-биле демдеглээр.

65. Хөй сектер орнунга *т-д*, *п-б* деп үннерниң үжүктөрүн кирибишаан, оларның адалгазында ылгалдарын тодарадыңар.

ДЕВИГ

Шаанда мөгелер улус мурнунга тепсенирге, чер сиртиңейнип турар чүве. Адын адаарга, содак-шудааның ...аан ...ыңзыткаш, мөге салыкчызынга шошкуп чеде бээр. Баштай солагай ..алазынга ...уруп алгаш, эгинден ...аянгаш, ...олганып ...урар. Девиржиб турган аъттар ышкаш. Девиирде, ...алаш чок.

Кончуг ...евиир эрлер турган. Барыын-Хемчиктен Куулар Ашак-оол, Эйлиг-Хемден Санчы Керттик-оол. Сүт-Хөлдүң Доңгак Дарыжык ийи караан шийип алгаш, ...аваар чоруп орат. Мөгелер ...евип кааптарга, ол чаа-ла ...евиин доозуп турар. 1947 чылда ону Чадаанага көргөн мен. ...ывада ол дег сүрлүг, чараш девиир кижичок.

Эки девиир эрлерниң сүлдези ...едик. (*М. Ховалыг*)

Тыва хүреш сонугаар-дыр силер бе? Бодуңарның чурттап турар чериңерде кым деп билдингир мөге барыл, ооң-биле ужуражып, девиг дугайында чугаадан кылыңар.

§ 12. Сөс иштинге ажык эвес үннерниң өскерлири

66. Сөзүглелди номчааш, утказын чугаалаңар. Аңгылаан сөстөргө ажык үнден эгелээн кожумактан немепкеш, өскертиңер. Хөй дыл билер кижини орус дылда кандыг сөс-биле адап турарын тывыңар. Силер каш дылды кандыг деңнелде билер силер?

БАШТАЙГЫ ТЫВА ГЕНЕРАЛ

Солун кижилерниң бирээзи — Семён Шома. Ол 1903 чылда Чадаана хоорайның чоогунда **Кара-Дыт** деп черге төрүттүнгөн.

1925 чылда бичии Шома таварылга болуп, Улусчу Революстуг Шеригниң дайынчызы апарган. Ынчан бир байның оглун шеригже алыр дээрге, эт-хөреңгизин чидиреринден корткаш, орнунга хөлечиин чорудупкан чүве-дир. Ынчалдыр Шома шериг албан-хүлээлгезин эрттирип чорааш, 1942 чылда ТАР Президиумунуң Биче Хуралының Айыткалы-биле генерал-майор атты алган.

Шома тыва, моол, кыдат, орус, хакас дылдарга хостуг чугаалаар турган. Кандыг-даа үеде ол аажок хөглүг, оюн-баштак чаңныг кижиге. (А. Ондар)

Дүлей ажык эвес үн-биле төнгөн дөске ажык үнден эгелээн кожумак немежирге, ук үн ыткыр хевиринче шилчий бээр: *аът* — *агды*, *хан* — *хавы*, *тос* — *тозу*, *паш* — *пажы*, *көк* — *көгү*, *чот* — *чодар*, *тын* — *тывар*, *ус* — *узар*, *уш* — *ужар*, *төк* — *төгөр*.

67. Бердинген сестерге ажык үнден эгелээн кожумактардан немеп бижирер. Домактардан чогаадыңар.

Оът, сүт, булут, төп, хек, куш, көс, хомус.

68. Домактарны номчааш, аңгылаан сөстөрниң фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

Владимир Базыр-оолович **Оскал-оол Хөндергей** суурнуң чоогунда Чаш-Терек деп черге хөй ажы-төлдүг өг-бүлеге төрүттүнгөн. Ол бир дугаар тыва цирк артизи. Ёзулуг салым-чаяанныг кижиге.

 Владимир Оскал-оолдуң өгбелериниң болгаш салгакчыларының дугайында медээден чыггаш, школада болуп турар эртем-практиктиг конференцияларга дыңнадыгдан кылыңар.

Ажык эвес үннерниң характеристиказын бээриниң чуруму:

- 1) Ажык эвес үн;
- 2) Адаарының күженишкениниң аайы-биле: күштүг, кошкак, аяар;
- 3) Ыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле: ыткыр, дүлей.

Ажыктыг [айактыг] — 6 үжүк, 7 үн.

[а] — ажык үн, кыска, кадыг, эрин-биле адавас, делгем;

[й] — ажык эвес үн, аяар, ыткыр;

[а] — ажык үн, кыска, кадыг, эрин-биле адавас, делгем;

[к] — ажык эвес үн, кошкак, дүлей;

[т] — ажык эвес үн, кошкак, дүлей;

[ы] — ажык үн, кыска, кадыг, эрин-биле адавас, кызаа;

[г] — ажык эвес үн, аяар, ыткыр.

§ 13. Слог. Тыва дылда ударение

Тыва дылда **слогтун** өзээн ажык үн тургузар. Сөстө каш ажык үн барыл, ынча слог турар: *каш-пал, хем-ниң, ц-е-зин-де, чурт-таар, чө-вү-рээ*. Ажык үн-биле төнгөн слогту **ажык**, а ажык эвес үн-биле төнгөн болза, ону **хаалчак слог** дээр.

69. Сөзүглелди номчуңар. Аңгылаан домакта сөстөрни көжүрериниң аайы-биле слогтарга чарыңар. Төрелдериниң азырап турар малының дуюун ырактан сонуургап көрүңер, ук малдың кандыг черде турарын тодарадырын оралдажыңар.

Тыва кижээ аът дуюу ёзулуг ном. Ооң хевири, хемчээлинден ол ук аъттың им-демдээ чокка-ла кандыг

черниң малыл: даглыг-даштыг черниң бе, хову-шөлдүг, шынаа-шыктыг черниң бе дээрзин чазыг чокка сөглээр.

Чымчак хөрзүннүг, шынаа-шыктыг черниң аъдының дуюу тавак дег калбак болур, а сайыр-даштыг черниң дашка аяк дег, какпак, дага безин хереглес, кадыг болгаш кылын болур. (Ч. Чан)

Бижикке **слогту** дараазында одуругже **көжүрери** тускай чурумнуг:

1. Сөстү слог аайы-биле дараазында одуругже көжүрер: *ча-рыш-ты-рар, се-рем-чи-лел-диг.*

2. Чаңгыс ажык үннүң үжүүн арттырып база көжүрүп болбас: *уда-зын, өөрү, аъды.*

3. Чаңгыс үжүктү одуругга арттырбас база көжүрбес: *Ча-даа-на, ки-ло-метр.*

4. Слогту көжүрүп тура, дефисти (көжүрер демдекти) чүгле одуругнуң соонга салыр.

 70. Шүлүктү аянныг номчааш, утказын чугаалаңар. Бирги домакта сөстөрни слогтарга чаргаш, оларның хевирин айтыңар. Шүлүктен адалгаларны тывыңар, кандыг бижик демдектери-биле оларны аңгылаанын тодарадыңар.

Хову кужу хамнаарактар,

Чалгын чайып, ырлаңар даан.

Хоюг үннүг бора-хектер,

Чаржалаштыр эдиңер даан. (О. Сувакнит)

Орус дылдан үлегерлээн сөстөрни көжүрерде, ук дылдың дүрүмнеринге чагыртыр: *се-стра, сес-тра, сест-ра, ас-сам-блея, ас-самб-лея, подъезд, бульон, бу-льон, фейер-верк, ра-йон, фи-лар-мо-ния, ябло-ко, Яку-тия, Юлиан, Ми-хай-лов-ское, идея.*

71. Сөзүглелде аңгылаан сөстөрнү слогтарга чарыңар, оларны көжүрериниң чурумун тайылбырлаңар.

Тывага Бүгү-делегей чергелиг АрМИ-2021 конкурстун «Шериг ралли» болгаш «Аъттыг шериг» этаптарынга маргылдаалар чоруп турган. Шериглер аразында херээжен солдаттың дидим марштап чоруурун, бодунга бүзүрелдин көргөш, чарашсындым.

Екатерина Починская Рязаньның В. Маргелов аттыг дээди агаар-десант училищезиниң тренер-инструктору, гвардияның биче сержантызы болду. Ол бодун мынчаар таныштырды:

— Воронежтен келген мен. Бичиимден аъттар аразынга өскөн болгаш, оларның аажы-чаңын эки билир мен. Ол ынчан биске **спортчу аът комплекизи** туттуна берген. Аңаа 60 аътты эккээрге, авамны эдерип, хүннүң-не ынаар баар турдум. Чоорту аът мунукчуларын өөредир тренер деп мергежилди колледжке чедип алдым. Улаштыр бодум шериг албанынче ажылдап кирген мен. *(К. Монгуш)*

72. Сөзүглелди аянынг номчуңар. Аңгылаан сөстөрнүң кайы слогу өскелеринден ылгалып, күштүг, дыңзыг адаттынып турарын тодарадыңар.

Куюмнуг час чоокшулап орган. Хүн карааның чылып, **шыксыг** апар чыдарын Шораан бүгү **мага-боду-биле** эскерип турган. Карактыг болза, хаяларда астынгылаан селеме дег **доштарны-даа** чаптаай. Согур кижиге час колдуунда куштарның үннери-биле билдинип турган.

— Эдер-Куйнуң чиге дужунда ийде үнүп келдивис. **Бедик** деп чүвени билип тур сен бе, **оглум?**

— Билбес боор бе, кадыры **кежээ-ле даг-дыр!** Чүрек сиинейнип тур.

— Артывыста хаялар база каттыржып тур! А-у-у!

— Чаңгының онказын аа, кырган-ачай!
 — С-с-и-и! С-с-и-ү-ү!
 — Күүс-күүс! Хат күштелип олур! Ам-на дыңна!
 — Авайы-ым, ам-на хөөмейлеп эгеледи!
 — Бв-ү-ү! ү-ү-х-ү-ү!..
 — Авыра! Ылап-ла хөөмей!
 — Ол кандаай куюл, кырган-ачай! Дириг кижги ышкаш хөктүүн аа?!

— Ол хаяны өттүр арга чарында бир аасташ куй бар. Өскээр чугаалаарга, хаяның ортузун өттүр ээргийштелип үнгөн хоолайынга чаңгылангаш, «хөөмейлеп» турары олдур. Кым билир, бурун шагда бистиң өгбелеривис бо куйнудаа магадап чорааш, ону өттүнүп хөөмейлей берген чадавас. Үнү чок хаязы безин ырлап турар кайгамчык **чер-дир** ийин.

(Ч. Куулар)

Сөстө кайы-бир слогта ажык үннү дыңзыдыр азы күштүг адаарын **ударение** дээр. Тыва дылда ударение доктаамал сөстүң сөөлгү слогунга турар: *саваны, хевекти.*

Сактып ал!

1) сөстүң сөөлгү слогунга кожумак немежирге, ударение кожумакче көже бээр: *көрүңчүк — көрүңчүкте, эдиле — эдилээр;*

2) үнериниң болгаш углаарының падежтериниң кожумактарыңче ударение шилчивес: *эжиктен, эжикче, сугдан, сугже;*

3) *адыр, орта, бөгүн, келем* дээн чижектиг сөстөргө ударение бирги слогка турар;

4) кылыг сөстөриниң сөөлгү слогунга ударение турбайн барып болур: *көзүлбүшаан, келгижемге;*

5) дузалал сөстөр колдуунда ударение чок болур: *ындыг ыйнаан, турбаан-дыр, хадың бажында.*

§ 14. Орфоэпия дугайында билиг

73. Тывада суурлар, сумуларның эге баштайгы аттары-биле таныжыңар. Нарын чүве аттарын шын адаңар.

Биче-Тей (Шекпээр), Борбак-Арыг (Шеми), Көк-Терек (Алдан-Маадыр), Ыйгылак (Эрги-Барлык), Кызыл-Чыраа (Ийме), Медведевка (Көк-Хаак), Даштыг-Кужур (Хөндергей), Суг-Бажы (Целинное), Даниловка (Дерзиг-Аксы), Теректиг-Хем (Берт-Даг), Сарыг-Булуң (Эрзин).

Орфоэпия (грек дылда: *orthos* «дорт, шын» + *epos* «чугаа») дээрге үннерни шын адаарының болгаш ударениени шын ажыглаарының нормаларын өөредир дыл эртеминиң бир адыры.

74. Бердинген сөстөрниң ударениези кайы слогка турарын демдеглеңер, оларны шын адаңар. Үлегерлеттинген сөстөрниң ударениезин словарьдан азы интернет дузазы-биле хынаңар, танывас сөстөриниң утказын сактып алыңар.

Логин, творог, баалыкче, свекла, бармен, почтаже, метрополитен, сүүзүннүг, дииниг.

Сөстөрниң адалгазының аңгы-аңгы хевирлериниң иштинден шилиттинип үнген чаңгыс аайжыткан норманың эң нептереңгей хевири — **литературлуг норма**.

Чижээлээрге, Бай-Тайганың чурттакчыларының *анчаарга*, *анчангаш* деп адап турар сөстөрин литературлуг норма ёзугаар *ынчаарга*, *ынчангаш* деп адаар. Сүт-Хөл кожууннуң улуг назылыгларының *мөш* деп адаары сөстү *пөш* дээр.

Тыва дылда **шын адалганың** дүрүмнерин мынчаар доктааткан:

1. Ажык үннерни тус-тузунда **кыскаладыр, узандыр**, өк-биле адаар;

2. Кыска, узун ажык үннерни *м, н, ң* деп ажык эвес үннерниң мурнунга турда, **думчук-биле** адаар;

3. Сөсте ажык үннерни кадыг, чымчааның аайы-биле **аяннажылгазынга чагыртып** адаар;

4. Тыва дылда ударениени дүрүм ёзугаар сөстүң сөөлгү слогунга **дыңзыг кылдыр** адаар;

5. Ажык эвес үннерни тус-тузунда **күштүг, кошкак** азы **аяар кылдыр** адаар;

6. Ажык эвес үннерни сөс иштинге **чиде берген** азы **тыптып келген өскерилгелерин барымдаалап** адаар;

7. Нарын сөстөрни чаңгыс сөс ышкаш кылдыр **тудуштур** адаар.

75. «Белек» деп тоожудан үзүндүде Тожу улузунуң чугаазының онзагайын илередип турар сөстөрни тывыңар. Аңгылаан домактарны шын адалганың болгаш бижилгениң нормазынга дүгжүп турар кылдыр эде тургузуңар.

Иешкилер үжелээ эртенги шайын ижип, дүүн кежээ аңчыларның эккеп берген чагаазының дугайын чугаалажып олурда, Илдирмаа:

— Бо мынчаар аң-мең-даа арай ховар, одар-даа төнген чер-дир. Артыштыг хемнер бажында Адыг-Пөшке көжүп барып, каш хонук аңнаар деп бодай-дыр мен, кандыгыл, авай? — дээн.

— Ол чү дээриң ол боор, урукжуум. Бис, багай иешкилер, канчап чедер бис? Адыг-Пөш дээрге кажан шагдан бээр ады-сураа үнген берге чер-ле болгай.

— Ындыг болза, мен чаңгыскаан, боттаң барып, ийи-үш хонук дииннээш келийн...

— Мен база кады баар мен, авай. **Кырган-авам чаңгыскаан олургаян.**

— Магалыын, күжүр эрниң. Ынчап тенектенмес чүве боор, оглум. Хокаштарың кайда чорлар, көр бар.

— Кайы чарыны мунар сен, авай?

— Каяа-даа чоруурга, одар кагбас чүвени Буланакты муноп алгай мен аан, оглум. (С. Сарыз-оол)

76. Шүлүктү аяныг номчуңар. Согунчугаштың дузазы-биле сөстөрни ылгалдыг кылдыр адаңар.

→ →
Хөй-ле чүзүн чечектиг

→ →
Хөйлеңимниң чаражын!

→ →
Өөктери база-ла

→ →
Өңгүр-өңгүр, магалыын!

→ →
Хөй-ле чүзүн чечектиг

→ →
Хөйлеңимниң чаражын!

→ →
Өөктери база-ла

→ →
Өңгүр-өңгүр, магалыын!

77. 1963 чылдың октябрь 23-те үнген «Тыва АССР-ниң чамдык чуртталга черлерин эде адаарының дугайында» РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң чарлыгы-биле эде адаттынган суурлар, сумулар аттары-биле танышпышаан, немелде даалгаларны күүседидер. Б. Ондарның «Топонимический словарь тувинского языка» деп словарын көрүңер.

1. Черлер аттарында кайы дүрүм хажыттынганын тайылбырлаңар.

Шанчи (Шанчы), Сейба (Севи), Ангачи (Оңгача), Балгазик (Балгазын), Кок-Чира (Кок-Чыраа), Алды-Шина (Алды-Шынаа), Ходжей (Кожай), Хондей-Аксы (Нарын), Шагонар (Шагаан-Арыг), Аргузун (Арыг-Үзүү).

2. *Каяа?* деп айтырыгга харыылавышаан, сөстөрни өскертип бжиңер.

Ишкин-Аксы (Ишкин), Малгаш-Бажың (Бора-Тайга), Булуң-Терек (Баян-Тала), Сук-Пак (Сукпак).

3. Орус дылдың кандыг дүрүмүңгө чагыртканын тайылбырлаңар.

Сушь (Сөөш), Мергень (Мерген).

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Дылдың фонетика деп адырынга чүнү өөренирил?

2. Артикуляция, аяннажылга деп терминнерниң уткаларын тайылбырлаңар.

3. Ыг, дааштың киржилгезиниң аайы-биле үннерни кандыг бөлүктерге аңгылап турарыл? Оларның чижектерин бербишаан, делгерөңгей кылдыр тайылбырлаңар.

4. Ударениениң өзээн кандыг үннер тургузарыл?

5. *Я, е, ё, ю* деп үжүктерниң ийи үн илередир таварылгаларын чижектерге көргүзүңер.

ГРАФИКА

§ 15. Алфавит дугайында билиг

78. Сөзүглелди номчуңар, чаа билип алган чүүлдеринерни чугаалаңар.

Тываның баштайгы графиктиг чуруктарынга петроглифтерни* хамаарыштырар.

Уран чүүлдүң бир хевири кылдыр тыва графика 1960 чылдарда-ла сайзырап эгелээн. Ооң сайзыралының үшкү үе-чадазы ХХІ чүс чылдың эгезинде Россияның уран чүүл академиязының графика талазы-биле бир дугаар тыва доозукчузу Монгуш Чечек Кызыл-ооловнаның ады-биле холбашкан.

График чурукчу дээрге янзы-бүрү темалар болгаш жанрларга чуруур, угулзалар, плакаттар болгаш өске-даа чүвелерни чогаадып тургузар салым-чаяанныг кижиги.

(А. Иргит)

Чугаа үннериниң бижикке илереттинер үжүктөрүн база бижик демдектерин **графика** (латин дылда: *graphice* «чурулга, шыйылга») дээр.

79. Словарьлардан тайылбырны номчааш, сөстүң уткаларын сактып алыңар.

Графика. 1. Чүвелерни будук чокка шугумнар болгаш шыйылгалар ажыглап чурууру, ол ышкаш ындыг арга-биле чураан чуруктар;

2. Үжүктөрнүң бижимел азы парламал хевирлери. [Тыва дылдың тайылбырлыг словары 2003, ар. 360]

Графика 1. *иск. (уран чүцлде)* шугумнар болгаш шыйыглар ажыглап чурууру. 2. *лингв.* (дыл эртемінде) бижикке хереглээр үжүктерниң хевири) [Орус-тыва словарь 1980, ар. 121].

80. Номчунар. Чурукту кичээнгейлиг көргөш, авторнуң бодалын канчаар билип турарыңарны дамчыдыңар.

Чуруктуң автору — Туренко Иван Петрович (1926–1998). Ол график, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кезигүнү, Тываның алдарлыг чурукчузу. Иван Туренко Кызылга төрүттүнген. Найысылалдың 1 дугаар школазынга өөренип турда, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Иван фронтуже эки тура-биле аъттанган. Дайын соонда төрөөн Тывазынга эглип келгеш, сураглыг чурукчу болурунга чедир нарын орукту эрткен.

 Тываның чурукчуларының дугайында солун дыңнадыглардан кылыңар. Амгы үеде кым деп чурукчулар билир силер, оларның дугайында медээден демнежип алгаш, белеткеңер.

81. Номчунар. Чурукта дүрзүлөр чүү чүвөлөргө дөмейлежип турарын тодараткаш, тайылбырдан бериңер.

Бижик дээрге кижилерниң бот-боттарынга кандыг-бир медээ дамчыдарыңа ажыглаар кылдыр чогаадып алган тускай демдектери. Чон бүрүзү амыдыралыңа чоок,

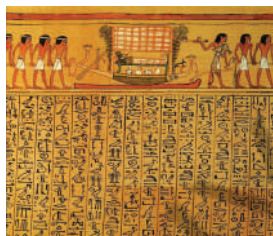

билдингир демдектерни ажыглап чораан. Чоорту үжүктү чогаадып эгелээн.

82. Надя Рушеваның графиктиг чуруктарын көрүңер. Оларны ажыглап, домактардан чогаадыңар.

83. Аңгы-аңгы үелерде тургустунган алфавиттерни чуруктардан сонургаңар. Оларда дөмейлешкек үжүктөр бар-дыр бе, тодарадыңар.

Египеттиң иероглифтери

α	β	γ	δ	ε	ζ	η	θ
альфа	бета	гамма	дельта	эпсилон	дзета	эта	тета
ι	κ	λ	μ	ν	ξ	ο	π
йота	каппа	лямбда	мю	ню	кси	омикрон	пи
ρ	σ	τ	υ	φ	χ	ψ	ω
ро	сигма	тау	ипсилон	фи	хи	пси	омега

Грек алфавит

А	Б	В	Г	Д	Е	Є
Ab	Ba	Va	Gamma	Delta	Eta	Yeta
Ж	З	И	Й	І	Ї	Ѕ
Zh	Za	Ia	Iya	Ii	Ii	Ya
К	Л	М	Н	О	П	Р
Ka	La	Ma	Na	Oa	Pa	Ra
Є	Т	У	Ф	Х	Ц	Ч
Ya	Ta	Ua	Ph	Ch	Ca	Cha
Ц	У	Ш	Щ	Ъ	Ы	Ь
Ca	Ua	Sha	Scha	Ya	Ya	Ya
Ъ	Ю	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ya	Yu	Ya	Ya	Ya	Ya	Ya
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ya	Ya	Ya	Ya	Ya	Ya	Ya

Славян бижик

84. Медээни сонургап номчуңар. Тыва чаштарның солунунуң дугайында чүңү билип алганыңарны чугаалаңар. Бо хевирлиг медээни дараазында кайыын тып алгаш, доктаамал номчуп болурун тайылбырлаңар.

Республиканың уруглар солуну «Сылдысчыгаш» 1945 чылдың март айда үндезилеттинген. 1990 чылдың февраль 1-де солунну катап үндүрүп эгелээн. Аңаа дыка

хөй уруглар боттарының баштайгы шенелде чогаалдарын, чураан чуруктарын, эш-өөрү-биле чоруткан кыска интервьюларын хөйү-биле парладып келген.

«Сылдысчыгашта» кол черни «Коңгулуур» аттыг уругларга чечен чогаал арны, «Шыян ам» деп тоолдар, «Бойдузувус», «Бодан, тып, бодап каг», «Сылдыска чагаалар» деп булуңнар ээлеп турар. (М. Коңгул-оол)

Кижини төрөлгөтөнүн амыдыралына бижиктиң тыптып келгени улуг ужур-дузалыг. Бижик кижилерниң эртемни шинчилеп, угаан-медерелин сайзырадыр янзы-бүрү чаа-чаа билиглерни чедип алырына делгем орукту ажыткан.

85. Чуруктарда бижиктерниң ажыглаттынып турган үелерин тодрадыңар.

Амгы үеде бижик дузазы-биле канчаар харылзажып турарыңарның дугайында төлевилелден тургускаш, презентацияны белеткээш, камгалап чугаалаңар.

86. Сөзүглелди номчааш, ооң кандыг хевирге бижиттингенин тодарадыңар. Өске сөзүглелдерден ылгалдыг талаларын тывыңар.

Экии, ынак чазым! Узун кыштың соогу эртип, чылыг үе чоокшулап олур. Дыка-ла амырап тур мен. Удавас частың медээчилери хек-даваннар хар адаандан бакылап, чылыг хүн караанга амырап, бисти өөртүп эгелей бээр.

Билир-ле болгай сен, кырган-авам-биле агаарлаар ынак черивис — Калинин кудумчузу. Ында Хомду дайынының киржикчилериниң тураскаалдары бар ышкажыгай. Сээң чылыг хүннериңде кандыг ийик бис. Иелээн четтинчипкеш, черниң шыксыг чаагай чыдын тынып, шымырарып үнүп келген оът-сигенни сонуургап, амырап-ла чоруур ийик бис.

Эмин эрттир саадавайн, чедип кээриңни күзедим, чазым, чылдың чаагай үези! (Ш. Сарыг-оол)

87. Чуруктарда кандыг медээ барын тодарадыңар, ук демдектерниң ужур-дузасын чугаалаңар.

Үлегери: — уруглар эртер деп сагындырып турар.

§ 16. Тыва алфавит

88. Сөзүглелди номчуңар. Тыва бижикти тургузарының шенелде ажылдары кайы үеден эгелээнин, кайда шыгжаттынганын чугаалаңар.

ТЫВА БИЖИКТИҢ БАШТАЙГЫ БАЗЫМНАРЫ

1921 чылда Тыва тускай күрүне болуп тургустунган. Ол үеден бээр тыва дылдың чаа үжүүн чогаадып, үндезин дыл, бижикти сайзырадыр айтырыг чидии-биле тургустунуп келген.

Монгуш Лопсаң-Чиңмит тыва бижиктиң баштайгы авторларының бирээзи болган. Ол тыва дылга тааржыр алфавитти ийи кезек ном кылдыр чогаадып кылган. Номунуң ийигизин 1929 чылда дооскан. (*М. Куулар*)

89. Сөзүглелди номчааш, допчулай чугаалаңар. Монгуш Лопсаң-Чиңмиттиң амыдыралга туруштуу, бурунгаар чүткүлдүү чүден билдинип кээр-дир, тодарадыңар. Тыва улустуң аразындан эртем-билиглиг кижилерниң чорааны чүнү бадыткап турарыл, чугаалаңар.

Монгуш Лопсаң-Чиңмит Барыын-Хемчиктиң Ак деп черге 1888 чылда төрүттүнген. Ол элээди шаандан эгелээш, өөрөнмээн чери-ле чок. Баштай Урганың* улуг хүрээзинге он бир чыл дургузунда өөрөнген. Аңаа ол амгы үеде эртем кандидады чадага дүгжүр кешпи деп атты чедип алган. Ол үеде хүрээлерге хуурактарны бүгү талалыг: астрономия, математика, география болгаш даштыкы дылдарга өөредип турган. Монгуш Лопсаң-Чиңмит англи дылдан аңгыда, төвүт, орус, немец, кыдат, француз, итали болгаш моол дылдарны билир турган. Ындыг эртем-билиглиг кижии эскертинмейн артып каап шыдавас

турган. Ынчангаш ТАР-ның Чазаа аңаа немец алфавитке үндөзилеп, латинчиткен тыва бижикти чогаадып кылыр даалга берген. Ук даалганы бир чыл бичии ажыг үеде күүседипкен. 1929 чылдың февраль 3-те ТАРН ТК алфавитти чүүлдүг деп көргөн. Тыва үндөзинге чогаадып кылган тыва бижик хүлээп алдынгаш, улус-чонга бараан болуп эгелээн.

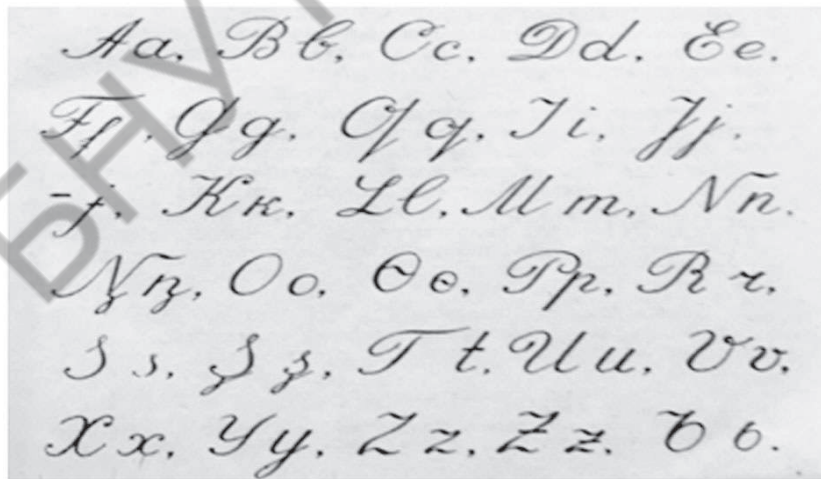
(«XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери»
деп номдан)

1929 чылда Монгуш Лопсаң-Чинмиттин тургусканы алфавит сөөлүндө хүлээп алдынмаан. Ооң соонда латин уктуг чаа алфавитти тургускан. Латинчиткен тыва бижик баштай 30 үжүктүг турган.

Сөөлүндө думчук-биле адаар **й** деп үннү илередир үжүктү казаан соонда, 29 үжүк арткан [Д. А. Монгуш, Ш. Ч. Сат]

Чаа латин бижиктиң орфографтыг дүрүмнери бөдүүн турган. Ынчангаш бижик билбес улус ону дораан өөренип ап турган.

90. XX в. 30-ги чылдарының бижиктеринде демдеглеттинген сөстөрни номчааш, амгы үеде тыва дылдың шын бижилге дүрүм-нери-биле деңнеңер.

От [ot], *нар* [par], *кел* [kel], *өк* [øk], *саан* [saan], *чурттар* [curttar], *дөрт* [tört], *ым* (амытан) [ьът], *ыым* (дааш) [ьът], *революция* [revolus], *культура* [kultur].

Баштайгы тыва алфавитти 1930 чылда латин алфавитке үндезилеп тургускан. 1941–1943 чылдарда латинчиткен тыва алфавитти орус графиканың үндезининче шилчиткен. Бо ажылга Александр Пальмбах улуг үлүг-хуузун киирген.

91. Латинчиткен тыва бижиктин чижектерин дараазында чуруктардан хайгаараңар, номчуп шенеңер.

КЫСТЫҢ ЧАГААЗЫ

Ада-чуртту камгалаар дээш,
Аъттаныптың, үдеп тура,
Чагып чадаан күзелимни
Чагаа-биле сөглөп берейн.

Тулчуушкунга — ыдык чаага
Душтууң чагыын утпа, сарыым.
Изиг оттан чалданма-даа,
Идегелдиг тулуш, сарыым.

М. Идам-Сурцң

КЫСТЫҢ САГААЗЫ

Ada-curttu kamgalaar teeş,
Aattanьptyң. Udep tura,
Cagьp cadaan kyzelimni
Cagaa-pile sөqlөp perejin.

Tulcuuşkunga – ьдык саага
Tuştuuң sagьын utpa, sarьым.
Iziq ottan caldanma-taa,
Idegeldiq tuluş, sarьым.

92. Бердинген сөстөрни алфавит ёзугаар чыскаап бжиңер. Сөстүң бирги, ийиги, үшкү үжүктериниң туружун барымдаалап көөрүн утпаңар. Утказы чоок бөлүк сөстөрни шилип алгаш, харылзаалыг сөзүглелден тургузуңар.

Анай, хураган, бызаа, кулун, эник, молдурга, бе, инек, буга, аскыр, кошкар, хуна, ыт, хава, чайлаг, кыштаг, күзег, чазаг, өг, казанак, чадыр, иви, сарлык, кажаа, көржең, өдек, саан, одар, өртег, баглааш, даг, хем, суг, хову, шынаа, хөл, тайга.

93. Чуруктарда латинчиткен тыва алфавиттиң үжүктери-биле бижээн сөстөрни номчааш, оларны амгы алфавиттиң дузазы-биле бижир.

94. Тыва, орус, англи дылдарның онзагайын көргүзүп турар үжүктөрни үш аңгы одуругга чыскаап бижир. Ол ылгалдарның тыптып келген чылдагаанын тайылбырлаңар. Алфавиттерде үн болгаш үжүк, ажык болгаш ажык эвес үннер санын тодарадып, таблицаны долдуруңар.

	тыва	орус	англи
Алфавитте үжүк саны			
Ажык үннер саны			
Ажык эвес үннер саны			
Ылгалдыг үжүктери			

95. Клазыңарда ажылдап турар эртемнер башкыларының фамилия, адын болгаш адазының адын алфавит ёзугаар сактып бижир.

96. Адаанда айтырыгларны болгаш сөзүглелди ажыглавышаан, «*Бижиктиг тураскаалдар*» деп темага кыска шинчилел ажылындан чорудуңар.

I.

— Бо чурукта чүнү көргүскен-дир, уруглар?

— Тываның девискээринден дашкаар өске черлерге барган силер бе? Орук ара даш көжээлер көргөн силер бе?

— Барыын-Хемчик кожуунда Бижиктиг-Хая деп черге барган силер бе?

II.

БИЖИКТИГ-ХАЯ

Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалыктан ырак эвесте делгем ховуда түрк үеден кадагалаттынып артып калган улуг-бичии базырыктар бар. Ында хаядаштарда янзы-бүрү оюп чураан кижилер арны, дириг амытаннар, куштар дээш өске-даа чүвелерниң дүрзүлерин эскерип болур. Ук даштар 300 чедип турарын эртемденнер тодараткан.

III.

1. Тываның девискээринде таваржып турар мындыг даштар чүнү херечилеп турарыл? Даштарда оюп каан дириг амытаннарның дүрзүлери чүнү бадыткап турарыл?

2. Школаның ном саңында «Урянхай. Тыва дептер» деп номнардан мындыг хевирлиг чуруктарны сонуургап көрүңер.

Школачыларның шинчилел ажылы дээрге-ле чогаадыкчы ажилдарның бирээзи. Ону күүседирде, шинчилел ажылының сорулгазын, ону чедип алыры-биле чорудар ажилдарны, кайы үеге чедир кылырын, кандыг түңнелге келирин чижеглей тодарадып, баш удур планнап алган турар ужурлуг.

Хемчээлиниң аайы-биле шинчилел ажылы кыска азы үр үеде чоруттунар. Ажылды чааскаан азы бөлүг-лежиپ алгаш, кылып болур.

Сонуургап турар теманы шилип алган болзуңарза, аңаа хамаарышкан солун-сеткүүлдө парлаттынган эртем ажилдарын номчуур (авторун албан айтыр), оларны деңнээр, улаштыр боду шинчилээр.

ОРФОГРАФИЯ

§ 17. Сөскө ажык эвес үннерниң үжүктөрүн шын бижиири

Шын бижилге (орфография) дээрге чугааны бижикке дамчыдарының чаңгыс аайжыттынган дүрүмнөри болур.

Сөстүң дазылы азы дөзү **Г, К, М, Н, П, С, Т** деп ажык эвес үннер-биле төнгөш, ол-ла үннерден эгелээн кожумактар немежир болза, ук ажык эвес үннерниң үжүктөрүн сөс иштинге **дакпырлап бижиир: дагга, суггур, аккыр, хөмме, чоннуг, теппес, асса, чурттуг.**

97. Домактарда аңгылаан сөстөрнү ушта бижээш, оларның дазылын тывыңар. Ук дазылдың төнгөн үнүндө эгелээн кожумактардан немеп бижиир. Дакпырлап бижиир ажык эвес үннерниң үжүктөрүнүң адаан шыйыңар.

Үлегери: *Бичии дииңчигеи шетче чииги кончуг шурай берди.*

Шет — шеттер, шетти, шеттиң, шеттиг.

1. Угбам ачамның **тонунуң** өөктерин илип берген. 2. Акым суг суур чоогунга **сараат** салып хүнзедилер. 3. **Өг** көшкүн амыдыралдыг тыва улустуң шагдан бээр эдилеп келген оран-савазы. 4. Ол ынчан Алтай **чуртун** чуртсунадаа берген мен. 5. **Хөлчүктүг** иштиниң **оьт-сигени** кедергей үнген чорду. (*Б. Ондар*)

Сөс ортузунга *m, n* деп үжүктөрни сөстөрниң лексиктиг болгаш грамматиктиг уткаларын барымдаалап бжиир: *катап* — база *катап*, *каттап* — *кат чыыр*, *каьттап* — *каьт черлеп чоруур*; *апаар* — *болу бээр*, *аппаар* — *алгаш баар*.

98. Кыска шүлүктөрни ийи катап номчааш, сактып бжиңер.

Бир-ле **катап**
Бичии кыстар
Кадыр **каьттап**,
Каттап чораан.

Күштүг хат кээп, булуттарны **аппаар** —
Хүннеп кээрге, база изиг **апаар**.

(*М. Ооржак*)

99. Бердинген сөстөрниң аразындан 4–5 сөстен шилип алгаш, олар-биле домактардан чогаадып бжиңер. Билдинмес сөстөрниң утказын тайылбырлыг словарьлардан тыпкаш, сактып алыңар.

Тыва, пак, паш, төжек, тамы, тебе, баш, бажың, бижик, дээвир, девискээр, дузактаар, пактаар, тараар, тарыыр.

§ 18. Й үннүг үжүктөрлиг сөстөрни шын бижири

100. Бердинген сөстөрни номчааш, номуңарны хаапкаш, сактып бижиңер. Сөстөрниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Хаяа, Саянмай, биеэде, ёзулуг, ёзаяжок, аяк-сава, моюн, дуюг.

Я, е, ё, ю деп үжүктөрни **й үннүг үжүктөр** дээр, чүге дээрге олар сөс эгезинге болгаш ажык үннер соонга ийи үннү илередир болгаш [йа], [йэ], [йо], [йу] кылдыр адаттынар: *яблок* [йа:блок], *ёзу* [йозу], юбка [йу:пка]; хая [хайа], *көпеек* [көпэйэк], *хоюг* [хойуг]. Тыва дылда ажык үннер соонга **е** [йэ] шоолуг ажыглаттынмас, ында-хаая таваржып турар: *шөер* [шөйэр], *цер* [үйэр]. Ук таварылгаларда сөстөрниң үн, үжүүнүң саны дүүшпейн баар.

Сөс эгезинге болгаш ажык үннер соонга ийи үннү илередир-даа болза, оларны бижикке чаңгыс (я, е, ё, ю) үжүк кылдыр демдеглээр: *Саая, Ёнзак, Янчанмаа, ёзу-чаңчыл*.

Ажык эвес үжүктөр соонга **е** [э] кылдыр адаттынар болгаш чаңгыс үннү илередир: *Севил* [сэвил], *хевек* [хэвэк].

101. *Й* үннүг үжүктөр кирген сөстөрдөн немеп бижиңер.

Уруглар аттары: Уяна, Оюуна, ...

Оолдар аттары: Буян, Шоюң-оол, ...

Кылдыныглар: хоюглаар, ояр, ...

102. *Чузү?* деп айтырыгга харыылап чоруур кылдыр сөстөрни хамаарылга хевиринге өскертип бижиңер, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Ук сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

Хой, дой, куй, шой.

103. Домактарда аңгылаан сөстөргө шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Ачамдан айтырдым:
«Ажырбас» — диди.
Иемден айтырдым:
«Ийе» — диди.
(М. Ооржак)

§ 19. Кадыг (ъ) болгаш чымчак (ь) демдектерни сөске ажыглаары

Тыва дылда кадыг демдекти (ъ) ийи таварылгада ажыглаар:

1. Өк-биле адаар ажык үннерлиг 9 сөске кезээде кадыг (ъ) демдекти бижиир:

аът — аът **ка** (ъ) — аъттыг

эът — эът **ке** — эъттиг

оът — оът **ту** — оъттаар

каът — каът **че** — каъттыг

чаъс — чаъс **ка** — чаъстыг

чүък — чүък **тү** — чүүктүг

дүъш — дүъш **те** — дүъштеки

чөъп — чөъв **ү** — чөъптүг

аъш-чем — аъж **ы**-чеми — аъштыг-чемниг.

2. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөргө, орус дылда доктааттынган дүрүм ёзугаар кадыг демдекти (ъ) бижиир: *подъезд, объектив, адъютант.*

Тыва дылда өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрнүң саны хөй, ынчалза-даа оларны **ъ (кадыг демдек) чокка** бижиир: *баш, куш, ирт, бөрт.*

104. К. Бичелдейниң «Сай дашта сагыш-сөткил хонаштары» деп номундан сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, авторнун ада-иезинге хамаарылгазын чугаалаңар. Кадыг демдекти (ъ) сөстөрдө чүге кииргениниң ужурун тайылбырлаңар. Шын бижилгениң нормаларыңа дүүштүр 1–2 домактан дүжүрүп бижиңер.

Аъда-ийемниң эр-кара чаңгыс оглу бооп өссүмзе-даа, эмин эърттир эърге-чассыг-даа чорбадым. Оларымга дыргак-даа каразы хире дуъзалыг болуру меңээ чуъгула деп билип чордум. Авам, ачамның аъваангыр, туъдунгурундан ... аал-оранывыс беъзин өскелерден арыг-силии-биле, аъштыг-чемнии-биле ылгалыр чораан. ... Кандыг-ла-бир чүвени эки кылдыр кылып каарга, авам черле эскербейн барбас, ... бир-ле чылыг,

чымчак, чараш үнелелди меңээ шаңнаар чораан кийжи. Аңаа көөрдө ачам арай сөс-домакка «харамзымаар» болгаш, борбак баъжымны ... суйбай туъдуп каар ийикпе, эъктимге дээй тыъртып каарга, ... сүр-күштүг ышкаш апаргылаар чордум.

Чурукта тураскаал дугайында улуг эвес шинчилел ажылындан чорудуңар.

Тыва дылда **чымчак демдекти (ъ)** орус болгаш орус дылды дамчыштыр **үлегерлээн сөстөрге** ажыглаар.

105. Дараазында сөстөрүни чаңгыс катап номчааш, сактып бжиңер. Оларга немей дөмейлешкек чижектерден тывыңар. Домактардан чогаадыңар.

Илья, гель, июнь, павильон, альбом, компьютер.

106. Сөзүглелди номчааш, чымчак демдек-биле бижээн сөстөрүни тывыңар, оларны кандыг сөстөрдө бижээнин тайылбырлаңар.

Россия Федерациязының болгаш Тываның улустуң артизи, «Хүндүлелдин Демдээ» орденниң эдилекчизи Кара-кыс Мунзук тыва театрга 1936 чылда ажилдап эгелээш, ол театрның үндезилекчилериниң бирээзи болган. Кайгамчык салым-чаяанныг артист чогаадыкчы ажил-чорудулгазының чылдарында чүс ажыг тергиин солун омур-хевирлерни тургускан. Виктор Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинде Караның ролюн муң ажыг катап ойнаан. М. Горькийниң «Васса Железнова» деп шиизинде Натальяның, В. Лавреневтиң «Чылча шаптырыышкын» деп шиизинде Татьянаңың, Н. Гогольдуң «Ревизорунда» Мария Антоновнаның рольдарын кым-даа оон дээрэ ойнап шыдаваан. (*«XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп номдан*)

107. Адаары дөмей, а бжири аңгы сөстөрүниң шын бижилгезин сактып алыңар. Шүлүктөрүни шээжилеп алыңар.

1. *Черле, чүгле* деп артынчыларны **тудуштур** бжиир, *чер, чүг* деп чүве аттарыңга немешкен *-ле* деп артынчыны **дефистеп** бжиир.

Бөмбүк борбак — *чер-ле* (чер ышкаш),
 Бөрү хоптак *черле* (кезээде ыңдыг).
 Оля чиик — *чүг-ле* (куш чүү ышкаш),
 Оол чааскаан *чүгле* (оон өске улус чок).

2. *биле, болгаи* деп эвилелдер синонимнер кылдыр ажыглаттынып, бот-боттарын солуп турда, оларны **аңгы** бижиир.

Улуг *биле* бичии,
Узун *биле* кыска —
Удур-удур хемчеглер.

Чүңүң-биле, кымның-биле деп айтырыгларга харыылап чорааш, *биле* деп сөс эдеринчи апаар, ынчан ону **дефистеп** бижиир.

Балды-*биле* чарар,
Малгаш-*биле* чаар,
БҮяш-*биле* одаар,
БҮры-*биле* үдээр.
(М. Ооржак)

 108. Номчуңар. Авторнуң төрөөн дыл дугайында бодалын канчаар билип алганыңарны тайылбырлаңар. «Төрөөн дылым дугайында бодалым» деп угаап боданышкын хевиринге чогаадыгдан бижииңер.

ТӨРЭЭН ДЫЛЫМГА ЙӨРЭЭЛ

Улуг-Хемниң агымы дег күштүг, ак-көк Тывавыстың дээри дег арыг, бора хектиң эдери дег өткүт, алдын-сарыг сыгырганың эдери дег элдептиг төрөөн дылым! Сенде хову-шөлдөрниң делгемнери, тайга-таңдының бедиктери, кылаң хөлдөрниң оожум-топтуу, оран-делегейниң оът-сигениниң айдызы, аң-меңиниң алгы-кышкызы сиңген.

Чырык өртемчейге карак чивеш аразында чуртталгамда тыва дылдыг төрөөн чонум аразында чор мен. Өргүн көвей

улустарның дылдарының, аялгаларының аразынга меңге шагда хомустуң үнү бооп чаңгыланып чор, өлчей кежиктиг, хайыралыг тыва дылым! (Ш. Сам)

СӨС ТУРГУЗУУ БОЛГАШ СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫ

§ 20. Морфемика — дыл эртеминиң кезээ

 109. Номчуңар. Аңгылаан сөстөрнүң дазылын, кожумактарын айтыңар, сөстөргө олар кандыг утка кирип турарын тодарадыңар.

Баштайгы тыва профессионал **чурукчу** — Сергей Кончукович Ланзы. Ол Тываның төөгүлүг уран **чурулгазының** эгелекчизи. С.К. Ланзының төрөөн чуртунуң төөгүзүңгө тураскааткан «60 маадырларның тура халышкынының соонда», «Партизаннарже», «Совет Тыва туттунуп тур», «Ак-Довурак–Абаза оруу» дээш өске-даа ажылдары уран чурулганың үнелекчилеринге билдингир. Сергей Кончукович Тываның хөгжүм-шии театрының сценазынга 150 шииниң, ном үндүрер черниң дыка хөй номнарының **чурук** каасталгазын кылган.

(Ю. Дарбаа)

Тыва дылда сөстөр оон ыңай чардынмас *морфемалар* деп адаар уткалыг кезектерден тургустунган болур.

Маадырларның деп сөс дараазында морфемалардан тургустунган: *маадыр=лар=ның*; *төөгүлүг* деп сөс ийи морфемага чарлыр: *төөгү=лүг*.

Дазыл — сөстүң эң кол морфемазы, үндезини, сөстүң долу лексиктиг утказын илередир болгаш төрөл сөстөрниң ниити кезээ болур: *артыш*, *артыштыг*, *артышты*, *артышсыг*.

Дазылга азы дөске улаштыр немежир морфемаларны *кожумактар* дээр. Кожумактарны үш бөлүккө чарар: сөс чогаадыр, хевир тургузар болгаш өскертилге.

Чогаадылга кожумактары — дазылга азы дөске немешкеш, аңаа чаа лексиктиг утка киирер: *Ажылчын*, *ажылда*, *ажылдыг*, *ажылдакчы*.

Хевир тургузар кожумактар — дазылга азы дөске немешкеш, сөстүң лексиктиг утказын үндезини-биле өскертпес, ынчалза-даа кандыг-бир немелде утка киирер: *тергежигеш* — бичии терге; *аксымаар* — шоолуг ак эвес, кошкак өң; *санагыла* — хөй катап санаар.

Өскертилге кожумактары — дазылга азы дөске немешкеш, ону арын, сан, падеж, хамаарылга, үе хевиринге өскерттир: *эжил*, *каттар*, *кижиге*, *бижиди*

Дөс — сөстүң өскертилге кожумаа чок кезээ: *даг*, *даглыг*, *даглар*.

110. Номчунар. Аңгылаан сөстөрнiң морфемаларын (дазылын, кожумактарын, дөзүн) шыйыңар.

«Торга ышкаш каас, торлаа ышкаш өнер» дижир ышкажыгай. Торга уктуг кижидир мен ийин. Хензиг бичии **торгажык** аан. Торга — эки куш болдур ийин⁴. **Эзимнернiң** эмчизи-даа. А эжик **торгазы** болуру — багай. Эжик-дүндүк амыратпас, хаалга **соктаар** улусту ынча дээр чүве. Мен ындыг «торга» эвес, а Торгажык-тыр мен. Чассыткан **уткалыг** аан. (В. Серен-оол)

111. Бердинген сөстөргө чогаадылга, өскертилге кожумактарындан немеп тургаш, ук сөстөрнi ажыглап, чуруктуг утказынга тааржыр харылзаалыг домактардан тургузуңар.

Чай, тайга, диң, каттаар, угба, мөөгү, сава, өөрүшкүлүг, кызыл-кат, коңгул.

 112. Дүжүрүп бижиир диктант. Хөй сектер орнунга тааржыр үжүктөрнi бижинер. Аңгылаан сөстөрнiң тургузуун үлегер ёзугаар сайгарыңар. Хуу аттарның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Үлегери: уктуг, дазылы — $\widehat{ук}$, $\widehat{туг}$ — д.а тургузар чогаадылга кожумаа, дөзү уктуг, укталган.

Күдеректиң ү...зинде ооң-биле ү...леш база терг...н шыырак **мөгелер салгалы** тыптып келген турган. Мөге тыптыры дээрге база **эл...ептиг**. Даады-ла шыырак **мөгелерлиг ча...гыс** кожуун, суму*, арбан*-даа турбас. Бир кезек чылда Салчак кожуунга кончуг мөгелер тыптып

келир, өске кезек чылдарда Хемчик-Даа кожуунга чок дээн *начы...ар* төрү...үнер, дараазында Тожуга бүгү Таңды-Тываны кайгаткан мөге Мынчаткан тывылган турган. Мөге төрүттүнери база хаажылыг*, оран-таң...ының оюну, хув...лдазы хевирлиг болур. (И. Бадра)

Кожумактарның вариантылыг болуру

Тыва дылда кандыг-даа кожумак элээн каш вариантыларлыг болур. Кожумактың фонетиктиг вариантылары дөске каттыжар чурумнарлыг.

1. Ажык үннерниң кадыг, чымчааның аайы-биле аяннажылгазынга чагыртыр чурум:

Сөстүң дөзүнчө кирип турар үннер	
Кадыг <i>а, ы, о, у</i>	Чымчак <i>э, и, ө, ү</i>
Кожумактың немежир вариантызы	
<u>чагы</u> =лар, <u>тоол</u> =дуг, <u>шык</u> =ка, <u>согуң</u> =ум, <u>кылаш</u> =та, <u>хады</u> =ыр	<u>хеме</u> =лер, <u>шил</u> =диг, <u>төөгү</u> =ге, <u>төрел</u> =им, <u>күүсет</u> =кен, <u>сөөрт</u> =үр

113. Дараазында чүве аттарынга сан болгаш падеж кожумактарын немээш, оларны шыйыңар. Кожумактарның дөске канчаар каттышканын хайгаараңар, үстүндө дүрүмге даянып, аас-биле тайылбырдан бериңер.

Үлегери: *Уруг* — *уруг=лар, уруг=нуң*. Уруг деп сөстүң бирги слогунда кадыг ажык үн кирип турар, ынчангаш дараазында слог болгаш немешкен кожумактар база кадыг ажык үннүг болур.

Хар, элик, хартыга, ээремчик, орук, четки, уштук, итпик, мөөгү, үүргене.

2. Сөстүң дөзүнүң төнгөн үнүн барымдаалап кожумактын немежири:

Дөс	Кожумак	Чижектер
Ажык үн-биле төнгөн болза	<i>Аяар</i> азы <i>ыыткыр</i> ажык эвес үн-биле эгелээн вариант немежир	чагы= лар , четки= ден , акша= ны , дыңна= л =ыр тева= лиг , ава= зы
Аяар <i>г, й, р, л, м, н, ң</i> деп ажык эвес үннер-биле төнгөн болза	<i>Аяар</i> азы <i>ыыткыр</i> ажык эвес үн-биле эгелээн вариант немежир	сан= нар , суг= лар , дой= лар саарыг= да , шоор= луг хөм= ден , аң= на
Дүлей ажык эвес үн-биле төнгөн болза	Дүлей үн-биле эгелээн вариант немежир	кат= тар , шет= ке шак= тыг , тып= пас , кас= тын , төш= түг

Тыва дылда сөстүң дөзүңге немешкен кожумактарны **тудуштур** бижиир.

114. Бирги одуругда сөстерге демдек ады тургузар чогаадылга кожумаан, ийиги одуругда сөстерге эрткен үе кожумактарын немеп бижиеңер. Тургускан сөстериңерниң морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

I. Үгү, чылгы, таан, мээс.

II. Тик-, тут-, көш-, сал-.

115. Хөйнүң санының *-лар* деп кожумааның вариантыларыңга чижектерден тургускаш, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

-лар / *-лер*; *-нар* / *-нер*; *-тар* / *-тер*; *-дар* / *-дер*.

116. Тайылбырлыг диктант. Үлегер домактарны номчааш, утказын чугаалаңар. Вариантылыг кожумактарны айтыңар, дүрүмнер ёзугаар шын бижилгезин тайылбырлаңар. Хөй сектер орнунга тааржыр үжүктөрин салбышаан, дүжүрүп бижинер.

Кижиге төлү...ге ынак, ыт коданынга ынак. Бу...уктуг ы...шка куш чыгыр, буя...ыг ө..е чон чыгыр. Оолдуг кижиге оя сөгл...р, кыстыг кижиге кы... сөглээр. Эки а...дыңны да..а кызава, эки эжиңни чо...а кызава.

Сөстүң дазылы

Дазыл дээрге төрөл сөстөриңниң ниити утказын илередир кол кезээ болур: *эмниг, эмнээр, эмнелге, эмчи*. Тыва дылда сөстүң дазылынга ооң лексиктиг утказы илереттинер: *бөмбүк, бижиге*.

117. Сөзүглелди номчааш, утказын эдэрти чугаалаңар. *Эртем, төөгү, төрөл* деп дазылдыг сөстөриңни ушта бижээш, морфемаларын шыйгаш, кандыг кожумактар немешкенин адаңар.

СОЛУН ЭРТЕМ

Силерниң өөренип турар эртемнериңериңниң аразында төөгү деп солун эртем бар. Бо, шынап-ла, солун эртем. Кандыг-даа чурт, кандыг-даа чон тыптып, тургустунуп келген төөгүлүг. Ол хамаанчок, кандыг-даа кижиге төрүттүнген төөгүлүг, ук-ызыгуурлуг, а мен кым мен деп кижиге бүрүзү боданыр, мээң ук-ызыгуурум кымнарыл, олар каяа чурттап, канчаар амыдырап, кандыг чем чип, кандыг хеп кедип, кандыг эт-херексел эдилеп чорааныл, мээң угу-дөзүмде кандыг солун, сураглыг кижилер чорааныл

деп сонуургай бээр. Ынчангаш кижиге эрткен оруунче хая көрнүр ужурулуг дээрзин чон угаадып келген.

Чуртунуң, чонунуң эрткен үезин өөренири кижиге ажыктыг болгаш өөредиглиг. Ынчангаш төөгү деп эртемни өөренириниң ужур-дузазы-даа ындыг. Тыва улустуң «Төрел билбес — түрээр, төөгү билбес — төөрээр» деп үлегер чугаазы бар. Төрелин-даа танып, төөгүзүн-даа өөренип чорза, черле ажыктыг. Тыва чон бо талазы-биле шын-на угааткан ийин. (Е. Танова)

Сөстүң чогаадылга кожумактары

Сөстүң дазылынга немешкеш, аңаа чаа утка киирер кезээн чогаадылга кожумаа дээр: тараажы, тараалыг, тараала, сана, санныг. Чогаадылга кожумактары укталган дөстүң иштинче кирер: мөгенниг, тудугжу. Чаңгыс сөстүң дазылының соонга ийи-үш-даа чогаадылга кожумаа улаштыр коштунчуп болур: чурукчу, санаашкын, чурттакчылыг.

Чамдыкта чогаадылга кожумактарының мурнунга өскертилге кожумактары туруп болур: арыларлыг, четкилерлиг.

118. Сөстөрни дараазында негелделер өзугаар бөлүктөй ушта бижирер, тургузуун шыйыңар: 1. Чувелер илередир сөстөр; 2. Кижилерниң мергежилин илередир сөстөр; 3. Ылгавыр демдек илередир сөстөр; 4. Кылдыныг илередир сөстөр.

Күскү, ажылгыр, садыг, чугайла, хөглүг, ойна, чурук, балыкта, садыгжы, эртемниг, суггур, хөгжүмчү, өөреникчи, хомууста.

- **119.** Номчуңар. Сөзүглелдиң кол утказын адаанда бердинген чуруктар-биле холбап тургаш, ажык чугаадан кылыңар. Аңгылаан сөстөрни тургузуунуң аайы-биле шыйыңар. Ийи чогаадылга кожумактыг сөстөрни тывыңар. Бирги домакты кежигүннерге сайгарыңар.

ТЫНАР АГААР

Бистиң чуртталгавыс бойдус-биле дорт харылзаалыг. Бойдуска кам чок болур болза, ооң уржуктары кедергей халалыг болур. Тынар агаарның хирленип баксыраанындан, ооң хоралыындан кижилер аарып, когарап болур. **Кыжын хөмүрлүг** агаарны тынган түңнелинде, кижиниң өкпе-баары кара апаар, тыныш оруктары муңгашталыр, **чурттаар** назыны кыскалаар. Кышкы үеде хирлиг агаар аштаар херекселдер Тывада ам-даа кылдынмаанындан ындыг. Бир эвес силерниң араңардан эртемниг, эрес, **угаангыр**, **ажылгыр**, **чогаадыкчы** кижиги үнүп, ындыг херекселди чогаадыптар болза, ынчан Тываның бүгү **чурттакчы** чону амыраар, өөрүүр. (Г. Сундуйнуу-биле)

- **120.** Номчааш, кижилерниң аажы-чаңында дамырактарга дөмей чүүлдер бар бе, сайгарып көрүңерем. Силер бодаарыңарга, кандыг улуска чедишкин дүрген келирил? Чогаадылга кожумактары кирген сөстөрни ушта бижээш, дазылын, кожумаан шыйыңар. Сөзүглелде бижик демдектерин ажыглаанын тайылбырлаңар.

ИЙИ ДАМЫРАК

Аргага улуг хая адаандан ийи Дамырак тыптып келген. Алышкыларның бот-боттарынга дөмейи аажок. Чүгле аажы-чаңы аңгы: бирээзи хөглүг болгаш экииргек, а ескези чалгаа болгаш харам.

Хөглүг Дамырак долгандыр көргөш:

— Дүү ол дөңгеликтер* артында чүү бар эвес, барып көрээлем — деп бирээзинге чугаалап-тыр.

— Хөңнүм чогул — деп, чалгаа Дамырак харыылаан. — Ырак ыйнаан, орук ара хамык суум төнүп калза канчаар.

— Ынчаарга балыктарлыг болуулам! — деп, хөглүг Дамырак саналдаан. — Оларның-биле кады ойнаай-ла бис!

— Балыктарга мээң суум бээр деп бе? Черле хей! Суг мээң бодумга херек — дээш, харам Дамырак чөпшээрешпээн.

— Бүгү назынында дөңгеликтер аразынга чорууруңга, чалгааранчыг-ла болгай — деп, хөглүг Дамырак кайгап чугаалаан. — Ындыг-дыр, маңаа артып каг. А мен халып чоруптум. Байырлыг, дунмам!

Ооң соонда алышкылар кажандаа ужурашпааннар.

Чалгаа Дамырак улуг дөңгелик чанынга шимчевейн турупкан. Удаваанда ол тулаа апарган. Ооң суу балар-биле бүргели берген.

Аңаа ыргак-сээктер болгаш пагалар чурттап берип-тир.

А хөглүг Дамырак дидими-биле бурунгаар маңнап-ла орган. Мурнунга таваржып келген даштарны ажа

халыырга, оон шуралгактар тыптып турган. Аңаа дораанна кадыргылар хөглүг ойнай бээр болган. Хат хөглүг Дамырактың суун шиви, хадың, пөшче чажарга, олар мөңгө ногаан апарганнар. Хөглүг Дамыракчыгаш дээр дег көк, дириг суглуг, дыка чараш даг хөлү болу берген.

(Шор улустуң тоолу)

Төрөл сөстөр

121. Номчуңар. Аңгылаан сөстөрнүң дазылын болгаш чогаадылга кожумаан шыйгаш, утказын тайылбырлаңар. Оларның ниити кезектерин айтыңар. Чаңгыс дазылдыг сөстөрнү кандыг термин-биле адаарыл? Делегейнүң аңгы-аңгы чоннарында хүндүлүг аалчыларны уткуурунүң кандыг онзагай ёзу-чаңчылдарын билир силер?

Шайлыг болуру, **шайын** хандылап хайындырары база өггө келген кижилерни **хүндүлөп** шайладыры тыва чоннуң үе-дүптөн бээр сагып келген ыдыктыг чаңчылы болур.

Тыва кижичи бодунуң өөнгө өске кижичи келирге, **хүндүлүг** аалчы кылдыр көөр. Аалга келген аалчы, өггө келген **чорумал** аңгы-аңгы **чоруктуг** болгулаар. Чүгле **шайлап** аар дээш келир кижилер база турар. Ырак чер чорааш, дүн чарып, хонуп аар дээш келир кижилер база турар. Чаңгыс-даа, бөлүк-даа кижичи өггө келир. Оларны өггө бир дөмей **хүндүлээр**, олар-биле хөөрежип чугаалажыр.

(М. Кенин-Лопсан)

Өг, хөөре-, хон-, чугаа деп сөстөргө чогаадылга кожумаан немең, төрөл сөстөрдөн тургузуңар. Дазылын, кожумактарын шыйыңар.

Чаңгыс дазылдыг сөстөрни төрөл сөстөр дээр. Олар чаңгыс ол-ла дазылга чогаадылга кожумааның немешкенинден азы бир чогаадылга кожумааның соонга өске чогаадылга кожумаа немешкенинден тургустунар:

шинчи — *шинчиле* — (к.с.), *шинчилекчи* (ч.а.)
идеге — *идегел* (ч.а.), *идегелдиг* (д.а.)

122. Номчунар. Чурукту кичээнгейлиг көргөш, сөзүглелди улаштыр чогаадыңар. Төрөл сөстөрни ушта бижээш, дазылын, кожумактарын шыйыңар, утказын тодарадыңар.

ТООРУК

Тайганың база бир үнелиг шаңналы — тооруктар. Тооруктарның пөштерге үнери безин чараш, хөй пөштерлиг арганың агаары база эм, узун назын хайырлаар. Тывалар пөштерни кончуг камнаар, тооруктаарда, аргалыг-ла болза, будуктарын сыкпас.

Тооруктуг черлерни баш бурунгаар көрүп алып, тооруу бышпаан шаанда, элекке дүжүрерин оралдашпас-даа.

(Ш. Шыырап)

Бойдуска хумагалыг болурунуң дугайында угаап боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бижичер.

123. Төрөл сөстөрни ушта бижичер. Оларны ажыглап, кыска домактардан чогаадыңар.

Күзүн, кат, одаг, тоол, ном, эм, күскү, эмчи, одаар, эмзиг, каттаар, тоолчу, номнуг, эмчи, күзег, одакчы, номчукчу, эмнелге, тоолдаар, каттыг, номчулга, оттар, эмнээшкин, номчуур, тоолзуг, күскү.

124. Адаанда сөстөрни төрөл сөстөр кылдыр тургузуңар.

Үлегери: *кыш — кышкы, кышта, кыштаг, кыштаглаашкын, кыжын.*

Хөл, чечек, ажыл, от, аът.

125. Төрөл деп сөстүң уткаларын деңнеп, тайылбырын кылыңар.

Төрөл кижилер	Төрөл сөстөр
Акым, угбам, дуңмам, даайым, даай-авам, кырган-авам, кырган-ачам.	Ажыл — ажылдыг, ажылдаар, ажылдакчы, ажылчын.

Төрөл сөстөрни ажыглап, бодуңарның аймаңарда, төрөлдериңер аразында онзагай салым-чаяанныг кижилер дугайында кыска чогаадыгдан бижичер. Төрөл сөстөрниң адаан шыйыңар, олар домакка кандыг кежигүн болурун тодарадыңар.

Дөс дугайында билиг

Дөс — сөстүң өскертилге кожумаа чок кезээ. Сөстүң дөзү укталбаан болгаш укталган болур: аржаан, аржаанныг, чугайла.

126. Номчуңар. Аңгылаан сөстөрниң дөзүн шыйыңар, укталган, укталбаанын айтыңар. Адаанда немелде онаалгаларны күү-сединер.

Бир-ле черге ядыы херээжен кижичурттап чораан. Ол дөрт оолдуг чүве-дир. Олары иезиниң сөзүн дыңналас, аттыг-ла тенок, чалгаа төлдер иргин. Билир-ле чүвези оюн, сарыг хүннү бадыр даштыгаа хар сүзүп маңнажыр, хөртүккө чунгулаар мындыг турганнар.

Ойнап-ойнап кежээ кээрге, тон-хевин-даа какталас, идиктерин-даа ашталас, чадыр иштин саза басып, эмгежок хар сөөртүп эккеп каарлар. Ону авазы аштап-ширбиир. Оларның өл идик-хевин база-ла авазы кургадыр.

(Тоолдан)

1. Аваның ажы-төлүнүң аажы-чаңын шын, чараш деп болур бе? Харыыңарга делгеренгей тайылбырдан беринер. 2. Сөзүглелдин утказынга дүүштүр «Мөзүлүг кижичурттап деп кымыл ол?» деп угаап боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бижинер.

Укталган, укталбаан дөс

Бөдүүн дөс	укталбаан	<u>чурум</u> , <u>час</u> , <u>эм</u> , <u>дыңна-</u> , <u>мен</u>
	укталган	<u>чурумнуг</u> , <u>часкы</u> , <u>эмне-</u> , <u>ада-ие</u> , <u>көк-көк</u> , <u>алдан-чедең</u> , <u>удуур-чыдар</u> , <u>бежен</u> , <u>саржаг</u>

127. Сөстөрни укталган болгаш укталбаанын барымдаалап, ийи бөлүккө ушта бижинер. Дөстөрн шыйыңар.

Чурумал, хүлүмзүрүг, чалалга, бодал, коккаарак, бертен, оранчок, даарта, угаан, тевене, кудумчу, назын.

128. Номчуңар. Укталган дөстүг сөстөрни ушта бижинер. Аңгылаан сөстөрниң тургузуун айтыңар. Адаанда немелде даалгаларны күүсединер.

БАЗЫРЫКТАН ТЫВЫЛГАН ЭРТИНЕ

2001 чылда Санкт-Петербург хоорайдан келген археологтар Бий-Хем кожууннуң Аржаан сумузунда «Аржаан-2» деп базырыктан хаан өг-бүлениң хөөрүн тыпкан. Оон 9367 алдындан кылган эр, кыс кижиниң эдилел-каасталгаларын, аъттың дериг-херекселдерин тыпкан. Базырыктан тыпкан ювелир кылыгларны кылып кааны эмин эртир нарын, чараш, шевер. **Шинчилекчилерниң** санап турары-биле алырга, кадын кижиниң чажын кыстырар чаңгыс 30 см хемчээлдиг каасталгазының өртээ безин 1,5—3 млн доллар болур. Тывадан тывылган ховар эт-херекселдерни Эрмитажтың тускай эртемниглери Египеттиң пирамидаларындан артык үнелиг деп санаан.

Ол тывылган алдын эдилелдер ол үениң культуразының кайы хире бедик турганының херечизи болур. Шак ол хире бедик цивилизацияның амгы үеде салгалы, бистиң чонувус, оон-даа артык сайзыраңгай хөгжүлдеге төлептиг болур ужурлуг. Эрткен ол үеде ол хире чараш, бедик **культуралыг** чораан чоннуң келир үези база ындыг болур ужурлуг.

(А. Саая)

1. Эрмитаж дугайында чүнү билир силер? Ол кайы хоорайдал? Аржаан базырыындан тывылган эртинелерни, эдилелдерни, каасталгаларны чүге аңаа шыгжап, делгеп, шинчилеп турган деп бодаар силер? 2. «Аржаан-2» базырыындан тывылган алдын тывыштарны Кызыл хоорайда кайы музейде делгеп салганыл? Ол алдын эдилелдерни делгээн залдың ады кандыгыл? 3. Сөзүлелге даянып, эдертигден бжиңер.

§ 21. Хевир тургузар кожумактар

129. Шүлүктү аянынг номчуңар. Аңгылаан сөстөрнүң дазылында немешкен кожумактар ук сөстөргө кандыг немелде утка кирип турар-дыр. Аңгылаан сөстөрнүң мурнунда чүгө биче сектерни салганын тайылбырлаңар.

АМДАННЫЫН!

Аваң, ачаң чемненди,
Акың, угбаң база-ла,
А сен мыя кадыктан
«Ам-ам!» деп көр, **хензигбей.**

Аксың каям, оглукум,
Азадывыт, охалай.
Ам бир омааш кадыктан
«Ам-ам!» девит, **кежээпей.**

Ала моортай келди-ле,
«Аштаарымны ам» дидир.
А сен база кадыктан
Ам-даа чип көр, **чассыгбай.**

Аваң, ачаң көрүп ор,
Акың, угбаң база-ла.
Арткан бичии кадыкты
«Ам-ам!» девит, **чарашпай.**

(Ч. Кара-Күске)

Хевир тургузар кожумактар дазылга азы дөске немешкеш, сөстүң лексиктиг утказын үндезини-биле өскертпес, ынчалза-даа кандыг-бир **немелде утка** кирир. Олар чүвө адынга, демдек адынга, кылыг сөзүңге немежир.

- 1) Анайжыгаш, бугажык, дииспей, койгунак
- 2) Аккыр, аксымаар, бичежек;
- 3) Ойнава-, барба-, кеттин-, чуруттун-, чугаалай-, бузул-, көргүлө-, удуваста-, биживит-, кызаңна-, караңайн-.

Хевир тургузар кожумактарның уткаларын чүвө ады, демдек ады, кылыг сөзүн өөренип тургаш, тодаргайы-биле сайгарар.

130. Шүлүктө хевир тургузар кожумактар кирген сөстөрнү айтыңар, кожумактарын шыйыңар. Кижиниң мага-бодунуң кезектерин илередип турар сөстөргө хевир тургузар кожумактардан немең тургаш, шүлүктен чогаадып өөрениңер.

Тутпас, кылбас ажылы чок Эштирге-даа, үңгээрге-даа,
 Дузааргак-ла холчугаштар. Эптии аажок бутчугаштар.
 Хүнзедир-ле ажылдап кээр Машина-даа мунарынга
 Хүндүткелдиг холчугаштар. База херек бутчугаштар.

(Ч. Кара-Күске)

131. Хевир тургузар кожумактар дузазы-биле сөстөрдөн тургузуңар, морфемаларын шыйыңар. Тургускан сөстөриңер кандыг чугаа кезээнге хамааржырын айтыңар.

-чыгаш, -жик, -пей, -ак, -кыр, -күр, -па, -гыла, -баста.

132. Домактарда хевир тургузар кожумактар кирген сөстөрнү тывыңар, кожумаан айтыңар. Кылыг сөстөринде кирген хевир тургузар кожумактарны үстүндө дүрүмгө даянып, тодарадырын оралдажыңар (бергедешкен таварылгада башкының дузазы-биле кылыг сөзүнүң хевир тургузар кожумактарын танып өөрениңер).

1. Эртенгиниң бирги херели-биле хадыңнарлыг арыг-жыгашка амыдыралды оттурупкан күртүлөр шимээргеп эрткеннер. 2. Агаарны соок кургадып каапкан, ооң эң сөөлгү шыгын каракка көзүлбөс харжыгаштар кылдыр сы базып үндүрүп турган. 3. Чайык дээрге хууңчуктап кудуп турган ышкаш, төп, кызаңнавышаан диңмиреп, арга-эзимни чындыңнады чайгавышаан, хадымарлап-даа турган. 4. Күскээр чайгы даң бажы дендии-ле эки. Дээрге бирде улуг эвес булутчугаштар көжүп чоргулаар, бирде эмге-тикчок сылдыстар чивеңейнип тургулаар. Ол үеде

азы шуут-ла шыпшың болур, азы эртенги салгын ында-хаая соолаңнадып келгилээр болгаш бүрүлөр, оът-сиген сымыранчы бергилээр.

§ 22. Өскертилге кожумактары

 133. «Кыш» деп шүлүктөн үзүндүдө аңгылаан сөстөрдө кандыг өскертилге кожумактары немешкенин тодарадыңар.

Дескиндир топтап көрөм:
дээр-даа, чер-даа катчы **берген.**
аргада төш, Соок-ирей дег,
ак хар бөргүн кедип алган,
хөнү шиви **будуктарын**
хөвөң-биле шимеп алган.

(Б. Хөвөңмей)

Өскертилге кожумактары дазылга азы дөске немешкеш, сөстүң сан, падеж, арын, үе хевирин өскерттир. Олар чүглө өскерлир чугаа кезектеринге (чүвө ады болгаш кылыг сөзүңгө) турар. Өскертилге кожумактарын көзенектей шыяр.

 134. Сөзүглелде аңгылаан чүвө аттарында кандыг өскертилге кожумактары немешкенин тодарааткаш, чогуур демдээ-биле шыйыңар. Айтырыг, кыйгырыг демдектерин салган чылдагаанын тайылбырлаңар.

Мынчага чедир канчаар-даа сактып бодаарымга, **Тарзанның** эңме-хаяжок балык өлүрүп чорааны бажымга черле кирбес-тир. Ол хөй-ле дизе, он хире балык тудар,

ооң соонда ам болзун, алдар, хем-сугнуң балыы-даа болза, санныг чоор, суг ээзиниң биске берген кежиин эвээш деп болбас дээр...

Балыктаар суувус ийи адыр. Эң-не балыктыг чери — Улуг-Адыр. Балыктаар **черивиске** келиривиске, улуг адырын шириктер-биле бооп каан чыдыр. Эрикте дөрт **хүүректи** кадай шашкылап каан. Сыгыгаан сугну өрү алзы тын харанып, **чакпаларын**, кудуруктарын чызыраткан балыктың хөйүн чүү дээр. Бис-даа чүвүр-леривис хончуларын дагдынмай-даа, **сайже** кире-ле халыштывыс.

Ол аразында суг шааңайндыр бадып эгелээн: көөрүвүске, Тарзан хүүрек-биле доора салган **шириктерни** ыңай-бээр октагылаан тур.

— Хайыраан халас балыкты! — деп, Маадыр-оол сукуртуна*-дыр.

— Хайыраан балык! Кончуг мелегейни сени. Ынчаар балыктаарга, чүзү артар чүвел?! Балык-даа болза, санныг чүве ыйнаан. Ооң соонда балык канчап өзүп-көвүдээр чүвел. Ынчап болбас. (А. Даржай)

1. Сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. Планын тургускаш, эдертиг кылдыр бжиңер. 2. Эдертииңер төнчүзүңге Тарзанның аажы-чаңыга хамаарыштыр түңнелден үндүрүңер.

Чүве адының өскертилге кожумактары	
сан кожумаа	аржаан[нар], эзир[лер]
хамаарылга (арын) кожумаа	аржаан[ывыс], эзир[им]
падеж кожумаа	аржаан[га], эзир[ниң]
Кожумактарның немежир чуруму	аржаан [нар][ывыс][ты]

135. Диктант. Хөй сектер орнунга турза чогуур өскертилге кожумактарын немевышаан, сөзүглелди дүжүрүп бжиңер. Кандыг кожумактар немээниңерни аас-биле тайылбырлаңар. Чүнү орук олчазы деп турарыл, делгеренгей тайылбырдан беринер.

Чолаачы кижии... амыдыралы дугуй кырын... эрт.... Төнчү чок назын ышкаш, шөйлүп алгаш чорут... ол орук тускай төөгүлүг, онзагай чогаалдыг. Ооң ол-бо кыдыын... бот-бодунга дөмейлешпес каас чараш чурумалдар..., удаадараа болгулаар ужурал..., олап эрткен кижии...ниң онза-солун чугаалар... болгаш хамык хайырлал...ы — орук олча... ол. (В. Серен-оол)

136. Сөстөргө хөйнүң санының, онаарының болгаш бээриниң падежтериниң кожумактарын немеп бжиңер. Дазылын, кожумактарын, дөзүн шыйыңар. Шын бижилгезин тайылбырлап, сактып алыңар.

Таан, саат, суг, шак, сөөк, тен, аът, бөрт, эът, сын, оът, өг

Кылыг сөзүнүң өскертилге кожумактары	
үе кожумаа	дос[кан], дос[ту], доз[ар]
арын кожумаа	ойнады[м], ойнады[выс]
сан кожумаа	Уруглар ырлажып олурган[нар]

137. Сөстөрдө карартыр парлаан кожумактар кандыг өскертилге кожумактары болурун үстүндө дүрүмгө даянып тайылбырлаңар. Олар кандыг чугаа кезээнге немешкенин тодарадыңар.

Ачамның ажылдап турар черинге чордувус. Ол биске ажылдап турар заводун сонuurгаткан. Мен дыка

улуг күчүлүг машиналарны сонuurгадым. Школаны эки өөредилгелиг доозар болза, кым-даа мындыг күчүлүг техника-биле ажылдап болур дээрзин ачам биске сонuurгатты.

Өскертилге кожумактарының өске чугаа кезектеринге немежир таварылгалары			
Чүве адынче шилчээн сөстөр	Түң сан ады	Арынның ат орну	Айтырыгның ат орну
аныяк тарывыстың	бештерге	бистиң, олче	кымнарның

138. Өскертилге кожумактары кирген чүве аттары, ат оруннарын ушта бижээш, морфемаларын айтыңар. Аңгылаан чүве аттарын морфемаларга чаргаш, кожумактарын адаңар.

I. Хуулгаазыннар чүгле тоолдарда турар деп бе? А дээрже көрөм. Дөө булуттар салдап чор. Оларны кым эккел чыдарыл? Хуулгаазын.

Ол кым дээрзин сен ам даап билип кагдың ыйнаан. Ол хат-тыр. Черниң үстүндө чоруп турар агаар-дыр.

Хуулгаазыннарны кымнар хайгаарап турарыл? Оларның кайнаар бар чыдарын кымнар билирил?

Ону метеорологтар* билип турар.

II. Даг дег караны довук дег ак базар. Човаары дүрген, чыргаары оожум. Улугну хүндүлээр, уругну азыраар.

СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫНЫҢ АРГАЛАРЫ

 139. Номчуңар. Аңгылаан сөстөрни ушта бижип алгаш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар, кандыг кожумактар немээнниңерни, оларны канчаар шыйганыңарны делгеренгей кылдыр тайылбырлаңар. Морфемаларның илередип турар уткаларын айтыңар. Чурукту кичээнгейлиг көргөш, оолдуң эдерткен

Чайгы эртен ол-бо хектер
Чаржалаштыр эдип турда,
Балыктаар дээш **хемче** оолак
Бачым-далаш базывыткан.

Сыырткыыжы терең сугже
Шымнып, салдап кире берген.
Удаткан чок селеш диген,
Ушта шелип үндүрүпкен.

(Э. Кечил-оол)

Сөс чогаадыр аргалар элээн хөй. Оларга морфологтуг, синтаксистиг, морфолог-синтаксистиг арга болгаш хурааңгайлаашкын аргазы хамааржыр.

§ 23. Морфологтуг (кожумактыг) арга

Сөстүн дазылының азы дөзүнүн сөөлүнгө чогаадылга кожумаа немешкенинден чаа сөс тургузар арганы **морфологтуг азы кожумактыг арга** дээр. Чижээ: *шайла, ыяштыг, суггар, кижизиг, хөгжүлделиг*. Чугаа кезээ бүрүзү тус-тузунда чогаадылга кожумактарлыг болур. Чогаадылга кожумаан чартык үш-булуңчуктай шыяр.

140. Чурукту кичээнгейлиг көргөш, харылзаалыг домактардан тургузунар. Морфологтуг арга-биле тургустунган сөстериңерни ушта бижээш, морфемаларга чарыңар.

141. Адаанда киирген чогаадылга кожумактарының дузазы-биле сөстөрдөн тургускаш, оларны чугаа кезектериниң аайы-биле бөлүктөңөр (кожумактар вариантылыг болур дээрзин утпаңар).

-чы, -лыг, -ыышкын, -лга, -ыычал, -зыра, -кчы, -зыг, -ла.

Чамдыкта чогаадылга кожумааның мурнунга өскертилге кожумаа туруп болур: *тевелерлиг, аъттарлыг*. Ынчан бүдүн дөс укталган болур.

142. Шүлүктү аянынг номчуңар. Морфологтуг арга-биле тургустунган сөстөрни ушта бижээш, ава кижиниң онзагай овор-хевири тургузарынга оларның ужур-дузасын тайылбырлаңар. Бирги строфада демдек аттарын морфемаларга чарыңар, өскертилге кожумааның соонда чогаадылга кожумаа немешкен сөстөрни айтыңар.

МЭЭҢ АВАМ

Авам чаңы таанда хөглүг:
Артистерзиг, чалыыларзыг,
Авам соруу таанда хөрлүг*:
Аңчыларзыг, начыннарзыг.

Байгы чемин делгеп сөңнээр,
Бажың сыңмас хайым чоннуг.
Хеймер кызы таалап дыңнаар,
Кежээ ыдар мерген тоолдуг.

Ыдык-чаагай чуртталгаже
Авам мени алгап-йөрөөн.
Ырлыг сөстөр бижиир кылдыр
Авам мени чаяап төрөөн.

(З. Амыр-Донгак)

§ 24. Синтаксистиг арга

Ийи азы үш-даа дөстүң каттышканындан **нарын сөстүң** тургустунуп кээрин **синтаксистиг арга** дээр.

Нарын сөстөр ийи аңгы арга-биле тургустунар:

1. Ийи дазылдың чаңгыс дөс кылдыр каттышканындан **дефистеп бижиир нарын сөстөр** тургустунар: *ачы-буян, ак-көк, ада-чурт, көгө-буга, хек-даван, ойнаар-хөглээр.*

2. Ийи аңгы дөстүң шуут тутчуп каттышканындан чаңгыс ударениелиг, **тудуштур бижиир нарын сөс чогааттынар**: *саржаг (сарыг + чаг), сарала (сарыг + ала), дорала (доруг + ала), аппаар (ап + барар), эккээр (ап + келир), бөгүн (бо + хүн).* Мындыг сөстөр үн өскерлишикинине таварышкаш, чамдык үннери чидип, адаттынмайн баргылаар, чамдыктары өске үнче шилчий бээр.

Ийи-үш дөстүң каттышканындан тургустунган, чаңгыс утка илередип турар аңгы бижиир нарын сөстөр бар: уран чцл, эът тыртар машина, маадырлыг чорук.

Чамдык нарын сөстөр хары угда морфологтут болгаш синтаксистиг арга-биле тургустунган болур, ону **морфолог-синтаксистиг арга** дээр: ажылдаар-чурттар, ырлар-хөглээр, ажыл-ишчи.

143. Сөзүглелди номчунар. Синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрни бөлүктөй ушта бижиңер: а) дефистеп бижиир нарын сөстөр, б) тудуш бижиир нарын сөстөр, в) аңгы бижиир нарын сөстөр. Нарын хуу чүве аттарының шын бижилгезиниң дүрүмүн тайылбырлаңар.

ВЛАДИМИР ОСКАЛ-ООЛ

В. Б. Оскал-оолдун салым-чаянны цирк уран чүүлүнгө илерээн: ол чажындан-на эрес-кашпагай, аваангыртудунгур кижидир. Бичиизинден-не чарыш аьды мунар, эмдик аьт өөредир, хая-даш кырлаар, анай-хураган дозар. Оскал-оол артистиң, Оскал-оолдарның сураан дыңнаваан кижидир Тывада хамаанчок, делегейде ховар дизе, хөөрем чок. Олар совет цирк уран чүүлүн 50 ажыг чылдар дургузунда даштыкы, иштики чоннарга

көргүзүп бараалгаткан...

— Ийи дугаар курска-ла кижидир бүрүзүнгө кандыг номерлер кылырын үлөп эгелей берген чүве. Мени демир сывырындак кырлаарынга, жонглёрлаарынга* кирип каан. 1938 чылда, ийи дугаар курсту доосканым соонда, практика эрттирери-биле Тываже чорудупкан. Чедип кээримге, мени театр артистери-биле кады Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик кожууннарже оюн көргүзери-биле чоруткан.

Концерттерге Москвага өөренип алганым чүүлдеримни күүседип турдум — деп, Владимир Базыр-оолович сактып чугаалап орду. (Б. Ооржак)

1. В. Оскал-оолдуң цирк бөлүүнүң дугайында немелде материалдарны Интернет четкизинден тыпкаш, дыңнадыглардан белеткеңер. 2. Тывадан сураглыг цирк артистеринден кымнарны билер силер? Ат-сураа делегейде дыргын тарай берген алдарлыг тыва кижилер дугайында дыңнадыглардан кылыңар.

Синтаксистиг арга-биле тургустунган нарын сөстөрниң кезектери чоок, харылзашкак азы удурланышкак уткалыг бооп болур: *ада-ие, баар-кээр, удур-дедир.*

Чамдыкта нарын сөстөрниң кезектери чааскаан тургаш, долу утка илеретпес сөстөр бооп болур: *уй-балай, сава-саңга, аяк-шынак, хол-даяң.*

Географтыг аттарны дефистеп бижиир: *Мугур-Аксы, Ак-Довурак, Ногаан-Хөл, Бай-Тайга.*

Кижилерниң адын дефистеп бижиир: *Сайын-Белек, Танаа-Херел.*

Кижини адынга немешкен оол, кыс деп кезээн бичии үжүк-биле бижиир: *Уран-кыс, Сарыг-оол;* херээжен аттарга немежир *-маа* деп кезээн тудуш бижиир: *Айдыңмаа, Байырмаа.*

Чүктер аттары илереткен нарын сөстөрни дефистеп бижиир: *соңгу-чөөн чүк, соңгу-барыын чүк.*

144. Дараазында майык ёзугаар синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрдөн тывыңар, одуруг бүрүзүнде бир чижек-биле домактан чогаадыңар.

1. Харылзашкак уткалыг сөстөрдөн тургустунган: ...
2. Антоним уткалыг сөстөрдөн: ...
3. Кезектериниң бирээзи долу утка илеретпес: ...
4. Черлер аттары: ...
5. Кижилер аттары: ...

§ 25. Хурааңгайлаан сөстөр

Ийи азы оон-даа хөй сөстөрнiң эге үжүктөринден азы эге слогтарындан, чамдыкта эге үжүк, эге слог (слогтар) болгаш бүдүн сөстүң каттышканындан чаа сөс чогаадыр арганы **хурааңгайлаашкын** дээр: *РФ — Россия Федерациязы, КНО — Каттышкан Нациялар Организациязы, ТАР — Тыва Арат Республика, ТР — Тыва Республика, ТывКУ — Тываның күрүне университеди, медколледж — медицина колледжизи.* Хурааңгайлаашкын аргазы-биле тургустунган сөстөрнiң **дөзү укталган** болур.

145. Сөзүглелди номчуңар. Хурааңгайлаашкын аргазы-биле тургустунган сөстөрнi ушта бижирер, тургустунган аргазын тайылбырлаңар.

ЛЕОНИД ЧАДАМБА

Чадамбаның өзүп келгени, үжүк-бижик өөрөнгени, эртем-билиг чедип алганы, чогаал бижий бергени, албан-ажыл кылыш чорааны база ажы-төлүн доруктур азырап өстүргени дээрге ёзулуг эр кижиниң үлегерлиг намдары болур.

Леонид Чадамба ТАР-ның Эртем комитетин башкарып, Тываның латин үжүүн орус үжүкче шилчидер ажылды удуртуп, тыва орфографияны болгаш пунктуацияны чогаатчып турган, орус-тыва словарь номун белеткежип, тыва школаларга хереглээр өөредилге номнарын чогаадып кылырынга кол автор

бооп киришкен. Кызыл хоорайга ажыттынган совпартшколаны* чедишкинниг дооскаш, СЭЖП-ниң Тыва обкомунуң* школалар килдизин удурткан. Тыва АССР-ниң Культура яамызының сайыды бооп, Республиканың тайбың камгалаар Комитединиң харыысалгалыг секретары, «Улуг-Хем» альманагының редактору бооп ажылдап чораан.

(М. Кенин-Лопсан)

1. Л. Чадамбаның бичии уругларга бижээни кандыг шүлүктөрүн сактыр-дыр силер, шээжи-биле чугаалап көрүңерем. 2. Чурттап турар чериңерде ном саңындан Л. Чадамбаның уругларга чогаалдарын тып номчуңар.

Эге үжүктөрдөн тургустунган хурааңгай сөстөргө немешкен кожумакты **дефистевишаан бичии үжүк-биле** бижиир. Немешкен кожумакта, артынчыда ажык үн аяннажылга дүрүмүңгө чагырткан болур: *2021 чылда ТАР-ның 100 чыл ою болган.*

Эге слогтардан тургустунган сөстөргө немешкен кожумакты **тудуш** бижиир: *автошколага өөренир.*

Орус дылга хурааңгайлаашкын аргазы-биле тургустунган дыка хөй сөстөр очулга чок ол хевээр ажыглаттынып турар. Чи жээ: *комсомол — коммунистический союз молодежи, самолёт, ДОСААФ.*

146. Бердинген домактарда хурааңгайлаан сөстөрни тывыңар, шын бижилге дүрүмүн тайылбырлаңар.

1. Ынчан Тес-Хем кожууннуң Бай-Даг сумузунга чурттап турган бис. Колхоз, совхоз, МЧАЭ-даа чок, улус шупту хуу ажыл-агыйлыг. 2. 1942 чылдың чайынында

АРШ-тың аъттыг шериниң барык бүдүн составы дайынчы өөредилгелиг поход кылган чүве. (Ч. К.-К)

147. Хурааңгайлаашкын аргазы-биле тургустунган сөстөрни чара бжиңер, оларның үжү-биле домактардан чогаадыңар.

ТР, ТывКУ, сельхозтехникум, МАР, ТАР, ИХЯ.

148. Амгы үеде амыдыралда ажыглап турар хурааңгайлаан сөстөрниң чижектерин бжиңер, оларның чүнү илередип турарын тайылбырлаңар.

Үлегери: ИНН — налог төлекчизиниң хууда дугаары, спам — хоралыг реклама, интернет — каттышкан четкилер.

Сөстүң морфемниг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр;
2. Сөстү морфемаларга чарар;
3. Укталбаан, укталган дөстү айтыр, укталган дөс болза, тургустунган аргазын (морфологтуг, синтаксистиг, морфолог-синтаксистиг) айтыр;
4. Чогаадылга кожумааның шын бижилгезин тайылбырлаар.

Үлегери: *балыкчы* — чүве ады, балык деп чүве адындан *-чы* деп чогаадылга кожумаа-биле чаа чүве ады тургустунган, морфологтуг арга.

Үжен — сан ады, үш биле он деп ийи дөстүң тудушканындан укталган дөс, синтаксистиг арга.

Ада-ие — чүве ады, ада, ие деп ийи дазылдың каттышканындан тургустунган, синтаксистиг арга.

Уран чуул — чүве ады, ийи дазылдың каттышканындан тургустунган, синтаксистиг арга.

СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫНГА КАТАПТААШКЫН

 149. Студентилерниң эртем-шинчилел ажилдарындан үзүндүлери номчааш, морфологтуг, синтаксистиг болгаш хурааңгайлаашкын аргазы-биле тургустунган сөстөрни бөлүктөй ушта бжиңер. Аңгылаан сөстөрниң морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Хуу чүве аттарының шын бижилгезин тайылбырлаңар.

I. Тываларның **чурттап** чораан оран-савазының үш хевирин бөлүктөп турар: түр када, көжүрбейн чурттап турган сиген чадырлар; көжүрүп чоруур кидис өглер, алажы өглер, чадырлар; көжүрбейн чурттап турган **оран-сава** — доорбаш өглер. Бо үш бөлүктүң иштинден көшкүн амыдыралга эң-не таарымчалыгы өг деп **эртемденнер** демдеглээн.

II. Черлер аттары дылдың словарь составында онзагай черни ээлеп турар болгаш ооң сөс курлавырын байыдып чоруур⁴. Ындыг болганда хуу аттарны шинчилеп, оларның тывылган төөгүзүн тайылбырлап, ук аттарның ужур-утказын чонга солун-сеткүүл болгаш радио, телевидение дамчыштыр таныштырары **эргежок** чугула.

III. Ак-Эрик хову черде турар болганда, ооң агаар-бойдузунуң байдалы арай кадыг-дошкун, берге¹ чер деп турар.

IV. Сүт-Доңмас Кара-Хая — Агар даанга хамааржыр черде даглар аразында ыжык чер. Ол чер өске черлерге деңнээрге, чылыг, аңаа кыжын безин сүт доңмас, чүгле чаржая* доңа бээр.

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Сөстүң уткалыг кезектери (морфемалар) деп чүл? Кандыг морфемалар барыл, сактыңар, оларның дүрүмүн чугаалаңар.

2. Чаа сөс чогаадыр кандыг аргалар барыл?
3. Кандыг арганы морфологтуг (кожумактыг) арга дээрил, дүрүмүн чугаалааш, чижектер-биле бадыткаңар.
4. Синтаксистиг арга деп чүл? Синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрнүң тудуштуг, дефистеп база аңгы бижиир таварылгаларыңа чижектерден тывыңар, морфемниг сайгарылгазын кылыңар.
5. Хурааңгайлаан сөстөр канчаар тургустунарыл? Хурааңгай сөстөргө кожумак немежирге, канчаар бижиирин сактыңар, чижектер-биле бадыткаңар.

ЛЕКСИКА БОЛГАШ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ. ЧУГАА САЙЗЫРАДЫЛГАЗЫ

§ 26. Сөс, ооң уткалары. Лексиктиг утка болгаш билиг

Лексика — хөй уткалыг термин: 1. Дылда бар бүгү сөстөрнүң курлавыры; 2. Сөс дугайында эртем; 3. Кайы-бир чогаалчының азы чогаалдың сөс курлавыры.

 Сөс дээрге дылдың лексиказының **эң кол кезии** дээрзин билир бис. Чүге ындыг деп бодаар силер?

Чүге дээрге сөстөрнүң хөй кезии тускай лексиктиг уткалыг болур.

Олар чүвелерни, демдекти, санны, кылдыныгларны дээш оон-даа өске уткаларны илередип турар.

Сөс чок болза, дыл чок болур, кижилер аразында харылзажып шыдавас. Кижиниң сагыш-сеткилиниң кандыг-даа байдалын, медээни сөс дузазы-биле дамчыдар.

Дылдарда чеже сөс барын, кандыг-бир сөстүң утказын кайыын билип алырыл?

Дылдарның сөс курлавырын, сөстөрнүң утказын **тайылбырлыг словарьлардан** билип ап болур.

150. Домактарда аңгылаан сөстөрнүң тайылбырын бергеш, оларның эң-не кол утказын тодарадып алгаш, бижип алыңар.

1. Думчукка кээп турар чаагай чыттыг тарааны авазы дазыл **аяктарга** каапкан⁴. (К.-Э. К.) 2. Амыр-менди-биле чергелештир изиг **шай**-даа келген. 3. Куюмнуг **час** чоокшулап олурган. **Чылбай**¹ **сырын** чаакты суйбап, сактырга-ла, часты эккелдим деп сымыраныксаан чүве дег, кулакка сииледир эстегилээр. (Ч. К.)

Лексикага сөстүң уткаларын өөренир. Сөстүң **лексиктиг утказы** болгаш ооң дугайында **билиг** дээрге ийи аңгы термин болур.

Лексиктиг утка	Билиг
Дылда сөстөр чүвениң адын, шынарын, санын, кылдыныын база чүвениң азы кылдыныгның демдээн илередир. Сөстүң илередип турар чүүлү ооң лексиктиг утказы болур.	Сөс дугайында кижиниң бажында бар, билир бүгү-ле чүүлдери билигге хамааржыр.
Сөстүң лексиктиг утказын тыва дылда «Толковый словарь тувинского языка», а орус дылда С. И. Ожеговтуң «Толковый словарь русского языка» деп словарьлардан көрүп ап болур.	Эртем, бойдус азы шыл-гараңгай, билдингир кижилер дугайында медээлерни энциклопедиялардан номчуп ап болур. Чижээ «Большая энциклопедия школьника».

Стол деп сөстүң **лексиктиг** **утказы**: кыры дески, буттарлыг эдилел.

Билиг: 1. Бүткөн материалы: *ыяш, демир, чук, шил...*; Хемчээли: *улуғ, биче, ортумак...*; Хевири: *борбак, төгерик, дөрбелчин...*; Өңү: *сарыг, кара, көк, ногаан...*; Ажыглалы: *өөренир, чемненир, хеп быжар, даараныр, солун, журнал салыр...*

151. Номчааш, утказын эдerti чугаалаңар. Аңгылаан сөстерниң лексиктиг утказын тодарадыңар. Иммуниет быжыктырарының оон ыңай кандыг аргаларын билир силер, дараазында кичээлге таныштырары-биле кыска дыңнадыглардан белеткеңер.

Иммуниет — кижиниң организминиң янзы-бүрү аарыгларга удур демисежир кол күжү⁴. Бир эвес ол быжыг боор болза — **грипптиң** силерже халдаары-даа чөгенчиг-ле. Иммуниет быжыктырар эмнер-биле деңге **витаминнер** ижери чугула, ылаңгыя С витаминни. Оларны **аптекадан** аңгыда лимон, апельсин, мандарин, **киви** дээн чижектиг чимистерден ап болур. Оон аңгыда дараазында сүмелерни доктаамал күүседип турар болза, ОРВИ, грипп аарыгларындан камгаланып болур. ОРВИ **эпидемиязының** үезинде бажыңнарыңардан үнерде, думчук аржыылын, эмчи масказын ап чоруңар. Олар мага-ботче **инфекцияның** кирерин чайладыр. Хөй чылыг суксун ижер, ук суксун-биле кады мага-боттан **вирустар**, хоралыг бүдүмелдер үне бээр болгаш имуннуг системаның ажылдаары экижиир. (*«Шын» солундан*)

Тыва дылдың тайылбырлыг словары

Тыва дылдың тайылбырлыг словарының ийи тому чырыкче үнген. Ниитизи-биле А–С деп үжүктерге 22 300 ажыг сөс болгаш 3 400 быжыг сөс каттыжышкыннары кирген. Словарьда сөстөр болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарын алфавит чурумун ёзугаар киирген.

152. Тыва дылдың тайылбырлыг словарындан алган чижектерде сөстүң лексиктиг утказын тайылбырлаанын кичээнгейлиг номчуңар. Боттарыңар словарьдан чижектерден ушта бижээш, чурумун сактып алыңар.

1. Аас-кежик. 1. Кижиниң амыдыралында бүгү чүвеге бүрүнү-биле таарзынган байдал. — Счастье. *Ажыл дээрге кижиниң аас-кежиин (О. Саган-оол).*

2. Чүвениң аайлажыры, чедимчелиг болуру. — Удача, везение. *Ол аразында, аас-кежик болуп, бисти көжүрер дээн чүгк машиназы халдып келди (К. Кудажы) [Тыва дылдың тайылбырлыг словары 2003, ар. 47]*

3. **Дайнам.** Чаңгыс катап дайнаар хире. — Достаточный, чтобы один раз откусить и пожевать. *Таңды хайыразын дайнам-даа болза, цлежип четтирер* (С. Тока). [Тыва дылдың тайылбырлыг словары 2003, ар. 379]

4. **Идепкейлиг** [ъ]. Хөй-ниити ажылынга күзелдибиле киржип турар, кызымак, ажылгыр. — Активный. *Идепкейлиг киржикчи.* [Тыва дылдың тайылбырлыг словары 2003, ар. 578]

 153. Бердинген сөстөрниц лексиктиг утказын тайылбырлыг словардан тыпкаш, бижип алыңар. Оларның-биле домактардан чогаадыңар.

Игил, оваа, пөрүк, майгын, сиилбиир.

Орус дылдың тайылбырлыг словарлары

Орус дылда сөстөрниц уткаларын тайылбырлаан Сергей Иванович Ожеговтуң «Толковый словарь русского языка» деп словары бар. Бо словар авторнуң ады-биле 9 катап парлаттыңан. Дараазында бо-ла словар Н. Ю. Шведованың киирген немелделерибиле ийи авторлуг кылдыр 14 катап үнген. Ниитизибиле словарны 23 катап чырыкче үндүрген. Ында сөстөрниц саны 57 муңдан 80 муң чедир өскен.

Орус дылда оон-даа өске авторларның тайылбырлыг словарлары бар.

 154. С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведованың тайылбырлыг словарындан алган чижектерни номчуңар. Клазыңарда орус дылдың тайылбырлыг словарлары бар болза азы Интернет четкизинден ийи чижектен ушта бижээш, тыва дылче очулгазын кылыңар. Шын очулга кылганыңарны тыва дылдың тайылбырлыг словарының дузазы-биле хынаңар.

Великодушный. Обладающий высокими душевными качествами, готовый бескорыстно жертвовать своими интересами для других. *Великодушный характер. Великодушный поступок. Великодушно простить кого-н.*

Изваяние. Скульптурное изображение, статуя. *Каменное изваяние.*

 155. Бердинген сестерни орус болгаш тыва дылче очулдуруңар. Ажылыңарны «Тыва-орус словарь» болгаш «Орус-тыва словарь» ёзугаар хынаңар.

I. Албадаар, боданышкын, илдең, хоолулуг.

II. Возбудитель, добродетельный, одуванчик, сварщик.

156. Сөзүглелди очулдуруңар. Сестерниң утказы билдинмейн барган таварылгада, тайылбырлыг словарьны ажыглаңар. Очулдурган ийи сөзүңерниң лексиктиг утказын тайылбырлаңар. Сөзүглелдиң кол бодалын тодарадыңар.

ЧЕРНАЯ ТОЧКА

Однажды мудрец собрал своих учеников и показал им обычный лист бумаги, где нарисовал маленькую черную точку. Он спросил их: «Что вы видите?» Все хором ответили, что черную точку. Ответ был не верным. Мудрец сказал: «А разве вы не видите этот белый лист бумаги — он так огромен, больше, чем эта чёрная точка!» Вот так и в жизни — мы видим в людях первым делом что-то плохое, хотя хорошего намного больше. И лишь единицы видят сразу «белый лист бумаги». (*Притча*)

Тыва дылдың лексиказының кол темалыг бөлүктери

Илередип чоруур утказының аайы-биле сөстөрни тускай **темалыг бөлүктөргө** чарар: төрөл бөлүк аттары илереткен сөстөр, аъш-чем, идик-хеп, бойдус болуушкуннарының аттары, спортчу азы күш-ажылчы кылдыныглар илередир сөстөр болгаш өске-даа.

157. Чедир бижиир шилилге эдертиг. Номчунар. Эдертигни бижиирде, «*Азастың аң-меңи*», «*Азас байлак-ла*», «*Азастың куштары*» деп темаларның чүгле кайы-бирээзин бижиир кылдыр шилип алгаш, ол бодалды улаштыр чогаадып, сөзүглелиңерни тургузуңар. Утказы билдинмес сөстөрни тайылбырлыг словарь дузазы-биле тодарадыңар.

АЗАС ДУГАЙЫНДА ЧУГААЛАР

Азас-даа байлак-ла! Балык дээрге санап четпес: бел, мыйыт, кадыргы, шортан, ак-балык, седис, шереш, кызыл-адак, алага (ала-буга), мезил, шор дээш кандыг балык чок дээр ону!

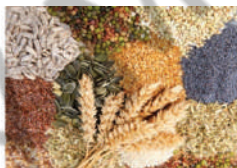
Азасты долгандыр аян-чорук кылып чоруптуңар — кандыг-даа аңнарга таваржы бээр силер. Тайганың хааны — адыгдан эгелээш, сыын, мыйгак, тош (буур, булан), элик, хүлбүс, койгун, бөрү, дилги, морзук, чекпе, дырбактыг, ирбиш, кара болгаш сарыг кундус, киш, диң, кырза, күзен, хөөрүк дээн янзы-бүрү аң-меңни кижиги магадап ханмас!

Кушту канчаар сен! Часкаар чайын ол үй-түмөн куш эдип, ырлажып турда, бир-ле хөгжүм-музыка уяранчыг кылдыр ойнап турганзыг. Калчан баштыг алдын-сарала оңгуктардан эгелээш, кас, өдүрөк, дуруяа суглар ыяңгылыг ырлажып тургулаар. Мында өдүрөк безин хөй янзы: бос, даргат, ала, сиргей суг-суг деп аттарлыг.

Арга-сынның куштарын кижги черле санап четпес! Кара-куш, күртү, күшкүл дээрге Азастың бир хөй байлаа ол. Оон ыңай куштарның хааны — эзирден эгелээш, хартыга, балыкчы, шишкиш, үгү, дээлдиген, межерген дигилээн араатан куштар чемиш дилеп, хөл кырында шүүргедеткен ужуп тургулаар. Ыяш, үнүш аразында кызыл, ногаан, сарыг, бора чүзүннүг янзы-бүрү кушкаштар далашкан, сылдырткайндыр ушкулаан, мыжырткайндыр ырлаан чоргулаар. Торга куу дыттарны соктагылап, кээрген тооруун ыяштар дөзүнге хөмгүлээн, айлаң сыйтыңайнып чем дилээн, хөл кырында ак-көк дээр дүвүнде хамнаарак ырлаан, дүне када арга-эзим иштинде сыгыргалар ырлашкан, үгүлөр «ү-гүк! ү-гүк!» кылдыр эткилээн — дүвүренчиин канчаар сен! (Л. Чадамба)

158. Адаанда чуруктарны кичээнгейлиг көргөш, темалыг бөлүктөр аайы-биле сөстөрдөн тывыңар. Оларның дузазы-биле харылзаалыг сөзүглөлдөн тургускаш, аттан чогаадыңар.

159. Дараазында темалыг бөлүктөргө хамааржыр чүве аттарындан тып бижирер. Оларның дузазы-биле «Мээң аалым» деп темага чурумал хевиринге кыска чогаадыгдан бижирер.

- 1) Ак чем аймаа: ..., ..., ...
- 2) Мал-маган аттары: ..., ..., ...
- 3) Тыва улустуң хап-савазының аттары: ..., ..., ...
- 4) Өг иштиниң эт-херексели: ..., ..., ..., ...

 160. Бердинген сөстөрнү тема аайы-биле бөлүктөй ушта бжиңер, бөлүк бүрүзүңгө аттан бериңер. Дефисти чүгө ажыглаанын тайылбырлаңар. Утказын билбейн барган сөстөриңерни тайылбырлыг словарьдан көрүңер.

Честек-кат, чойган, кызыл-кат, киш-кулаа, шиви, хады, дыт, инек-караа, ай, бес, шарлан, шырыш, коңгураа, хадың.

 161. «Чайгы дыштанылгам», «Музейге», «Өңүктөр» деп темаларның кайы-бирээзинге тоожуушкун хевиринге кыска чогаадыгдан бжиңер. Чогаадыңарга темалыг бөлүктөр аайы-биле сөстөрдөн таарыштыр ажыглаңар.

§ 27. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр

162. Сөзүглелде чаңгыс уткалыг сөстөрнү тыпкаш, оларның лексиктиг уткаларын тайылбырлаңар.

Шартылаа үнү шагда читкен. Ногаан пөштерлиг кара эзимнерде сыыннар эдип каапкан. Ам удавас кыш көрбөөн бызаалар дөрт даваннарын² бөле базыпкаш, кударанчыг кылдыр алгыржыш эгелээрлер.

Озалдаан дуруяалар¹ далбый хевирлиг кылдыр сүү-рертир чыскаалыпкаш, алгы-кышкы чок, мурнуу чүк кайы сен дээш, чавыс кылайтып бар чорааннар.

Шыкта хөөлбектер эртен, кежээ чаакталдыр дошталып чыдар апарган.

Күс чүгле соңгу чүктен эвес, бүгү талалардан — дээрден база, черден база дүжүп орган. (К.-Э. Кудажы)

163. Чуруктарның адаанда домактарны кичээнгейлиг номчааш, кайы сөс катаптап турарын тывыңар, оларның катаптаан чылдагаанын тайылбырлаңар. Ол сөстүң кол утказы кандыг болурул? Чаңгыс катап ажыглаан сөстөрни адаңар. Оларны өске уткаларга ажыглап болур бе?

1. Соңга караанда кижини дораан танып калдым.
2. Кышкы дүнеки дээрде сылдыс караа дыка чидиг апарган тур.
3. Чаа сагган бе сүдүнден хымыс кылыр.
4. Кулунчак иезин эмер дээш четтикпейн тур.
5. Орук кыдыында бышкан тарааларны машина карааның чырыыңга безин магадап көрүп чордум.

Дылда чүгле чаңгыс уткага ажыглаттынар сөстөрниң саны эвээш. Оларга дириг амытаннар, үнүштер аттары, терминнер дээш өске-даа сөстөр хамааржыр. **Чаңгыс уткалыг сөстөрниң** чижээ: *Үгер сылдыс, хураган, кызыл-тас, сөглекчи.*

Чамдык сөстөр элээн каш доора уткалыг апаар, ынчан оларны **хөй уткалыг** сөстөр дээр. Аксы деп хөй уткалыг сөстүң уткалары мындыг: *1. Кижиниң азы дириг амытанның мага-бодунуң бир кезээ; 2. Хем аксы — бир хемниң өске хемче киир аккан чери; 3. Эжик аксы; 4. Хөнек аксы.*

164. Домактарда чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни айтыңар, оларның уткаларын тайылбырлаңар.

1. Дээрде кара булуттар диргелип келген, удавас чаар хевирлиг. Мергенниң сыстып үнүп чыдар бажын шимчеш-даа дивес караңгы кара тайга карактап, кадагалап турар. (С.Т.) 2. Улус кара шаар болган. (К.-Э.К.) 3. Тенек баш бут амыратпас. (Ү. д.) 4. Тараа баш тырта берген. 5. Эрик баарында чаңгыс дөс чиңге-тараа үнүп келген, салам* бажын сугга чугган чүве дег, хемче ээгийп алган, аяар чайганган турган. (К.-Э.К.)

165. Домактарда хөй уткалыг сөстөрни тывыңар, хөй уткалыг деп бадыткаңар.

Та чүзү үрели берген машина чүве, хөрээ киргирткейнип туруп берген. (М.К.-Л.) Мен үш тавакты чиптим. Хем удумзураан. Оол бүдүн школаны кайгаткан.

166. Тыва дылдың тайылбырлыг словарындан алган чижектерде хөй уткалыг сөстөрни демдеглээнин хайгаараңар. Адаанда киирген сөстөрни чаңгыс азы хөй уткалыг деп бадыткаңар. Утказы билдинмес сөстөрни словарь дузазы-биле хынаңар.

Үлегери:

Айгадаң. 1. Арга-ыяш үнмээн, ырадыр чүве көстүп турар, ажык. Безлесный, открытый. *Бедик-даа эвес, чавыс-даа эвес, айгадаң, цнцш чок даг бар.* (И. Чечен). 2. Бүрүлери дүжүп калган. — Голый, без листьев. *Чодурааларның сывы шаарарып, айгадаң апаргылаан тургулаар.* (М. Көжелдей).

Булут, какпа, калбак, кадыргы, майык, малгаш, өй-чижек, хартыга.

§ 28. Сөстөрнүң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары

Кандыг-бир чүвеге, болуушкунга, шынарга, кылдыныгга ат берип турда, тывылган утка сөстүң **дорт утказы** болур: **беш базым** чер, **хоюг** малгаш.

Сөстүң доора утказы	Сөстүң көжүргөн утказы
Чүвениң, болуушкуннун, шынарның, кылдыныгның кандыг-бир дөмейлешкек демдээн, даштыкы хевирин, күүседип турар хүлээлгезин барымдаалап, бир чүвениң адын өскезинге бергенинден тывылган утка.	Кижилер болгаш дириг амытаннарның кылдыныын дириг эвес чүвеге хамаарыштыр , дириг эвес чүвениң шынарын, кылдыныын кижиге болгаш өске чүвелерге хамаарыштыр ажыглаанындан тывылган утка.
<i>Эртем чедип алыры дээрге-ле амыдыралче бирги базым-дыр. Билзек караа. Дуңмазын карактажыр.</i>	<i>Хөвең ышкаш хоюг булут-биле орааттынып алгаш, шөлээн удуп хонган хүн оттуп келген. (Тоол)</i>

167. Шыйыгның бирги талазында доора уткада ажыглаан тайылбырларга ийиги талазындан кандыг чижектер тааржырын тодарадыңар.

кайгамчыктыг, көөрге тааланчыг
каас-коя, ынчалза-даа хоозун
бедик мөзү-шынарлыг
амыдыралчы дуржулга
амыдыралдың оруу
тевеге көш ажыдар (шыдыраа)

чараш аажы-чаң
амыдыралдың школазы
чараш уруг
тевеге орук ажыдар
чараш сөстер
чурттап эрткен үези

168. Номчуңар. Э. Мижиттин чыындызындан алган үзүндүнүң кол бодалын тодарадыңар, ол бодалдың бадыткалдарын адаанда

шүлүк одуругларындан тып, доора болгаш көжүргөн уткада ажыглаан сөстөрү айтыңар.

I.

Овур-хевир. Ол чүл? Мону билип аарда, анаа чугаа биле уран чогаалдың чугаазының аразында ылгалды тодарадып алза, эки боор. Чижээлээрге, бир кижини: «Күс келген» — дээн дижит. Бо домак анаа медээ дээрзи билдингир. Ону уламчылап: «Бүрүлөр саргарып, тоглап эгелээн, соок хат хадып, куштар мурнуу чүкче чанып эгелээн» — дээш-ле, күстүң демдектерин чеже-даа чыып бижиир болзувусса, ол дөмей-ле медээ чугаа бооп артып каар. Чүгле кажан күстү номчукчунуң карактарыңга чуруттунуп көстүп кээр овур-хевирлерни тургузуп тургаш, илередиптер болза, салган сорулгавысче улуг базымны кылганывыс ол. Уран чогаалда чугаа, ооң дылы анаа медээ чугаадан бодунуң овур-хевирлини-биле ылгалдыг.

II.

Сентябрь ай — чурукчувус
Шевр чажыт холу-биле
Хемнер эри эзим, сында
Хевис аргып эгеледи.

Арга шыпшың бодал бодап,
Агым суглар сымыражып,
Алдын бүрү чаашкын бооп,
Аяар, ыржым саарлып туру.

(С. Сарыг-оол)

1. Уран чугаа биле медээ чугааның ылгалын тодарадыңар.

2. Доора болгаш көжүргөн уткалыг сөстөр ажыглап, бажыңга «Тайгада күс» азы «Күскү сесерлик» деп темага чурумал хевиринге чогаадыгдан бижиңер.

169. Чуруктуң утказы бердинген сөзүглелге дүгжүр-дүр бе, тодарадыңар. Доора болгаш көжүрген уткалыг сөстөрни ажыглап, домактарны тыва дылче очулдуруңар. Сөзүглелдиң кандыг хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) тургузарыңга ажыглаан сөстөриңер тааржып болурун делгереңгей тайылбырлап, бадыткаңар.

Над нашими головами быстро несло небольшое грозовое облако прямо к туче, которая росла ежеминутно и заволокла уже полнеба с правой стороны. Там уже рубил дождевой ливень. Вдруг налетела буря с крупным частым градом и проливным дождем и воздух превратился в белую водяную пыль.

(С. Аксаков)

Тайылбырлыг словарьга сөстүң дорт утказын бир дугаарыңга, а доора уткаларың ооң соонда тайылбырлап киирген болур. Оларны чаңгыс абзацка араб чурагайларбиле дес-дараалаштыр демдеглеп көргүзөр.

170. Тыва дылдың тайылбырлыг словарьында *аймак* деп сөстүң дорт болгаш доора уткаларың канчаар демдеглээнин көрүңер. Боттарыңар бир сөстүң утказын үлегер ёзугаар тайылбырлап бижээш, ажылыңарны словарьдан хынаңар.

Аймак. 1. (аймаа) Янзы-бүрү хевирлиг чаңгыс аай чүвелерниң болгаш амытаннарның бөлүү. — Группа, род,

класс кого-, чего-л. *Үнүш аймаа. Дириг амытаннар аймаа. Мал аймаа. Куш аймаа. Агш-чем аймаа. Идик-хеп аймаа. Сүт аймаа.* 2. Дыл-домак, культура, ажыл-агый, девискээр талазы-биле төөгүдө холбаалыг чораан төрөл улустарның бөлүү. — Племя. *Моолдуң дөрт калга аймактары каттыжып алгаш безин чадашкан чүве-дир.* (К.-Э. Кудажы) 3. *эрг.* Кандыг-бир национал улус // Ындыг улуска хамааржыр, национал. — Люди какой-л. национальности // Относящийся к таким людям, национальный. *Кандыг аймак кижил бо деп кайгавас мен, айтырбас мен.* (Ю. Кюнзегеш)

171. Ш. Суваңның «Кара-Баштыг» деп чечен чугаазындан алган домактарда *ижин, хайындырар, чыдар, тавак* деп сөстөрнүң кандыг уткада ажыглаттынганын тайылбырлаңар. Оларның утказынга немей чижектерден бериңер: а) дорт уткалыг сөске доора уткада ажыглаттынган чижээн; б) доора уткалыг сөзүңгө дорт утка кирген чижек.

1. Боом кырынга бараан харап хүнзээн шериглер ыйгылак иштинде одагга чем хайындырып эгелээннер. 2. Даарта эртен бооп чиир дээш, хараганда өртей баглап каан сергежигештиң оъттап, дызырады дайнанганы, ой иштинче ажытталдыр өртеп каан аъттарның былгырганы дыңналган. 3. Тоттур чемненип алгаш, база негей иштинге чылыга бергеш, Кара-Баштыг, үр-даа болбайн, удуп калган. 4. Ачай, ачай! — деп, оолчугаш алгырып, ачазын кыйгырып, шуглак иштинден үне халаан⁵. 5. Медээ одаан канчаар кыпсырын ачазы Кара-Баштыгга айтып берген болгаш, кургаг сиген, хадың тозу, ыяш чиирбейи чыдар овааның таваанче оттуг кезекти ол октапкан.

172. Бердинген сөс каттыжыышкыннары-биле домактардан чогаадыңар. Сөстөр кандыг уткада ажыглаттынганын аас-биле тайылбырлаңар. Чогааткан домактарыңардан ийи домакты кезигүннерге сайгаргаш, долу характеристиказын бериңер.

Ак орук, ак сеткилдиг, ак пөс, кадыг сеткил, даш чүректиг, быжыг тура-сорук, соок көрүш, соок кыш, хей-аъдын көдүрер, чүьктү көдүрер.

173. Сөзүглелде дорт болгаш көжүргөн уткада ажыглаттынган сөстөрни ушта бжиңер, чүге көжүргөн уткалыг болганын аас-биле тайылбырлаңар.

Каа-Хемни көөрүмге, ооң дожу шимчээр четкен болду. Терең оңгарларда суг ханы ээргииштелип, пашта хайынган суг ышкаш, мөөп-дывылап чыткан. Оон доштуң соок тыныжы иле* кээп турган.

Ол аразында кулактарымда чүве-ле шиңейнип, кооңайнып турар, арнымче аажок соок сырын хап турар. Каш минута мурнунда анаа-ла шыпшың удуп чыткан хемниң шимчеп чорупканы ол-дур. Даглар дег аажок улуг доштар тырлып, дүргектелип, бот-бодун иткележиң, уу-чаза үскүлежиң, эриктерге сыңышпайн, сугнуң дел-геминче бурунгаар далажып сөктүп бадыпкан. (С. Тока)

§ 29. Омонимнер

Омонимнер дээрге адаары болгаш бжири дөмей, ынчалза-даа утказы дөмейлешпес сөстөр:

I. *Киштээр* — киш аңнаар.

II. *Киштээр* — чылгы малдың үн үндүрүп алгы-рары.

Омонимнерниң хевирлери

ДОЛУ	ДОЛУ ЭВЕС		
омонимнер	омофоннар	омографтар	омоформалар
Бижиири, адаары дөмей, ынчалза-даа утказы дүүшпес сөстөр	Утказы болгаш бижири аңгы, адаары дөмей сөстөр	Утказы болгаш адаары ылгалдыг, бижири дөмей сөстөр	Чамдык грамматиктиг хевирлериниң адаары болгаш бижири дөмей аңгы-аңгы чугаа кезектери
Шалың. I. Алыр акша. Шалың. II. Оът-сиген кырында сугнуң дамдызы	<i>чүгле</i> (артынчы) — <i>чүг-ле</i> (чүг ышкаш), <i>анаар</i> (болу бээр) — <i>апнаар</i> (алгаш баар)	<i>эдер</i> (орунну эдер) — <i>эдер</i> (анай эъдер), <i>будук</i> (дозу) — <i>будук</i> (ыяштың)	<i>арыг</i> (чүве ады) — <i>арыг</i> (демдек ады), <i>сал</i> (чүве ады) — <i>сал</i> (2-ги арында, 1 санында кылыг сөзү)

174. Номчунар. Үстүнде дүрүмнерге даянып, омонимнерни хевирлериниң аайы-биле бөлүктөй ушта бижирер, уткаларын тайылбырлаңар. Шүлүктөрдө ажыглаан омонимнерниң уткаларынга тааржыр чуруктардан чуруп шенеңер.

Щорс деп оол плац кеткеш,
Шогжал сугже шошкувуткан.
Кежээ Щорс плац тонун
Кежээ дургу щёткалаан

Дас деп куштуң мойну тас,
Тас-тыр ийин, көңгүс-ле тас.
Тасты эдер аргазы чок:
Дас куш дезер, туттурбас-даа.

Саат чыыр дээш аргадыва
Саат чокка халчыптывыс.
Саадавас болзувусса,
Саадывыс арбын болур.

Хойнуң бажын дүлер бетин
Хола пажын кадай тиккен.
Башты база, пашты база
Баштай чуурун база утпаан.

Күске күжүр тараа чыгган,
Күске чедир күдүжеңнэн.
Хүнезин-не, хүнезин-не,
Хүнезин-не көвей болур.

Эш-эш, эш-эш болур болза,
Эжеш-эжеш болганы ол.
Эштиг болгаш эжеш боорга,
Эштери хөй, экизи ол.

(Ч. Кара-Күске)

175. Бердинген сөстөр омонимнерниң кайы хевиринге хамааржырын бадыткап, домактардан чогаадыңар. Олар кайы чугаа кезээнге хамааржырын база домактың кандыг кезигүнү болурун тодарадыңар.

Шала, күжүген, ай, дээр, эзер, будук, чаар, кадагалаар.

Хөй уткалыг сөстөрниң **уткалары** аразында **харылзаалыг** болур, словарь статьяларынга оларны араб чурагайлар-биле демдеглээр, чаңгыс абзацка киирер: *Думчук — 1. Кижидумчуу. 2. Хөнек думчуу* (хевири дөмей).

Карак — 1. Кижикараа. 2. Машина караа (күүседип чоруур хүлээлгези дөмей). *3. Соңга караа. 4. Дискек караа. Дүне чагган хар дискек караа ажа берген.*

Омонимнерниң **уткаларының аразында** кандыгдаа харылзаа чок. Словарь статьязынга омонимнерни рим чурагай-биле демдеглээр болгаш чаа абзацтан эгелеп киирген болур:

Буга [ъ] I. Чазаваан эр инек. *Буга мүнц мүнцүг, будук оду отчуг* (цл.)

Буга [ъ] II. Сугнуң кылымал уну. *Суггарылга бугазы. Буга казар.*

176. Бердинген сөстөрниң кайылары хөй уткалыг сөстөр, кайылары омонимнер болуп турарын словарьда айытканы ышкаш кылдыр бжиңер. Чүге ынчаар аңгылап турарыңарны тайылбырлаңар.

Кулак, салаа, думчук, баар, бел.

§ 30. Синонимнер

Адаары, бжири аңгы, а уткалары чоок азы дөмейлешкек, чаңгыс билигни илередир сөстөрни синонимнер дээр. Синоним сөстөр синонимниг одуруг тургузар болгаш чаңгыс чугаа кезээнге хамааржыр. Синонимниг одуругже быжыг сөс каттыжышкыннары база кирер: *чалгаа — шципең — хол дашты-биле ажылдаар.*

Синонимниг одуругда кирип турар сөстөрниң эң чугула сөзүн доминанта дээр: *адыг — мажаалай — ирей — хайыракан — чааш — даг-иргек; маңнаар — чүгүрер, халыыр.*

Синонимнер чугааны чеченчидип, каастап чоруур. Дыка хөй таварылгада эжеш синонимнер каттышкаш, нарын сөстөр тургузарының база бир аргазы болур: *алдар-хүндү, амы-тын, арга-мергежил.*

Чүгле кандыг-бир чугаа үезинде азы сөзүглелге чоок уткалыг сөстөр бооп, сөс катаптаашкынын болдурбазы-биле бот-боттарын солуп чоруур сөстөрни контекстиг синонимнер дээр. Олар чугаадан дашкаар азы чаңгыс сөзүглелче кирбейн тургаш, синонимнер болбас:

Чеченмаа кырган-авазыңга барыксай берген. Ол ооң чурттап турар бичии сууржугажын безин билир. Уруг аңаа чеже катап чорбаан дээр.

Бо домактарда *Чеченмаа — ол — уруг* деп сөстөр контекстиг синонимнер бооп чоруур.

177. Дараазында сөстөргө утка болгаш ажыглалының аайы-биле долuzu-биле дүгжүп чоруур синоним сөстөрүн бжиңер.

Орфография — ..., дааш — ..., бозага — ..., сереңги — ..., чеңге — ..., диис — ...

178. Домактарны кичээнгейлиг номчааш, синонимниг одуруг тургузуп болур дөмей азы чоок уткалыг сөстөрни ушта бжиңер, оларны синонимнер деп бадьткаңар. Дефисти чүге салганын тайылбырлаңар, түңнелден үндүрүңер.

1. Эртенги хүн херелинге хамык чүве сорук кирип, хайнып-дойлуп шимчеп үнер. 2. Сорук-күзел чедип аар дээн кижиге чүү-даа чүве доктар-моондак болбас. 3. Эптиг-демниг, найыралдыг² эдеришкен өөрүмнү. 4. Кижини ажыл-ишке ада-иези чаңчыктырар. 5. Делегейде кижилер аңгылашпас-башкалашпас болза, дайын-чаа кажан-даа болбас. 6. Каас-шиник хевин кеткен каткы-хөглүг чон театрда чыгып келди. (*Э. Кечил-оол*)

179. Адаанда бердинген сөстөр-биле синонимниг одуруглардан тургузуңар, олар кандыг чугаа кезээнге хамааржып турарын айтыңар.

Саадаар — ... , хорадаар — ... , хүлээлге — ... , чурттаар — ... , септээр — ... , хаар — ... , удуур — ... , бүзүрээр — ... .

180. Бердинген сөстөргө синонимнерден тывыңар, утка-аян талазы-биле олар чүнү илередип турарын, кандыг таварылгада ажыглаттынарын тайылбырлаңар.

Шырай — ... , хаай — ... , моорлаңар — ... , чооглаңар — ... , чүдек — ... , чөнүк — ... , хидилээр — ... .

181. Домактарда аңгылаан сөстөрниң синонимниг одуруун тургускаш, олар-биле домактардан тургузуңар.

1. Тыва кижиниң национал характериниң эң билдингир, көскү онзагай талалары дээрге-ле ооң кайгам-

чыктыг дузааргак, биче сеткилдии, кээргээчел чымчаа база чүү-даа чүвеге дүрген өөрениичел салымныы болур. (Ч. Д.)

2. Чадырның иштинде хар-даа барык дүшпээн, кажан шагдан бээр аңчыларның **дөженип** турган чингис күдүрээзи кылыннап келген, кургаг чылыы-даа кончуг. Черле ол чадырның иштинде чыткылаар чамдык чүвөлөрнүн хевирин бодап көөрге, **эрте-бурунгудан** бээр туруп келген кырган чадыр дээрзи бижип каан дег билдинер. (С.)

 182. Скобка иштинде сөстөрнү бердинген синонимнер-биле сөс каттыжышкыннары кылдыр тургускаш, домактардан чогаадыңар. Чаңгыс ол-ла сөс-биле ийи синоним холбажып болур бе, хайгаараңар, үндүрген түңнелиңерни тайылбырлаңар.

Шөлээ — дыштанылга (чайгы, ээлчеглиг), салгын — хат (чымчак, күштүг), экижидер — сайзырадыр (ажыл-агый, шынар).

183. Дириг амытаннар, куштар аттары илереткен сөстөргө синонимнерден улаштыр бижидер.

Койгун — ... — ... , адыг — ... — ... — ... — ... — ... ,
дииң — ... , чылан — ... , бөрү — ... — ... , киш — ... ,
үгү — ... , бора-хирилээ — ... .

184. *Үен-даян* (бажың ишти, өрээл ишти), *тарадыр* (маңнаар, халчыр), *кажар*, *мелегей* деп сөстөргө чоок азы дөмей уткалыг быжыг сөс каттыжышкыннарын шилип бижидер.

Тос башка, теве дывылаан чүве дег, үжүк караа танывас, тос уралыг.

185. Немелде онаалгалыг эдертиг. Номчааш, номуңарны хаап алгаш, сөзүглелдин кыска утказын бижир. Улаштыр тургускан сөзүглелиңерден ажыглаан контекстиг синонимнерни бөлүктөй ушта бижир.

ӨҢНҮКТЕР

Тараар коңга эдиптери билек, класс даргазы Валя дызыладыр чарлаан:

— Манаңар, манаңар! Тараваңар! Хуралдаар бис!

Чүнүң дугайында хуралдаар апарганын Очур-оол билген-даа. Ол иштинде: «Дызылаан, бужурганчыг-ла Валька-дырам бо. Чүве болза-ла хурал дээр» деп боданмышаан, сумказындан пластилин ужулгаш, оозун чымчадыр нугуй берген. Дарга башкы столунуң артынга турупкаш, классты эргий көрбүшаан чугаалаан:

— Ам база Очур-оол математикада эндерик багайлар алган. Классты дедир тыртып туруп берген. Оон аңгыда үргүлчү уруглар-биле содаалажыр — дээш, Валя чугаазын төндүрбейн чорда-ла, Очур-оолдуң мурнунда партада олулар Биче-кыс орган черинден немей соп каан:

— Ындыг оол чүве бо харын. Дүүн мени коридорга ужур идипкен.

Очур-оол олче кылчаш кылдыр көргөш: «Бодуң мени бак сөглөп турбадың бе» дээш, пластилинден бир-ле дүрзү тударын уламчылай берген.

Оон-моон чемелээшкиннер куттулуп, уруглар Очур-оолдуң четпестерин салаа базып санап-ла турганнар. Ындыг чемелээшкиннерге оол пат-ла чаңчыгып калган болгаш кылып орган ажылын уламчылап орган. Очур-оолдуң кожазы Боря эжиниң тудуп орган дүрзүзүндөн карак салбайн кайгап, ону көөрүнче чанында партада

оолдарны имней каапкан. Оолдарның карактары Очур-оолдуң холдарында барган. Очур-оол ажылын дооскаш, стол кырынга салып каарга, пластилинден кылган дүрзүнү эштери танып кааш, каттыржып-ла үнгеннер. Валя дарга шимээнни чидирип, чурумнуг болурунче кыйгыраргадаа, ону кым-даа дыңнаваан. Шупту Очур-оолду долганы берген.

— Ой, шеверин! Ёзулуг-ла скульптор-дур!

— Дөмейин але — дишкеш, уруглар чиртиледир каттыржып турган.

— Валя, танып көрөм, кымга дөмей-дир — дишкеннер.

— Сээң тудуп турар чувелериңни барып көрүп болур бе? — деп, оолдар сонуургай берген.

— Чонаада-ла «багайларлыг» кижиге ам шуут шаптыктаарыңар ол бе, ооң орнунга аңаа кичээл кылырынга дузалашкан болзуңарза — деп, Валя шыңгыы чугаалаан.

— Ийе, бис баштай аңаа дузалажып, кичээливис кылып алгаш, ооң соонда Очур-оолдуң ажылын көрүп, оон дүрзүлөр тудуп өөренип алыр бис. Ынчаар бис аа, Очур — деп, Боря эштериниң мурнундан чугаалаан. *(Е. Танова)*

1. Дараазында кичээлде өңүктөр, найырал, деткимче дугайында ажык чугаадан чорудуңар. Очур-оол болгаш ооң эштериниң бот-боттарынга дузалашканы кандыг түңнелдиг болган деп бодаар силер? 2. Валя биле Очур-оол найыралдыг эжишкилер болган бе, чүү деп бодаар силер. Бо талазы-биле бодалдарыңарны илерединер азы чогаалды төндүр номчааш, утказын эштеринерге дамчыдыңар.

§ 31. Антонимнер

186. Үлегер домактарда удурланышкак уткалыг сөстөрни тыпкаш, илередип чоруур уткаларын тодарадыңар.

Чайын шанааң белетке,
Кыжын тергең белетке.

Сеткилдин бичези херек,
Эртемниң улуу херек.

Човаары дүрген,
Чыргаары оожум.

Кижиги экизи — хүн,
Кижиги багы — чылан.

Удурланышкак утканы илередир сөстөрни **антонимнер** дээр. Оларның холбажыр, хамааржыр сөстөри чаңгыс болур. Чижээ, *ажыг — чигирзиг* деп антонимнер **амдан** дугайында удурланышкак билигни илередип турар, *аарыг-кадыкшыл* деп антонимнер **байдалды** илередир.

Антонимнер чугааны чеченчидип, каастап чоруур.

187. Сөстөрниң антонимнерин тып бижирер, оларның кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

Эртен, эрте, ында, кадыг, өөрүшкү, ээлдек, үнер, ырак.

188. Тайылбырлыг диктант. Номчуңар. Хөй сектер орнунга антонимнерни ажыглавышаан, үлегер домактарны дүжүрүп бижирер, оларның утказын тайылбырлаңар. Антонимнер кирген үлегер домактардан немей бижирер.

Эштиң ... эки, эттиң ... эки. 2. Сеткилдин ... херек, эртемниң ... херек. 3. ... өөрениринден ... өөрөн. 4. ... боорга, дүктүг сыртык, ... боорга оңгар аяк. 5. ... келзе

туттунма, ... келзе салдынма. 6. ... шанааң белетке, ... тергең белетке.

 189. *Чалгаа* деп сөс кирген үлегер домактардан тывыңар, оларның уткаларын тайылбырлаңар. Тып алганыңар үлегер домактарның кайы-бирээзиниң утказынга даянып, мөзү-шыңар темазынга кыска чогаадыгдан бижиңер.

 190. Номчуңар, утказын эдerti чугаалаңар. Сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. Антонимнерни айтыңар, кандыг чугаа кезектери-биле илереттингенин тодарадыңар. Аңгылаан сөстөрниң омонимнерин азы синонимнерин тывыңар, харыыңарны бадыткаңар. Хуу аттарның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Бойдус **кышкы** эргезинче долuzu-биле кирер. Час-Адыр хемниң кыдыгларындан доңмас **кара** суглар агып кирип чыдар болгаш, хем уну бусталыр, чайындылаар*.

Малчын-оол, Достай-оол база мен үжелээ шанактары-выс сөөртүп алгаш, алаакче ыяштап кирдивис. Оруувуста дош чайындылай берген, ону ол-бо оюп чорааш, эртип алдывыс. Кургаг **чыраа**, талдыг черге келгеш, шанактарывысты долдуруп алгаш чаныптывыс. Демги кылама дошка келдивис. Өске **орук** чок. Кылаштаарывыска, **дайгактаар**.

Достай-оол бурунгаар дап бергеш, **час** ойда* дүшкеш, чушкуузун тудуп, човууртап чыдыр.

Бис иелээ эживисти **шоодуп**, **аажок** каттырыштывыс. Оон каш кылаштааш, соңнуг-мурнуг ойда кээп дүшкүледивис. Каттырар-даа харык чок олур бис. Мээң бажым дээрге түүлээр, эжимниң база ындыг болган боор. «Баштай **ушкан** эжин **кочулавас**» деп чүве ол-дур. (Д. Демчик)

191. Антонимнер кирген тывызыктардан сактып бжиңер, харызын эштериңерге тыптырыңар.

Чамдык сөстөр удурланышкак уткалыг кылдыр чүгле бир-ле сөзүглел иштинге ажыглаттынар. Ындыг сөстөрни **контекстиг антонимнер** дээр. Чи жээ: «Кижини *күш-ажыл* азыраар, а *чалгаа* үрегдээр». Бо үлегер домакта *күш-ажыл* — *чалгаа* деп сөстөр антоним уткалыг ажыглаттыңан, а үлегер домактан дашкаар олар удурланышкак уткалыг эвес болур.

192. В. Серенниң ыры апарган шүлүүнден антонимнерни тыпкаш, шүлүкке олар кандыг аян киирип чоруурун то-дарадыңар. Аңгылаан сөстөрниң морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

ЧАЛГЫГЛАР

Чашкы шаамда өскөн хемим эриинге
Чалгыннар дег **чалгыгларны** эдерип,
Сагыжымда келир өйже ужугуп,
Чамбы-дипти эргий кезип чоржук мен.

Өөрүшкүден муңгаралче, силер дег,
Өрү үнүп, чавызаш деп чоруй-ла,
Суг бажындан ырап баткан чалгыг дег,
Чуртталгамның дөзүн сактыр апардым.

Чайынналган көрүнчүктер — чалгыглар
Чалгыннар бооп күзелимге даянгаш,
Эрткен өйже ага берген үемни
Эглип келгеш, көргүзүңер, чалгыглар.

§ 32. Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер

193. Сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар, харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар. Тыва ёзуда чүге улуг улустун адын адавас чорааныл, делгеренгей тайылбырдан беринер.

Үе-дүптен, шаг шаандан бээр тыва өг-бүле кежигүннериниң бот-боттарыңа хамаарылгазы бир тускай чораан. Улуг өгбелерниң, ада-иезиниң адын адавас. Оларның чон аразыңа нептерээн шола аттарын улус адаар: Дарган ирей, Шевер кадай, Белиңчи, Орустаар Бегзи, Тудугжу кырган-авай дээш-ле баар.

А өг-бүлениң иштинге нептерээн сөстөр: акый, угбай, дуңмай, даай, күүй. Өг-бүлеге авазы, ачазы бот-боттарының аттарын адашпас чораан. Чүге дээрге аксының кежи дудаар дээр. Оларның ажыглап чораан сөстери — «уруглар адазы», «уруглар иези». Оон ыңай нептеренгей сөстөр — «өөм ээзи», «өөм ишти». Өг-бүлениң иштинге нептерээн мындыг чымчак сөстөр ооң кежигүннериниң бот-боттарыңа чоок болурунун чоон көвүрүү болур ужурлуг. (*В. Бегзи*)

Табу — хоруглуг, адап болбас, ыдыктыг деп утканы илередир сөстөр. Табу сөстөргө араатан аңнар аттары, чамдык аарыглар аттары-биле холбашкан доңгун, каржы сөстөр, улуг улустун ады, кижилерниң физиологтуг тургузуу, хууда гигиена-биле холбашкан сөстөр хамааржыр.

Эвфемизм — хоруглуг, адап болбас, доңгун, каржы, ааска эптешпес сөстөрни **солуп чоруур, оларны чымчады адаар** сөстөр. Чижээ: *адыг* (табу) — *чоорганныг* (эвф.), *бөрү* (табу) — *коккаарак, улдурук* (эвф.), *өлгөн* (табу) — *мөчээн, чок апарган* (эвф.); *арыгланыр, чиигеп алыр* (эвф.).

Улуг хүндүткелдиг кижилерни шола ады-биле адаар азы ойзу адаар: *Дарганнаар ирей, Хам кырган.*

194. Номчуңар. Сөзүглелден эвфемизмнерни ушта бжиңер, харыңарны бадыткаңар. Утказы билдинмес сөстөрни тайыл-бырлыг словарь дузазы-биле тодарадыңар. Үзүндүде кандыг темалыг бөлүктерге хамааржыр сөстөр киргенин айтыңар.

БАЛЫКЧЫ

Тайга-сында арга-ыяштың ара-аразы-биле далажып баткан Азастың Тожу хөлче кирген аксы кончуг балыктыг деп улус төөгүден бээр чугаалажыр. Ол черниң бир хоочун чурттакчызы Кол Кара-оол ирей аңаа чаңчыккан аайы-биле балыктап чурттап чыткан чүве-дир. Улус ооң адын безин адавас, шуут-ла Балыкчы деп каарга билдингир.

Бир-ле эртен балыкчы четкилерин кезип чоруп каан. Четки-даа хөй. Туман аразы-биле оожум эжип чоруп-ла орган. Бетики дикпеден*-не кезип эгелээн. Бир шортан бо ораажып алган турган. База бирээ!!! Четкиден адыргылааш, октапкан балыктары хеме иштинде межиңейнип дывылаан чыткылаан.

Балыкчы ийи дугаар четкизинге четкелек чорда, сугда балык казырыктары, балык кезик-чамдыктары-даа көстүгүлөп турар болган. Бо кандыг аайлыг чүве апаарды деп балыкчы пат-ла кайгап эжип чораан. Четкизин кезип

эгелээн, та чүү катканы чүве, четкини чүү-даа чок кылдыр үзе-чаза соккулап каапкан, чүгле оонак шерештер, алагалар, дыңнаалар арткан, улуг балык бир-даа чок, оларның чүгле сеги хөл кырында көзүлгүлээн мындыг. Четки чоогу шупту казырык, чалгын, чакпа.

Үш хонганының эртенинде балыкчы база-ла даң бажы-биле хемелеп чоруп каан. Туман хөл кырын база-ла хөме алган турган. Ээтпек шенек артында ортаакы четкизинге четкелек чорааш, бир-ле чүве эскерип каан. Ынаар куу туман аразында чүве-ле карарар: тош-даа дег, кижиде-даа дег.

— Уваа чиктиг, кым боор бо?!

Кижиде бе дээрге, хемезиде-даа көзүлбес. Ам топтап көрүп олуларга, кайын кижиде боор ийик — хайыракан!

(Л. Чадамба)

1. Сөзүглелдидиң планын тургузуңар, утказын эдерти чугаалаңар.

2. Сөзүглелдиди тургускан планыңар өзугаар эдерти бижидер (номну хаап алыр).

195. Үзүндүде эвфемизм сөстөрүни тывыңар, ону чүге ажыглаанын тайылбырлаңар. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Чайгы аяс эртен беш харлыг оглум-биле уруглар садынче чоруптум. Орук ара оглум мынча диди:

— Орланныы ышкаш, мээң кырган-ачам база бар. Мээң кырган-ачам ховуда удуп чыдар. Дыштанып чыдар. Кыш дүжерге, кырган-ачам Соок-Ирей апарган чанып келир.

— Ийе, оглум, сээң кырган-ачаң дыштанып чыдар.

Чылдар, дистинишкен кастарга дөмей силер. Чылдар! Ужуп эртип-ле турар силер. Силерниң бирээңер-биле кады мээң хавырыктыг адыштарлыг, аңчы, ус-дарган ачам база «ужуп» чоруй барган. *(М. Доржу)*

196. Чечен чогаалдардан алган домактарда эвфемизмнерни тывыңар, табу сөстөрүн айтыңар. Оларны чүгө ажыглаанын чугаалаңар. Бижик демдектерин чүгө ажыглаанын тайылбырлаңар.

— Ававыстың чиңгине⁶ ады чок чораан. Бажының дүгү чок боорга, кижиге болганы-ла «Тас-Баштыг» деп шолалап турган. (С.Т.) 2. А бо бөрү-биле демисел тоң берге эвеспе, канчап көөр чоор боларны — дидим. 3. Таңдының ыдын канчаар дээш канчаарыл? Малды ээн ытпайн, кадарардан өске арга чок-тур ийин. Бо-ла улус «аглаар», «кыар» дигип, каржыландырып каар чүве-дир ийин — деп, кадай мындыг. (С.Т.) 4. Эжик ажыттына берди. Көөрүмге, Эргеппей таалың тудуп алган, эжикке сыңып чадай-чадай кирип олур. «Аваң кай барган?» — деп айтыра-дыр. «Кел дирткен. Улуг өгдө барды» — дээш, ам чүнү айтырар ирги деп манап, чугаа эреп ор мен. «Аа, улуг өгдө» — дээш, соксаш кынгаш: «Хүндүпей сугда де?» — деп ылавылап удур айтыра-дыр. Арай кайгай-ла бердим: улус Хүндүпейниң адын адавас, «мээрөң» дээр, ооң өөн «улуг өг», аалын «улуг аал» дээр чүве болгай. (С.П.)

Лексиктиг сайгарылганың чурumu

1. Чугаа кезээн айтыр;
2. Сөстүң лексиктиг утказын тайылбырлаар;
3. Чаңгыс азы хөй уткалыы. Хөй уткалыг болза, ук утканы тайылбырлаар;
4. Дорт, доора, көжүргөн утказында ажыглаттынганы. Доора уткада ажыглаттынган болза, чүнү барымдаалап доора уткада ажыглаанын тайылбырлаар;
5. Синоними бар болза, айтыр;

6. Антоними бар болза, айтыр;
7. Омоними бар болза, айтыр;
8. Табу азы хоруглуг сөс болза, ооң эвфемизм болур сөзүн айтыр.

Лексиктиг сайгарылганың үлегери

Арганың чуксуг, арыг агаарын тынып, бойдуштуң чаражын магадап турдуvus.

Арга [ъ] — чүве ады, лексиктиг утказы — даглыг, кедек черлерде үнген хөй ыяштар, арыг; чаңгыс уткалыг сөс; синоними — арыг, антоними — хову; омоними — арга (кандыг-бир чүвениң боттанырынга эргежок чугула байдал, негелде).

Магадаар — кылыг сөзү, лексиктиг утказы — магалыг, кончуг эки деп көргөш, сагыш-сеткили өөрүүр; чаңгыс уткалыг сөс, синоними — кайгаар, элдесинер, чарашсынар, антоними — чүдексинер, омоними чок.

 197. Домактарда дорт, доора, көжүрген уткалыг сөстерни ушта бижирер. Дефис демдекти чүге салганын тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстерниң морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Хүн **чырыткылыг карактарын** шийипкен. Черниң кырын кара энчек* шыва шуглап келген. Удаваанда **мурнуу-чөөн** чүктен тып-тырыкы ай ажай-буурул* таңдыларны хөме куспактавышаан, чоргаары кончуг хереп үнүп келген. Чүгле шыргай⁶ арыгның ишти дүмбей караңгы. (С. Майнак)

§ 33. Фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжыышкыннары

Фразеологизмнер (быжыг сөс каттыжыышкыннары) дээрге кезектери чардынмас, турум, чаңгыс лексиктиг утка илередир сөстөрниц каттыжыышкыны болур. Олар чаңгыс айтырыгга харыылаттынар болгаш чаңгыс домак кежигүнү болур: *Чолдак-Степан мени ала караа-биле көрбес, дорамчылаардыр. (С. Тока)*

198. Домактарда фразеологизмнерни айтыңар, утказын тайылбырлаңар. Бир болгаш дөрт дугаар домактарны кежигүннерге сайгарыңар.

1. Чылгычы кижиге эрес болур, чылгычы кижиге эзе-херек чок аас этпес⁴. (К.-Э. К.) 2. Межерген ышкаш аас-биле ажыл бүдүрер улус чоргулаар. 3. Аас-дылы бош эвес, идегелдиг кижилерден эдертип алыңар (К.-Э. К.) 4. Багай кадайы ооң орбак-дыдыын тырттар, күш-хүнезинин кылыр дээш, олут орбаан, балдыр сыкпаан⁴. (К.-Э. К.) 5. Мал-маганныг, чодазы чоон, балдыры шыырак кижиниң чаңгыс, артында хеймер оглу болгаш, амыдыралды ол кедергей чиик көрүп чораан. (К.-Э. К.) 6. Сен канчап орус дылды мындыг эки өөренип алган кижиге боор сен? Мен дээрге бо талазы-биле көңгүс көк инек кижиге-дир мен. (И. Б.)

Быжыг сөс каттыжыышкыннары сөс-биле дөмей чаңгыс аай лексиктиг болгаш грамматиктиг уткаларлыг. Ол уткаларының аайы-биле фразеологизмнерни дараазында бөлүктөргө чарып болур:

1. **Фразеологизм-чүве ады:** *уйгу хавы, хыл боостая, кызыл тын;*

2. **Фразеологизм-демдек ады:** эриг баарлыг, суг чу ректиг, эр чаңгыс;

3. **Фразеологизм-кылыг сөзү:** бажы эъттенир, хей-аът кирер;

4. **Фразеологизм-наречие:** карак чивеш аразында, үш дүн ортузунда.

Хөй уткалыг фразеологизмнер ийиден хөй утканы илередип, дорт болгаш доора уткага ажыглаттынып болур:

Бажы ыжар:

1. Үр боданыр;

2. Үр дилээр;

3. Аайын тыппас.

199. Бердинген фразеологизмнерже айтырыгларны салгаш, чугаа кезектериниң аайы-биле бөлүктөй ушта бжиңер, уткаларын тайылбырлаңар. Ийи чижек-биле домактардан чогааткаш, кежигүннерге сайгарыңар.

Ак сеткил, баш муңгаш, хырын ээзи, ийи арынныг, бут кырынга турар, өл эът, хол куруг орбас, суг курту дег, үш дүн ортузунда.

200. Фразеологизмнерниң утказынга тааржыр сөс азы сөс каттыжышкынындан дужунга бжиңер. Быжыг сөс каттыжышкыннары-биле домактардан чогаадыңар.

Үлегери: *Чыткан хой тургуспас* — томаанныг.

Аксында чүректиг — ...

Аразындан суг акпас — ..

Бажы-биле харыылаар — ...

Карак кызыл — ...

Карак мегелээр — ...

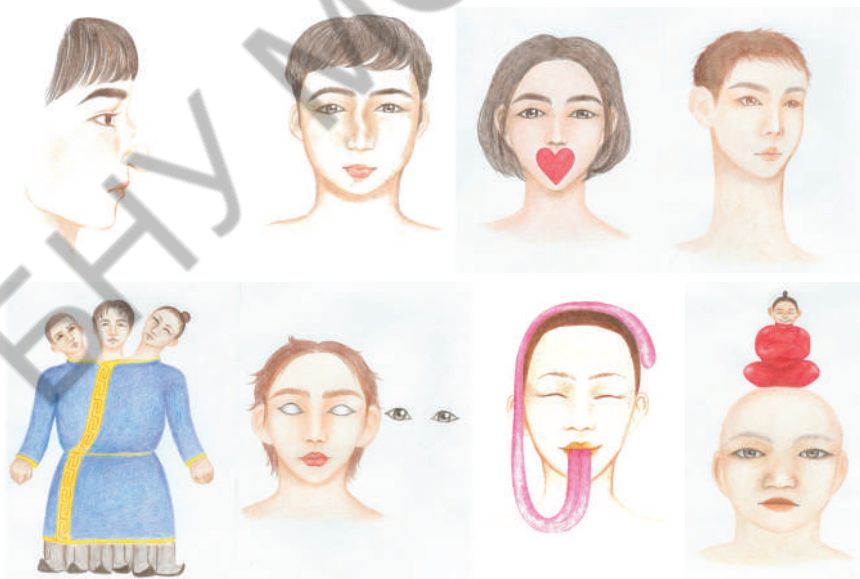
201. Хөй уткалыг фразеологизмнерниң уткаларын тодарадыңар. Ийи чижектен шилип алгаш, домактардан чогаадыңар, оларның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Аксын дуглаар, балдыры кошкак, карак шокараңнаар.

202. Чуруктарда бердингениниң аайы-биле фразеологизмнерни шилип алгаш, кандыг чугаа кезээнге хамааржырын тодарадыңар, домактардан чогаадыңар.

Дылы узун, узун дылдыг, дыл бажынга баар, дыл одура ызыргы дег; думчуунга кертип алыр, думчук кырында, думчук чарып үлежир, думчуу тыртыяр; аксында чүректиг, чүрээ уштуна бер чазар, чүрээ бош; бажынга олурар, бажынга кылаштаар, бажынга суг кудар, бажы-биле кылаштаар; ала караам даалыктаар, ала карак дештир, ала караа-биле көрбес; мойну узаар, мойну чооннаар, мойнунга олурар; бир хепке шаптырган, чаңгыс хепке куттурган.

203. Орус дылдың фразеологизмнеринге утказының аайы-биле чоок азы дүгжүп турар тыва фразеологизмнерден тыпкаш, домактардан чогаадыңар.

Без царя в голове, в мгновение ока, в руки просится, спустя рукава.

204. Адаанда сөстөр фразеологизмниң бир кезээ (компонентизи) болуп чоруур чижектерден тывыңар.

Карак, сагыш, чүрек, баар, өкпе, хол, диш, арын, дүк, баш.

Фразеологизмнерни сайгарарының чурumu

1. Фразеологизмниң кайы чугаа кезээнге хамааржырын айтыр.

2. Лексиктиг утказын тайылбырлаар.

3. Чаңгыс азы хөй уткалыы. Хөй уткалыг болза, уткаларын тайылбырлаар.

Фразеологизмнерни сайгарарының үлегери

Алдан дөрттүң чириин дуглаар.

Чирик дуглаар — фразеологизм-кылыг сөзү, бир-ле чүүлде киришкен аттыг, хөй уткалыг: 1) шынар чок ажыл кылып турар, 2) хүрешкен аттыг болуп турар.

ЛЕКСИКАГА КАТАПТААШКЫН

205. С. Сарыг-оолдуң «Ол-ла Маскажык» деп чогаалындан алдынган үзүндүде аңгылаан сөстөрниң лексиктиг утказын тайылбырлыг словарьдан тып бижирер. Хөй уткалыг сөстөрни тывыңар, уткаларын айтыңар. Көжүргөн уткада ажыглаттынган

сөстөрнiң утказын тайылбырлаңар, харыыңарны бадыткаңар. Көжүргөн уткада сөстөрнiң чечен чогаалга ужур-дузазын тодарадыңар.

Ынчаарда күскү **кара-доңдак** кидин-не шаккыңайнып келген. Сыннар баштарының **чоткан хары** ийни куду дүнениң-не соястаза-соястаза, эзимнер эдектеринден бакылап келгилээн. Хемнер эриктери азыгларын шаарарты ырлангылап эгелегилээн.

 206. С. Сарыг-оолдуң «Ол-ла Маскажык» деп чогаалындан алдынган үзүндүнү кичээнгейлиг номчуңар. Фразеологизмни тывыңар, утказын тайылбырлаңар. Тире болгаш кавычканы ажыглаанының чылдагаанын тайылбырлаңар.

Кожайның кадайы ... ынаар чүък хозундан хадың **тозу** дег дүрүп каан, шириленген* инек **кежи** уштуп келгеш, от адаанче октапкан.

Маскажык кезек када ыыт чок, аңгадай берген тургаш, кожайдан дилээн чүвезиниң дугайында даадыла бодаар бир бодалы сагыжыңга кирип келген: «**Улдуң*** дилээримге, бүдүн инек кежи тудускаш, ма, барып, аваң-ачаң-биле кады идиктерден кылып алыңар-ла дээн болза!»

— Ма, мону **эттеп** эккеп бериңер. Ийи чаагының кезин алыр сен. Сээң тайгада кежиң та болур, та болбас. **Мый-ыттың** сагыжы таңды кырында болгай аан — дээн.

Маскажык кезек када ыыт чок, аңгадай берген тургаш, кожай кадайының арнынче ылавылап көргөн.

— Чүл, Маска, алыр хөңнүң чогулу бе? Ачаң мээң **алгыларым** доосту бе? — деп, шырайы ам бир янзы хуулуп кээп, демги кадай айтырган.

— Алгыларын эттеп-ле турар кижичорду... — дээш, чүнү-даа харыылаар аайын тыппайн, **хөмнү** көдүрүп алгаш үнүпкөн.

— Чаш төл улдуң дилээрге, бүдүн шары кежи чүк-тедип бээр чүзүл? — деп, Масканың авазы арай муңгак чугаалап эгелээн.

— Оларның чазыйын чаа көрүп каан эвес бис. Ажырбас, аяа доллар хүнү келир оң.

1. *Шириленген, даады, дилээр, кожай, шырай, хуулар, ыла-вылаар, аңгадаар, кайгаар* деп сөстөрнүң синонимнерин бижирер. 2. Аңгылаан сөстөр омонимнер (ооң хевирлери) болур деп бадыйткаңар, чижектерин бижирер. 3. *Уштур, октаар, кирер, алыр, цнер, тудар, доозар* деп сөстөрнүң антонимнерин айтыңар.

207. «Тараа» деп чогаалдан алган үзүндүде табу болгаш эвфемизм сөстөрнү айтыңар, оларның тургустунганын, чогаалга ажыглаан чылдагаанын тайылбырлаңар.

Ол аныяанда белен эвес мөгелерниң бирээзи чораан. Ынчангаш ону арбан-суму араттары Мөге-Суваң деп адап чораан. Чамдыктары шуут Мөге-даа дижир-ле. Аңаа ужурашкан кижилер: «Мөге сол-ла-дыр бе? Мөгениң кайы сунуп чедери ол ирги?» — суг-суг деп айтыргылаар⁵.

Хүрең-Чейзең дээрге сумузунга хаан болбас ийик-пе. Ооң адын чок черинге безин адаарындан араттар коргар. Ынчангаш ол кавының араттары хайыраатызын килеңнетпес дээш, хүрең инекти доруг инек деп ойзурлар.

(К.-Э. Кудажы)

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Дылдың «Лексика» деп кезээнге чүнү өөренирил?
2. Сөстүң билиг болгаш лексиктиг утказының аразында ылгалын тайылбырлаңар.
3. Кандыг сөстөр чаңгыс болгаш хөй уткалыг болурул, харыыңарны чижектер-биле бадыйткаңар.

4. Сөстөрнүн дорт, доора база көжүргөн уткалыг болурун чижектер-биле бадыткаңар.

5. Омонимнер деп кандыг сөстөрил? Долу эвес омонимнернүн хевирлерин адаңар, чижектерин тывыңар.

6. Синонимнер деп кандыг сөстөрил, дылга оларнун ужур-дузазы кандыгыл?

7. Антонимнер дугайында алган билиңерни чижектер дузазы-биле тайылбырлаңар.

8. Табу болгаш эвфемизм деп кандыг сөстөрил? Чугаага оларнун ужур-дузазын чижектер дузазы-биле бадыткаңар.

9. Фразеологизм кирген домактан тыпкаш, оң утказын тайылбырлаңар.

ГРАММАТИКА

§ 34. Морфология — грамматиканың бир кезээ

Грамматика — дыл эртеминиң бир адыры, аңаа *морфология* болгаш *синтаксис* дугайында өөренир. Чугаа кезектерин өөренип тургаш, сөстөрнүн кайы сөс-биле холбаалыын, домакка кандыг кежигүн болурун харылзаалыг кылдыр көөр.

Морфологияның өөренир кезиктери:

- 1) сөс тургузуу, оң чогаадылгазы;
- 2) чугаа кезектери.

208. Домактарны номчааш, чугула кежигүннерин тывыңар. Домактын чугула кежигүннеринин ийиги черге кежигүннери-биле харылзаазын айтырыглар дузазы-биле тодарадыңар.

1. Мурнувуста хову чаттыла берген чыдыр. 2. Изиг хүн болган. 3. Кара шаар сээктер имиңейнип-ле чор.

4. Аъттарның бышкан кызыл-тас дег эът-кежи ымыраа-сээктиң ызырганындан кыза берген. (Ч. Галсан)

Дылда сөстөрни лексиктиг утказының, грамматиктиг хевирлериниң болгаш домакка синтаксистиг хүлээлгелериниң аайы-биле дараазында бөлүктерге чарып турар: *тускай чугаа кезектери, дузалал чугаа кезектери, онзагай чугаа кезээ — аян сөзү.*

Тускай чугаа кезектери чааскаан чорааш, лексиктиг уткалыг болур, кандыг-бир айтырыгга харыылаттынар, домак кежигүнү болур. Оларга *чүве ады, демдек ады, сан ады, ат орну, өттүңүз сөстөр, кылыг сөзү, наречие* хамааржыр.

Домакта кирип турар долу уткалыг сөстөр болгаш сөс каттыжыышкыннары *домак кежигүннери болур.*

Чугула кежигүннерге *кол сөс, сөглөкчи хамааржыр*, олар домактың кол ооргазын тургузар: *Караңгы дээрде сылдыстар* (чүлөр?) *чивеңнешкен* (канчалганыл?).

Домактың ийиги черге кежигүннери — *немелде, тодарадылга, байдалдар*. Олар чугула кежигүннерге хамааржып, оларның айтырыгларына харыылаар: *Кайгамчыктыг солун* (кандыг?) *шинчилел ажылдарын* (чүлөрни?) *аныяктар* (кымнар?) *кылып чорудуп турарлар* (канчап турарыл?).

Домакта чагырткан сөсче өзек сөстен харылзаалыг айтырыгны салып, домак кежигүннеринге сайгарарын *синтаксистиг сайгарылга* дээр.

209. Аңгылаан домакта сөстөрнүң аразында харылзааларын айтырыглар дузазы-биле тодарадыңар. Чүвениң адын, санын, кылдыныын илереткен сөстөрнү айтыңар, олар кандыг чугаа кезектери болурул?

14 харга чедир уруглар кудумчуга болгаш оруктарга чадаг-терге мунуп болбас. Сесерликке, бажың чанынга, стадионга, дыштанылга зоназынга мунуп болур.

Баштайгы чадаг-тергелер ийи чүс чыл бурунгаар тыштып келген. Оларны ыяштан кылган болгаш педальдар чок турган. Сөөлзүредир резин шиналарлыг, педальдарлыг база илчирбелерлиг чадаг-тергелер тыштып келген.

(А. Плешаков)

 Сөстөрнүң очулгазын сактып алыңар: *зона — девискээр, педаль — тепкиш, велосипед — чадаг-терге, цепь — илчирбе, шиналарлыг — халыптыг.*

Дузалал чугаа кезектеринге *эвилелдер, эдеринчилер, артынчылар* хамааржыр. Чааскаан чорааш, олар утка илеретпес, айтырыгга харыылаvas. Эвилелдер черле домак кежигүнү болбас. Эдеринчилер болгаш артынчылар мурнунда сөзү-биле кады чаңгыс айтырыгга харыылаттынар, чаңгыс домак кежигүнү болур.

Аян сөзүндө утка илередир шынар бар, ындыг-даа болза домак кежигүнү болбас.

 210. «Тывалаар кускун» деп чогаалдан үзүндүнү номчуңар. Домактарда кайы сөстөр чааскаан чорааш, айтырыгга харыылаттынмас-тыр, тодарадыңар. Корреспондент болуксаар силер бе? Ооң дугайында чүнү билер силер, чугаалаңар.

Салбак-оол радиоприемнигин дыңнаарыга ынак. «Хойжуларның радиостанциязы» деп дамчыдылга бар. Ону черле дыңнаары албан.

Бир катап радиокорреспондентилер келген. Салбак-оолду чүве чугаалап бер дээш, салдынмайн барган-нар.

— Бо чылын көргүзүглериңер кайы хире болду? Чугаалап көрүңерем, Шактар оглу.

— Шору-ла болдувус, чүс хойдан чүс хураганны арай деп алдывыс. Бойдус деп чүве бар-дыр, тускай дүрүмнүг. Хой-даа, кижиде даа аңаа чагыртыр. Малга аарыг-хамчык черле турар. Чүс хойдан сезенни, ийистээри-биле катай, улуг-ла дээрге, тозанны ап болур. Ол безин берге.

(С. Суңуң-оол)

Дузалал чугаа кезектери сөстөрнүң азы домактар-ның аразында янзы-бүрү хамаарылгаларын илередир; сөстөргө азы домактарга немелде утка болгаш тускай аян киирер.

211. Школа эмчизиниң ажылын сонуургаңар. Эгелеп каан сөзүглелге улаштыр диалогтан тургузуңар. Тускай чугаа кезектерин аңгы-аңгы одуругларга чыскаап бижирер.

Үлегери:

Школавыста эмчи пунктузу бар. Ында ийи эмчи ажылдап турар. Хөй чылдарда школаның уругларының кадыын хайгааралга ап, ачы-буянын чедирип чоруур Саая Салбаковна-биле ужуражып, ооң ажылын сонуур-гадывыс.

— Экии, Саая Салбаковна!

— ...

ЧҮВЕ АДЫ. ОРФОГРАФИЯ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 35. Чүве адының ниити утказы, грамматиктиг демдектери болгаш синтаксистиг хүлээлгелери

Чүве ады дээрге чүвениң адын илередир болгаш *кым? чүү? кымнар? чүлер? чүзү? чүлери?* деп айтырыгларга харыылаар тускай чугаа кезээ: *Шуру, артыш, ужудукчулар, сыргалар, савазы.*

112. «Аян-чорук» деп чогаалдан үзүндүнү номчуңар. Чүвениң адын илередип чоруур сөстөрни сөзүглелден тыпкаш, таблицаны үлегер ёзугаар долдуруңар.

Бөлүк чүвөлөргө аттары	Ниити ады	Айтыры
сыын-мыйгак, элик-хүлбүс, тош, ...	дириг амытан	чүү?

Тожу хөлдүң байлаан кижини санап четпес. Бо-ла долгандыр карак четпес калбарып чоруткан кара-ногаан арга-сынны көрбөсө. Ында сыын-мыйгак, элик-хүлбүс, тош, буур, булан, куудай, койгун-тоолай, киш, диң, дилги, ас, кырза, күзен, кундус, дырбактыг, чекпе, адыг, бөрү, маны... дээш, чүү чок дээр! Хөлдө кара, кызыл кундустан, ондатра база өзүп турар. Куштуң кайызын чок дээр, кара-куш, күртү, күшкүл, авырган, эзир, хартыга, үгү, межерген, айлаң; хөлүндө аңгыр, кас, өдүрөк, дуруяа... Хөлдүң бир кол байлаа — балык: бел, мыйыт, кадыргы, шуруш (шортан), ала-буга, ак-балык, седис, шереш, мезил. Тоорук, көк-кат, кызыл-кат, инек-караа,

киш-кулаа, честек-кат, кызырак-кат, чодураа... кайда-даа дилег чок. Арга-эзимде айның хөйүн! (Л. Чадамба)

213. Домактарны номчааш, тыва дылче очулдуруңар. Орус дылда дириг амытаннар аттарын илереткен сөстөрже кандыг айтырыг салырын сактыңар, ону тыва дыл-биле деңнеңер. Кызыл хоорайның девискээринде бо тема-биле холбаалыг кандыг чер барын тодарадыңар.

Тувинский бобр — эндемик¹ России, сохранившийся только на территории Тувы. Он находится под угрозой исчезновения, поэтому занесён в Красные книги России и Республики Тыва.

Утказының айы-биле чүве аттары **ниити** болгаш **хуу** деп бөлүктерге чарлыр.

Чаңгыс аймак чүвөлөрү илередип чоруур атты **ниити чүве ады** дээр. Оларны бичии үжүк-биле эгелеп бижиир.

Бир аймак чүвөлөрдөн кайы-бир чүвени ылгап турар тускай ат **хуу чүве ады** болур. Чижээлээрге, кижилерни фамилия, ады, адазының адындан ылгап алыр: *Куулар Доржу Сенгилович, Доңгак Хуралбай кызы Барыкаан.*

Бир эвес «*маадылар аалынга чеде бердивис*» дээн болза, мында маадылар деп чүве ады төрөл-бөлүк улустуң ниити адын илереткен сөс болур. «*Маады Биче-оолдуң аалынга чеде бердивис*» дээн болза, мында *Маады Биче-оол* хуу ат болур. Биче-оолдуң шолазы *Бичекей* бооп болур. Хуу чүве аттарын улуг үжүк-биле эгелеп бижиир.

¹ *Эндемик* (от греч. «местный») — животное или растение, обитающее в пределах ограниченного пространства и присущее только какой-либо одной территории.

214. «Маадыр Чүргүй-оол» деп шүлүктөн үзүндүлөрнү номчуңар. Үндө нийти болгаш хуу чүвө аттарын тывыңар.

Хемчик чурттуг арат оглу Чүргүй-оол дээш,
Кезээде-ле Москва чурттуг Иванов дээш,
Ажылчыннар, тараачыннар, колхозчулар,
Академик, чогаалчы дээш — кымнар чогул!

Ада-чурту — Совет чурттуң Маадыры деп
Алдын Сылдыс, Ленин орден чалап алган,
Бо хүн бистиң аравыста Чүргүй-оол бо,
Боду-биле тайбың ажил кылчып туру.

(С. Сарыг-оол)

Тыва дылда **кым?** **кымнар?** деп айтырыгларны чүглө кижиге хамаарыштыр ажыглаар: *Сергек Очур-оолович, Айдың-оол, башкы, саанчы, өөреникчи, аныяктар, волонтерлар.*

215. Сөзүглелден шола аттарны тывыңар. Оларны чүнү барымдаалап адаанын тайылбырлаңар.

АЧАМНЫҢ ШОЛАЗЫ

Улуг назынныг кижилерниң ёзулуг аттарын чыккыладыр адавас, чоннуң оларга берген шола аттары-биле адаар чораан. Мээң өскөн-төрөөн суурумга Сандан-Дарган, Аңчы-Хуурак, Болбаан-Баштыг, Дазыл-Чаак дээш оон-даа өске онзагай шола аттарлыг ачамның үе-чергези ашактар чораанын сактыр-дыр мен. Оларның чамдыгызының ёзулуг ат-сывын билбес хевээр артып калдым. Мээң ачамның шола адын Көк-Кожай дээр. Ачамның үе-чергези кижилер мени даады-ла Көк-Кожайның оглу деп адаар чораан чүвө.

(Ш. Суван)

Тодаргай болгаш туугай чүве аттары турар. **Тодаргай чүве аттары** кижиниң холунга туттунуп, караанга көстүп, кулаанга дыңналып, думчуунга чытталып кээр чүвөлөрни илередир: *илиир, өшкү, даг, дээр, диңмирээшкин, хөөмей, чыт, хуюк.*

Туугай чүве аттары кижилерниң аразында харылзааларын, сагыш-сеткилиниң байдалын, угаан-медерелиниң ажылын илередир. Оларны дыңнап, көрүп, тудуп-даа болбас: *хүндүткел, бузурел, каткы-хөг, хомудал, билиг, бодал.*

216. Белүк сөстөрниң аразындан артык сөстү тывыңар.

1. Чер, дээр, кызаңнаашкын, диңмирээшкин;
2. Аялга, өөрүшкү, муңгарал, частырыг;
3. Чугаа, дааш, бодал, ыт.

Чүве ады домакка колдуунда кылыг сөзү-биле сырый холбаалыг. Чүве ады домактың чугула-даа, ийги черге-даа кежигүннери бооп чоруур.

Совет ужудукчу Юрий Гагарин космосче (кайнаар?) ужуп үнген. Аяс Монгуш — (кымыл ол?) күчүтөн мөге.

217. Сөзүглелди номчааш, кыска утказын чугаалаңар. Кавычка иштинде сөстөрниң чүнү илередип турарын тайылбырлаңар. Аңгылаан домактың чугула кежигүннерин тывыңар.

ЧИНАГИЙН ГАЛСАН

Чинагийн Галсанның (Иргит Чынакпай оглу Калзан) чогаадыкчы күш-ажылын Германияның Чазаа бедии-биле үнелээн⁴. Аңаа 1992 чылда Азий диптиң чогаалчыларының

аразындан эң-не баштай «Афон Шамиссо» аттыг шаңналды, 1996 чылда «Шылгараңгай чогаалчы» деп бедик атты тывыскан. *Ооң чогаалдары тыва, немец, орус, моол, англи, испан, япон, кыдат, итальян, француз, казах болгаш өске-даа түрк дылдарда парлаттынгылаан.*

2002 чылда Моолдуң хамаатызы, тыва чогаалчы Чынак оглу Калзанны Германияның эң бедик шаңналы болур «Федерационный крест за заслуги» деп орден-биле шаңнаан...

Ооң «Дошкун чылдарның тоожузу» деп чогаалын аныяк чогаалчы Меңги Ооржак тыва дылче очулдурган.

(«Дошкун чылдарның тоожузу» деп номдан)

218. Таблицада хуу аттарның шын бижилгезин сактып алыңар. Оларны аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаңар. Хуу чүве аттары хөйнүң санынга ажыглаттыңар-дыр бе, чижектер-биле бадыткаңар.

Хуу аттар	Чижектери
кижиниң фамилиязы, ады, адазының ады	<i>Хертек Амырбыт кызы Анчимаа-Тока, Шойгу Сергей Күжүгетович, Сат Дамба-Доржу Дажы-Серенович</i>
кижиниң шола ады	<i>Шевер-Кадай, Дарган ирей, Борбакай</i>
тоолдар, чогаалдар маадырлары	<i>Каңгывай-Мерген, Бора-Шээлей, Сүбедей-Маадыр</i>
дириг амытаннарның шола аттары	<i>Черликпен, Эзир-Кара, Дөңгүр-Инек</i>
географтыг аттар: суурлар, хоорайлар, хемнер, даглар, ховулар	<i>Көк-Чыраа, Адыр-Кежиг; Туран, Шагаан-Арыг; Сыстыг-Хем, Хиндиктиг-Хөл; Дус-Даг, Дөгээ; Бора-Булак, Бүрен ховузу</i>

кудумчулар, шөлдер	<i>Ооржак Лопсанчап кудумчузу, Кочетов кудумчузу, Арат шөлү, Ангарск бульвары</i>
албан, бүдүрүлгө черлери	<i>«Тыва асбест» комбинаты, Бюджеттен хандырылгалыг өөредилге чери «Тыва Республиканың Кызылдың 9 дугаар гимназиязы»</i>
төөгүлүг болуушкуннар	<i>Алдан-маадырларның тура халыышкыны (1883–1885), Тыва Арат Республиканың тургустунганы (1921), Тываның ССРЭ-ге каттышканы (1944)</i>
байырлалдар	<i>Шагаа, Наадым, Масленница</i>
шаңналдар	<i>«1941-1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынынга шылгараңгай кѳш-ажыл дээш» медаль, Тыва Республиканың ордени, «Кѳш-культураның болгаи спорттуң тергиини» деп хөрек демдээ</i>
бедик аттар	<i>Делегейниң дириг эртинези, Россия Федерациязының культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Тываның Улустуң чогаалчызы</i>
чогаалдар, солуннар, сеткүүлдер, чуруктар, кинотеатрлар, ансамбльдар	<i>«Аңгыр-оолдуң тоожузу», «Сылдысчыгаи», «Тываның делгемнери», «Найырал», «Хѳн-Хуртѳ».</i>

219. Хуу чүве аттарындан сактып бижирер, оларның чамдыызы-биле домактардан чогаадыңар.

1. Кожууннар аттары: ...
2. Чайлаглар аттары: ...
3. Садыглар аттары: ...
4. Машиналар аттары: ...
5. Соодукчулар аттары: ...
6. Чурттар аттары: ...

220. Хуу чүве аттарын тыпкаш, кавычкаларны чүге ажыглаанын тайылбырлаңар.

1961 чыл. Кызылдың ийи дугаар школазының бирги классчызы турган мен. Ырлаарыңа кедергей сундулуг чораан мен. Школавыстың ыры башкызы Альберт Седип-оолович Танов. Ол баяныңа «Диңчигеш», «Койгунак», «Арыкчыгаш», «Ховаганнар» деп ырларны ойнап тургаш, меңээ өөреткен. Оларны школа концертинге каш-даа катап ырлаан мен.

(Н. Донгак)

221. Бөлүк сөстөрү чүнү барымдаалап аңгылаанын тодарадыңар.

Октаргай, сыгырга, шопулак; чурттакчы, тудугжу, кыштаг; хүнүвүс, дагаалары, тонуң; дээлдигенни, дагның, садыгда; школалар, клубтар, шкафтар.

§ 36. Чүве адының чогаадылгасы

Тургузуунуң аайы-биле чүве аттары бөдүүн болгаш **нарын** болур. Олар **морфологтуг** (чогаадылга кожумааның дузазы-биле), **синтаксистиг** (ийи-үш дөстүң каттышканы) болгаш **хурааңгайлаар аргаларның** кайы-бирээзи-биле тургустунар.

Чүве аттары дазылга азы дөске **чогаадылга кожумактарының**, оларның фонетиктиг вариантыларының дузазы-биле тургустунар: *дом+чу*, *мал+чын*, *чуру+к*, *эмне+лге*, *арыгла+ашкын*, *өөрү+шкү* дээш оон-даа өске. Олар морфологтуг арга-биле **укталган чүве аттары** болур.

222. Сөзүглелди номчааш, укталбаан болгаш укталган чүве аттарын аңгылап ушта бжиңер.

Улуг эвес хемчээлдиг, проза тургузуглуг тоолдарда тыва улустуң хүн бүрүде ажил-агыйын көргүскен. Оларның маадырлары — кадарчы, аңчы, балыкчы, ус-дарган бөдүүн кижилер. Анаа (кара) тоолдар чоннуң угаан-медерелиниң сайзыраарынга улуг ужур-дузалыг. (*Төрээн чогаал. 5 кл*)

Тыва улустуң тоолдарының маадырлары чүге кадарчы, аңчы, балыкчы, ус-дарган кижилер болур деп бодаар силер? Амгы үениң тоолдары болза, маадырларынга кандыг мергежилдиң кижилери бооп болурул, чугаалаңар.

Ийи азы үш сөстүң каттышканындан **синтаксистиг арга-биле** нарын чүве аттары тургустунар. Оларны дефистеп (*агш-чем, огт-сиген*), тудуштур (*саржаг+сарыг+чаг, бөгүн бо+хүн*) болгаш аңгы кылдыр (*кидис идик, аас чогаал*) бжиир.

Нарын хуу чүве аттарының ийи, үш дугаар сөзү-нүң эгезин база улуг үжүк-биле бжиир: *Кезек-Ыяш, Алаңгыыштыг-Ажык, Ачыты-Кезер-Мерген.*

Мөңгүн-оол, Көк-кыс дээн чижектиг аттарга *оол, кыс* деп сөстөрни бичии үжүк-биле бжиир.

Нарын чүве аттарын тудуштур адаар: *Анай-Кара* [анайкара], *көк-кат* [көкат], *Бижиктиг-Хая* [бижиктихайа], *Чечен-оол* [чэчэно:л]

223. Сөзүглелде хуу чүве аттарын айтыңар. Морфологтуг болгаш синтаксистиг аргалар-биле тургустунган чүве аттарын тывыңар, оларның морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Үш-Белдирге Степан Агбаанович-биле ийи дугаар дыштанып турарым ол. Кады балыктаарга, кедергей солун

кижи. Ол спиннинг мырыңай октап албас кижичораан. Ооң орнунга балык ишти аштап, мүн кылып, одагга паштанып турда, ындыг-даа кадай чок. Мүн амданы киирер кулча-согуна, оът-сигенни шуптузун черден алып, шай чеми черле муңзавас — янзы-бүрү каттар, шеңне, черлик-шай. Мөөгүлөр ылгап, чыып турда, база кайгамчык. Үш-Белдирниң дагларын дөгerezин бодунуу-биле адап алган кижичораан: Маны-Шораан, Сыын-Чүрээ, Кадын-Каът, Мөңгүн-Туруг. Мен ону өттүнгөш, курорт артында улуг сарыг кожагарны Сарыг-оол дээр апарган мен. Күзүн оът-сиген быжып, сөөскеннер саргара бээрге, ол сүүрнүң Степан Агбаановичиге дөмейи аажок апаар.

(К.-Э. Кудажы)

Хуу аттар кайыын тыптыш келир-дир? Силерниң тывысканыңар хуу аттар бар бе, оларны чүнү барымдаалап ададыңар?

224. Өөреникчиниң бижээн чогаадыын номчуңар. Бодуңарның хайгааралдарыңарга үндөзилээн «Мээң төрөөн черим (суурум, кудумчум...)» деп темага чурумал хевиринге кыска сөзүг-лелден бижинер.

МЭЭҢ КУДУМЧУМ

Кызыл хоорайда кудумчулар, тураскаалдар, чараш бажыңнар хөй. Мээң чурттап турар кудумчумнун адын Полевая дээр. Ол кудумчу дыка узун, Каа-Хемден эгелээн. Бажыңдан ырак эвесте «Тараа» деп садыг бар. Ооң даштынга чайын чечектер тарып каар.

Кудумчувуста бажыңнарның хевирлери, херимнери аңгы-аңгы. Бистиң бажыңывыс улуг эвес. Артында огород, ооң ындында чунар-бажың, арыгланыр чер бар.

Ыяш херимивисти агартыр чугайлап каан. Дужувуста дыка чараш бажың бар. Бедик, крышазы көк, улуг-улуг пластик ак соңгаларлыг, херими демир, хүрең өңнүг, соңгаларының дужунда ыяш олуртуп каан.

Кудумчувус кезээде арыг турар, чүге дээрге чурттакчылары чурумнуг. Асфальт чок, ынчалза-даа чери шык болгаш, довурак бурулавас. (Ч. Саган-оол)

Хурааңгайлаар арга-биле тургустунган чүве аттарын бжири болгаш адаары тускай. Тыва дылда турумчуй берген хурааңгайлаан чүве аттары ажыглаттынып турар:

1. Сөстөрнүң эге үжүктеринден тургустунган аттар: ТАР — Тыва Арат Республика, ИХЯ — Иштики херектер яамызы, КНО — Каттышкан Нациялар Организациязы, НШХИ — Национал школа хөгжүдөр институт.

2. Сөстөрнүң эге слогтарын азы эге слог болгаш бүдүн сөстү ажыглап тургускан аттар: *медколледж* — медицина колледжизи, *педучилище* — педагогика училищеизи, *спорткомплекс* — спорт комплекизи, *ТывКУ* — Тываның күрүне университеди.

225. Сөзүглелден хурааңгайлаан чүве аттарын тывыңар, оларга кожумактарны канчаар кошканын тайылбырлаңар. Архаизм апарган хурааңгайлаан чүве аттарын улуг улустун дузазы-биле чазып номчуңар, оларны шын адаарын сактып алыңар.

Иргит Шагдыржап Соян сумузунуң Банчык хүн ноянның хөлечиинден эгелээш, ТАРН ТК-ның Чиңгине секретарына чедир алдарлыг орукту эрткен. Ол 1923

чылда нам кежигүнүңгө кирген. Арбан* даргалап, кожуун секретарыңга ажилдап чораан. Тываның революстуг аныяктарының эвилелин тургузарыңга идепкейлиг киришкен. ТАР-ның VIII-ки Улуг хуралыңга Чиңгине секретарьга соңгуткан. Феодализмни узуткаарыңга, тыва бижикти тургузарыңга улусчу Чиңсек* шиитпирлиг үлүүн кирип ажилдаан. 1943 чылда ТАРН-ның XII Улуг хуралыңга чедир Төп Комитеттиң кежигүнү болуп келген. *(К.-Э. Кудажы)*

§ 37. Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери

226. Домактарны номчааш, чүвелерни чаптаан, чассыткан хевирлиг сөстөрни тывыңар. Оларның канчаар тургустунганын тайылбырлаңар.

Анайларым — эреспейлер,
Аалым каазы — хөглүгбейлер.
Анайларым — дөспеспейлер,
Аалым байы — хензигбейлер.

(О. Сувакпит)

Чүве адының дазылыңга бичеледир, чассыдар кожумактар немешкен туруп болур. Кижилерге болгаш дириг амытаннарга хамаарыштыр колдуунда чассыткан, эргелеткен, а дириг эвес чүвелерни бичелеткен немелде утканы ол кожумактар илередир.

Таблицада кожумактарны болгаш оларның уткаларының аайы-биле кириген чижектерни хайгаараңар.

Бичеледир, чассыдар хевирниң кожумаа болгаш ооң вариантылары	Чүвөлөрни чассыткан, эргелеткен утка	Чүвөлөрни бичелеткен утка
-чыгаш (-чигеш, -чугаш, -чүгеш, -жыгаш, -жигеш, -жугаш, -жүгеш)	<i>хекчигеш, анайжыгаш, сергежигеш</i>	<i>хадыңчыгаш, хууңчугаш, хунчүгеш, бүрүжүгеш</i>
-чак (-чек, -чык, -чик, -чук, -чүк, -жак, -жек, -жык, -жик, -жук, -жүк)	<i>Ширижик, хунажык</i>	<i>кулунчук, хууңчук, хөлчүк</i>
-пай (-пей, -бай, -бей, -май, -мей, -ай, -ей)	<i>Оруспай, дииспей, чассыгбай, хөглүг-бей</i>	
-ай (-ей, -ай), -кай (-кай, -кей)	<i>авамай, черимей</i>	<i>чүреккей</i>
-ак (-ек)	<i>койгунак</i>	<i>дөргүнек</i>
-кы (-ки)	<i>авакым, эжиким</i>	

227. Бичеледир, чассыдар хевирде турар чүве аттарын тывыңар. Оларның кожумактарының утказын тайылбырлаңар.

Тоглап хадыыр чемнигбей,
Тоорук ышкаш боттугбай.
Черге дүшкеш, катап-ла

Шет бооп өзер чочагай.
Чочагайжык-чочагай,
Чочак-чочак чарашпай.

(Ч. Кара-Күске)

228. Тоолдан үзүндүнү номчуңар. Ында бичеледир, чассыдар хевирниң кожумактары чүве аттарынга кандыг немелде утканы кирип турарын тодарадыңар.

Бичии Койгунчук, Үгүжүк, Авырганак душчу бергендир. Аңаа карактар дугайында маргылдаа болган чүве эвеспе.

— Мээң караам дег улуг, мээң караам дег көскү карак кымда-даа чок. Кандыг-даа караңгыда Койгунактын караш дээрин соора көрбөс мен — деп, баштай-ла Үгүжүк мактанып эгелээн дээр.

— Дот-доот! Хей мактанма, Үгүжүк. Сээң караан чеже-даа улуг болза, чүгле баарында чүве көөр боордан башка, ыракта чүве көрө алыр эвес.⁵ Мээң караам дег дастагар болгаш улуг карак кымда-даа чок — деп, Койгунак харыылап-тыр.

— Хей маргышпаңар, акыларым — дээш, Авырганак киржи берген-дир. *(С. Сүрүң-оол)*

229. Чүве аттарын бичеледир, чассыдар хевирже шилчидиңер. Кожумактарын шыйыңар. Харылзаалыг домактардан чогаадыңар.

Сыын — ..., сырын — ..., бүрү — ..., хем — ..., даг — ..., хадың — ...

230. Бичеледир, чассыдар хевирде турар чүве аттарын тывыңар, кожумактарын шыйыңар.

Айдана — школада орук шимчээшкининиң бичии инспектору. Ол орук шимчээшкининиң дүрүмнерин ыяк билир. Караңгы үеде уругларга айыыл тургустунуп келбес кылдыр кайы ырактан чырып турар ленталар өөреникчи бүрүзүңге турарын эштери-биле хыналдага алганнар.

Бичии Айданажыгаш чажындан-на танцы-самны сонuurгап, Кызылдың «Алаңтос» аттыг бичии уругларның хореография школазынче барып эгелээн. 2018 чылда «Алаңтостуң» уруглары Сочи хоорайга бүгү чоннарның танцы-сам шуулганынга киришкеш, 2-ги черни бүзүрелдиг чаалап алганнар.

Хостуг үезинде аңгы-аңгы социал четкилерге ажыктыг, чараш видеоматериалдарны² сонuurгаар. Өг-бүлези-биле төрөөн Тывазының чараш булуңнарынга барып агаарлап, дыштанырынга ынак. (А. Саая)

Боттарыңарның сонuurгалдарыңар дугайында чугаалаңар.

§ 38. Чүве аттарының саны

Чүве аттары чаңгыстың болгаш хөйнүң санынга өскерлир: *чиирбей — чиирбейлер, кажжаа — кажжаалар.*

Чаңгыстың санында чүве ады тускай кожумак чок, а хөйнүң санында чүве ады *-лар* деп кожумак болгаш ооң фонетиктиг вариантыларының дузазы-биле тургустунар: *саарыглар, чинчилер; аңнар, чээреннер; талдар, шөлдөр; шаттар, шеттер.*

231. Сергей Чайванның «Көк-хөкпештер» деп шүлүүн орус, тыва дылдарга номчуңар. Ол дылдарда бичеледир, чассыдар болгаш хөй чүвени илередип турар грамматиктиг хевирлер кандыг арга-биле илереттингенин айтыңар.

Мы птички — невелички,
Веселые синички.
Средь листвы живём в бору,
Ловим мух и мошкару.

Бистер хензиг кушкаштар бис,
Бистер хөглүг көк-хөкпештер бис.
Бүрүлерлиг арга — бистиң бажыңывыс,
Хүлчүк-сээктер, кара-сээктер — чемивис ол.

(Л. Ооржак очулдурган)

Чамдык чүве аттары **чаңгыстың санынга тургаш, хөй чүвени илередип** турар: *Тараа-даа* (чүү?) *ажааттынган*. *Дуңмам чигирниң* (чүнүң?) *килин айтырды*. *Ристи* (чүнү?) *Тывада тарывайн турар*. Бо домактарда *тараа*, *чигир*, *рис* деп сөстөр үүрмек, чаңгыстап санаары берге хөй чүвелерни илередип турар.

Мал-маган, чон, оғт-сиген дээн чижектиг сөстөр база чаңгыстың санынга турар-даа болза, хөй чүвени илередир.

232. Сөзүглелди номчааш, утказын эдерти чугаалаңар. Хөй чүвени илередип турар сөстөрни ушта бижирер.

Төлээ-Дыт — төөгүлүг чер⁴. 1944 чылдың он айга чедир ол булуң черниң ады-даа чок турган дижир чүве.

Ол үеде бистиң черниң араттары тараа-быдаазын ажаап каапкан. Кадайлар дүгүн дыдып, ойбак-дыдыын тыртып, куруяк чайның чылыг хүннерин ажыглап, чай чок иженип* турда, кожуун төвүнден шапкынчы тутсуп келген. Сай-Суунуң араттары Төлээ-Дыттың баарында шыкка чыгып келгеннер⁴. Кожуун төлээзи эр-херээжен чонну эргилдир көргөш, күскү хүнден-даа артык чылыг чымчак хүлүмзүрээш, алгыра каапкан.

— Араттар! Күзелиңер бүткен! Чолуңар чогаан!⁵

— Дайын төнгөн бе? — дээн үннер хары угда чаңгыланы берген.

— Төнмээн. Дайзынның ырмазын сып турар. Тыва ам Советтиг болган. Тыва Совет Эвилелинге каттышкан.

1944 чылдың октябрь 11-ниң хүнүн сактып алыңар! Совет Тываның төрүттүнген хүнү ол-дур — деп, төлээ өөрүшкүлүг медээлээн. (А. Даржай)

233. «Вера Байлак — тыва эки турачы», «Куяк чайның ажык-дузазы» деп темаларның кайы-бирээзинге ада-иелеринер дузазы-биле дыңнадыгдан белеткеңер.

§ 39. Чүве адының хамаарылга хевири, ооң кожумактарын шын бижиири

234. Домакта чүвениң кандыг-бир чүвеге азы кайы-бир кижиге хамаарылгалыын илереткен сөстөрни тывыңар, оларның кожумактарын айтыңар.

«Күзелим» деп номнуң автору — Бай-Тайганың Бай-Тал школазының өөреникчизи Тайгана Очур. 10 хар четпейн чыткаш-ла, чогаал бижип эгелээн. Ооң шүлүктери «Сылдысчыгаш» болгаш өске-даа солуннарга 11 харлыында-ла көстүгүлөп келгилээн.

Тайгананың авазы Мария Хертековна — орус дыл башкызы, а кырган-ачазы — чогаалчы Константин Тоюң. (Ч. Кара-Күске)

Чүвениң кандыг-бир чүвеге азы кайы-бир кижиге хамаарылгалыын илередир грамматиктиг хевирни арын кожумаа көргүзер.

Чүве адының арыннарга өскерлири, оларның кожумактары

Арыннар	Чаңгыстың саны	Айтыры	Хөйүнүң саны	Айтыры
1 арын	-ым, -им, -ум, -үм: сыргам, <i>хаважыым</i> (<i>хаважы(к) + ым</i>),	чүм?	-ывыс, -ивис, -увус, -үвүс: <i>сыргавыс,</i> <i>хаважыывыс</i>	чүвүс?
2 арын	-ың, -иң, -уң, -үң: сырғаң, <i>хаважыың</i> (<i>хаважы(к) + ың</i>),	чүң?	-ыңар, -иңер, -уңар, -үңер: <i>сырғаңар,</i> <i>хаважыыңар</i>	чүңер?
3 арын	-ы, -и, -у, -ү: <i>сыргазы, хаважыы</i> (<i>хаважы(к) + ы</i>),	чүзү?	-ы, -и, -у, -ү: <i>сыргазы,</i> <i>хаважыы</i>	чүзү?

235. Чагырткан сөзү хамаарылга хевиринде чүве ады-биле илереттинген сөс каттыжыышкыннарын ушта бижиңер. Өзек сөзүндөн харылзаалыг айтырыын салыңар, кожумактарын шыйыңар.

Бүрүлөр салгынга, ааткыышта чайганган чаштар дег, киискидир сылдыравышаан, куштарның уян-чылыг үннерин чавырып, дагжап турган.

— Куштарның эң-не эткир үннүү айлаң безин бистиң ырывыска таалааш, ырлаарын соксадыпты, көрөм. Ол хире ыраажы-дыр бис. Көрөм, көрөм, дуу куду кара бөзүргей дазылды, үн чок, мелегейзии кончуг чыдар — деп, теректиң ортаа унунда бир будукта бүрүлөр сылдыражып чугаалажы берген. (*А. Даржай*)

236. Үстүнде таблицаны ажыглавышаан, ажык азы ажык эвес үннерге төнгөн чүве аттарыңга хамаарылга кожумаан немеп

бизиңер. Ук сөстөрдө кандыг үн өскөрлишкиннери болу бээрин тайылбырлаңар.

Үлегери: *харыы, хөөмей, саат, хадың.*

237. Шүлүкте хамаарылга хевиринде чүве аттарын тыпкаш, арын, санын айтыңар.

Матросовтуң, Кошевойнуң, Зояның
Маадырлыг үлегери муң-муң өскөн:
Казах, бурят, грузинде, узбекте,
Кайы чонда тараваан дээр — шуптузунда!
(С. Сарыг-оол)

Интернет четкизинден шүлүкте аттары кирген аныяк маадырларның дугайында дыңнадыгдан белеткеңер.

238. Сөзүглелди номчааш, утказын сактып чугаалаңар. Хамаарылга хевиринде чүве аттарын ушта бизиңер, кожумактарын шыйыңар.

Машина даажы дыңналган. Өшкүлүг кырган-авам ажык кежир аалче харагылааш, уунда чугааланды:

— Оо, Сөкөн сугда аалчылар келген-дир аа. Бурунгаар чурттап чоруур Казааннар боор бо.

— Ол кымнарыл, кырган-авай? — деп сонуургай бердим.

— Аңчы-Кадай кырган-аваңның төрелдери-дир ийин, уруум.

— А Сөкөн-оол акывыс ол кырган-авамның чүзүл, оглу бе азы күдээзи бе, кырган-авай?

— Че, анчыын мооң. Оглу ышкажыл, кадайы Маас ол. Чечек угбаңның эжи Шончалайның даайы, күүйү боор улус.

— А Хензигбей дээрге чүзү боор?

— Ол дээрге Маастың дыңмазы. Чечектигде Эът-Баштыг кырган-ачаңның оглу. Ооң шын адын Бора дээр-ле болгай.

— Чодурааның башкызы Бораевна база оларның уруу бе?

— Чок, ол дээрге Проктуң, Проктуң даадай, ол Биче-Хөлчүкте кырган-ачаңның уруу-дур — дээш, кырган-авам алгызын дытта улдай-ла берди. (Э. Монгуш)

Хуу аттарның утказының онзагайын хайгаараңар. *Дыңмазы* деп сөстүң шын хевирин тывыңар.

239. Бердинген чижектерни сайгарып көргөш, хамаарылга кожумааның салдары-биле болу берген үн солчулгаларын тайылбырлаңар.

1. туруу (туруг + у), турууңар (туруг + уңар), шенээ (шенек(г) + и), шенээңер (шенек(г) + иңер);

2. хлеб (хлеви, хлевивис), шкаф (шкавы, шкавыңар), артист (артизи, артизиңер);

3. аас (аксы, аксың), бөрт (бөргү, бөргүвүс).

240. Сөстөргө хамаарылга кожумактарын немевышаан, до-мактардан чогаадыңар.

1) ас, кат, сеп, куш.

2) көпеек, чонак, чилиг, чаг

3) чурт, өрт, курт, арт

Бо сөстөрни чүнү барымдаалап аңгылаанын тайылбырлаңар.

§ 40. Үлегерлеп алган чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бжири

241. Сөзүглелди номчуңар. Орус дылдан үлегерлээн сөстөрниц арын кожумактарын тодарадыңар. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде маадырлыг чоруун көргүскөн маадырларның дугайында дыңнадыгдан бжиңер.

Володя Дубинин фронтуга дузалажып эгелээн. Бодунуң звеносу-биле шилдер чыып, оларны кывар чүүлдер-биле долдургаш, танкыларга удур ажыглап турган.

Керчиниң коммунистери Володяны партизан отрядынга хүлээп алган. Олар фашистерге амыр-дыш бербейн турганнар.

1942 чылдың январьның 4-те Володя миналар аштаар дээн шериглерге дузалажып турган. Орта дидим пионер мина частышкынындан өлгөн. Совет чазак бичии хайгыылчы Володя Дубининни дайынчы Кызыл Тук ордени-биле шаңнаан. (*Л. Хотиловскаяны-биле*)

Чымчак демдек-биле (ь) төнгөн үлегерлээн чүве аттарынга хамаарылга кожумаа немежирге, чымчак демдек (ь) чиде бээр: *морковь — моркову, секретарь — секретары, бандероль — бандеролю.*

Дүлей ажык эвес (п, т, х, ф) үн-биле төнгөн чүве адынга хамаарылга кожумаа немешкенде, ук үн быткыр апаар: *сироп — сирову, горох — горогуvus, жираф — жиравыңар, буклет — букледиңер.*

Бир эвес чүве ады **ыткыр ажык эвес (б, в, г, д, ж, з)** үн-биле төнгөн болза, ук үжүк өскерилбес: *архив — архиви, паровоз — паровозу, пейзаж — пейзажы.*

242. Ыткыр ажык эвес үннерниң үжүү-биле төнгөн үлегерлээн сөстөрни хамаарылга хевиринче шилчидиңер.

Флешмоб, гардероб, масштаб, коллектив, объектив, бульдог, йод, сад, пуд, атомоход, миллиард, гараж, алмаз.

243. Үлегерлээн чүве аттарын утказының аайы-биле бөлүктөргө чарыңар. Хамаарылга хевиринге өскөрткөш, домактан чогаадыңар.

Плов, бутерброд, виноград, арбуз, геолог, археолог.

Сөөлү **кс, рг, рс, рк, лк, льс, йс, рф** чергелиг ийи ажык эвес үннерге төнөр орус дылдан үлегерлеп алган чүве аттарыңга хамаарылга кожумаа немежирге, сөөлгү ажык эвес үжүктүң соонга дыңналып турар ажык үннүң чогуур үжүүн немевишаан, ук дүлөй үжүктү ыткыр үжүк-биле солуур: *комплекс — комплекзи, драматург — драматуругу, Марс — Марызы, парк — парыгы, полк — полуку, рельс — релизи, рейс — рейизи, торф — торуву.*

244. Үлегерлээн сөстөрни хамаарылга хевиринче шилчидиңер, оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар. Ук сөстөрни чүгө ийи аңгылаанын бадыткаңар.

- 1) морс, курс, бокс; Нью-Йорк, Марк, рейс, зоопарк;
- 2) кекс, оникс, индекс, кодекс, комикс, рефлекс, суффикс, цирк, очерк, фейерверк, кейс.

Сөөлү **нс, нк, нг, нт, нд, зд, ск, кт, пт, фть** чергелиг ажык эвес үжүктөргө болгаш **ч** деп үжүк-биле төнгөн орус дылдан үлегерлээн чүве аттарыңга хамаарылга кожумаа немежирге, сөөлгү ажык эвес үжүктүң

соонда дыңналып турар ажык үннүң чогуур үжүүн немеп бжиир: *банк* — *банкызы*, *шланг* — *шлангызы*, *цемент* — *цементизи*, *поезд* — *поездизи*, *киоскузу*, *субъект* — *субъектизи*, *рецепт* — *рецептизи*, *нефть* — *нефтизи*, *калач* — *калачызы*.

245. Сөстөрнүң хамаарылга хевирин тургузуңар. Оларның-биле домактардан чогаадыңар. *ск* деп үжүктөргө төнгөн хоорайлар аттарындан бижээш, оларга кожумактардан немеңер.

1. Баланс, бланк, цинк, бумеранг, мамонт, фонд, подъезд, конспект.

2. Курск ...

Сөөлү *ст*, *сть*, *тт*, *сс*, *пп* чергелиг ажык эвес үжүктөр-биле төнгөн чүве аттарынга хамаарылга кожумаа немежирге, оларның сөөлгү үжүү чиде бээр болгаш ооң орнунга ыыткыр ажык эвес үн тыптыр: *альпинист* — *альпинизи*, *область* — *облазы*, *киловатт* — *киловады*, *класс* — *клазы*, *грипп* — *гриви*.

Үлегерлээн чүве аттары *вт* деп үжүктөр-биле төнгөн болза, оларның сөөлгү үжүү чиде бээр: *терапевт* — *терапевви*, *фармацевт* — *фармацевви*.

246. Сөзүглелди номчааш, орус дылдан үлегерлээн чүве аттарын ушта бижээш, хамаарылга хевиринге өскертиңер.

Надяның авазы чурттап орап бажыңын уруунуң ёзулуг-ла музейи кылдыр дерип алган. Хана бүрүзүндө Надяның чураан чуруктарын, фоточуруктарын хоолааш, аскылап каан. Улуг стол кырында Надяның дугайында бижигилээн сактыышкыннар, демдеглелдерин чыып

бижээн дептерлер, альбомнар, шкафта эт-севи, номнары, эш-өөрүнүң чагаалары. Азыгда шевергин стол кырында сөөлгү чуруп турган альбому, карандаштар, фломастерлер болгаш бийирлер. Сактырга, ол бүгүнүң ээзи бичии када дашкаар үнүп селгүүстей берген ышкаш, херексели манап чытканзыг. (Е. Танова)

1. Музейде Надя Рушеваның чуруктарының делгелгезин көрүңер. 2. Кайы-бир чуруун шилип алгаш, аңаа хамаарыштыр бодалыңарны илередиңер.

§ 41. Чүве адының падежтери. Адаарының падежи

Падеж — чүве адының, сан адының, ат орнунуң өске сөстөргө хамаарылгазын илередир грамматиктиг хевири. Чижээ: *ол, Степан Сарыг-оол, чогаал, номчу* — *Ол* (кым?) *Степан Сарыг-оолдуң* (кымның?) *чогаалын* (чүнү?) *номчаан. Беш, кадар, он, болур* — *Бешке* (кашка?) *бешти кадарга, он болур*.

Падежтерни айтырыгларындан болгаш кожумактарындан ылгап алыр. Падеж кожумаа өскертилге кожумаанга хамааржыр, ону көзенектей шыяр.

247. Таблицаны сайгарып номчуңар. Кайы чүве ады хөйнүң санында ажыглаттынмаанын тайылбырлаңар. Кожумактарының ажык үннери чүнү барымдаалап өскерлип турарын сактыңар.

Падежи	Чаңгыстың саны	Айтырыы	Хөйнуң саны	Айтырыы
адаарының	<i>Кара-Кат</i> <i>тевене</i>	кым? чүү?	<i>эмчилер</i> <i>чурттар</i>	кымнар? чүлер?
хамаарыш-тырарының	<i>Кара-Каттың</i> <i>тевенениң</i> <i>Кара-Катка</i> <i>тевенеге</i>	кымның? чүнүң? кымга? чүге?	<i>эмчилерниң</i> <i>чурттарның</i> <i>эмчилерге</i> <i>чурттарга</i>	кымнарның? чүлерниң? кымнарга? чүлерге?
бээриниң	<i>Кара-Катты</i> <i>тевенени</i> <i>Кара-Катта</i> <i>тевенеде</i> <i>Кара-Каттан</i> <i>тевенеден</i> <i>Кара-Катче</i> <i>тевенеже</i>	кымны? чүнү? кымда? чүде? кымдан? чүден? кымче? чүже?	<i>эмчилерни</i> <i>чурттарны</i> <i>эмчилерде</i> <i>чурттарда</i> <i>эмчилерден</i> <i>чурттардан</i> <i>эмчилерже</i> <i>чурттарже</i>	кымнарны? чүлерни? кымнарда? чүлерде? кымнардан? чүлерден? кымнарже? чүлерже?

Хамаарылга хевиринде чүве ады падежтерге база өскерлир. Хамаарылга хевиринде чүве адынга *бээриниң*, *турарының*, *цнериниң*, *углаарының* падежтериниң кожумактары немежирге, хамаарылга болгаш падеж кожумактарын каттыштырар немелде **н** деп үн тыптып келир. Ону кожумак кылдыр шыйбас.

Падежи	Чаңгыстың саны	Айтырыы	Хөйнуң саны	Айтырыы
А.п.	<i>чурту</i>	чүзү?	<i>хөнелери</i>	чүлери?
Х.п.	<i>чуртунуң</i>	чүзүнүң?	<i>хөнелериниң</i>	чүлериниң?
Б.п.	<i>чурту(н)га</i>	чүзүнге?	<i>хөнелери(н)ге</i>	чүлеринге?
О.п.	<i>чурту(н)</i>	чүзүн?	<i>хөнелери(н)</i>	чүлерин?
Т.п.	<i>чурту(н)да</i>	чүзүнде?	<i>хөнелери(н)де</i>	чүлеринде?
ү.п.	<i>чурту(н)дан</i>	чүзүнден?	<i>хөнелери(н)ден</i>	чүлеринден?
У.п.	<i>чурту(н)че</i>	чүзүнче?	<i>хөнелери(н)че</i>	чүлеринче?

248. Бердинген сөстөрже айтырыгдан салыңар. Оларның чүнү илередип чоруурун тодараткаш, ылгалын тодарадыңар. Домактардан чогаадыңар.

Эдиски, угаан, хөгжүмчүлөр, мочургалар, херели.

Адаарының падежинде чүве ады кым? чүц? кымнар? чүлер? чүзү? чүлери? деп айтырыгларга харыылаттыңар, кылдыныгның боттандырыкчызын илередир болгаш домакка кол сөс азы сөглекчи болур:

1. Даайы (кым?) чээнин ушкарып алган. Өтсиген (чүц?) үңүп келген. Эмчилер (кымнар?) тайылбырлааннар. Чаш шивижигештер (чүлер?) үңгүлөп келгилээн. Тайганың сырыны (чүзү?) соолаңнады. Хүннүң херелдери (чүлери?) соңга өттүр чайыннады.

2. Шуру (кым?) — тергиин эки (кымыл ол?) өөреникчи. Хөгжүм-шии театры (чүц?) — (чүл ол?) культураның одаа.

249. Сөзүглелди номчуңар. Адаарының падежинде чүве аттарын тыпкаш, оларже сөглекчиден харылзаалыг айтырыгларны салгаш, домактың чугула кежигүннерин шыйыңар. Хевир тургузар кожумактарлыг сөстөрни тыпкаш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Хүн даглар сиртин ажилдыр бөмбүк дег чуглуп үнүп келген. Дөргүн алаак оттуп, херлип-көстүп дойлуп эгелээн. Ында-мында хадың-теректерниң будуктарында улуг-биче куштарның чирилешкен үннери куттула берген. Куштар үнүнге чаржалаштыр опчок, сериин, хоюг сырынчыгаш бүрүлөрни сылдырады дагжадып, хемчигештиң агар-акпас суун бырлаңнады ойнай берген. (А. Даржай)

250. Домактардан чугааны дыңназын дээн кижиниң азы чүвениң адын илередип турар сөстөрни тывыңар, олар кайы падежте турарын тодарадып, бижикке чүнүң дузазы-биле ылгалып турарын тайылбырлаңар.

1. Өнер-оол! Өнер-оол! Ам чанарың ол бе? Соонда кады чоруур бис, Өнер. Дөрт, беш хонгаш. 2. Орук-суур менди-чаагай-ла чоруп көрүңер, Өшкү-Саарович! — деп, Самбуевич улуг холун көдүрдү. (М. Э.). 3. Бээр, мээң чанымче чыыра олуруп алыңар, уругларым. Охаай*, Зоя, бут кырынга турбайн, дөө ол чудук кырынга өөрүң-биле кожа олуруп ал. Эртине, иткилешпейн орта олуруңар. (С. П.) 4. Межерген! Уйгузу улугбай! Согаңнавайн көр. 5. Дыңнап олур мен, Дилги, эки төөгүп тур. 6. Өңнүк-терим, байырлыг! (Э.Д.)

Адаарының падежинде чүве ады чугааны дыңназын дээн кижини азы чүвени адаар болгаш домакка адалга болур. Адалга домак кезигүну болбас. Ону бижикке биче сек азы кыйгырыг демдээ-биле аңгылаар.

251. Сөзүглелди номчуңар, ында адалгаларны тыпкаш, кандыг бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Сылдыс аалыңга маң-биле келген. Өгже кире сал-ла:

— Авай, мен хой кадарып чорааш, космонавтылар көрдүм — деп, оглу чугаалаан⁴.

— Дыңнаарга, оларның ушпас, барбас чери чок болган улус чорду — деп, авазы оглунуң чугаазын херекке албаан.

— Чок ийин, авай — деп, Сылдыс авазының чанынга келген. — Сээң биле мээң аравыста ышкаш бо-ла хире черге көрдүм ийин.

— Бо шагда одар-белчиирге хонуптар космонавтылар кайда чүвөл. Сээң хоюң бажын дозуп бээр дээн эвес.

- Хоюм бажын база дозуп турдулар ийин, авай.
- Сен бүзүревес болзунца, ачамга чугаалаайн — деп, Сылдыс хомудай берген. (Ш. Суваң)

§ 42. Хамаарыштыларының падежи Чүве аттарының домакка тодарадылга болуру

252. Домактардан чүвениң кандыг-бир өске чүвеге хамаарылгалыын илереткен сөстөрни тывыңар.

1. Бадарчыларның ыттары көңгүс уйгу чок. 2. Аалдың инектери аксы хааглыг кажааның баарында өдек кырында кегженип чытканнар. 3. Ак өгнүң хоолайындан көржең ыжы үзүк чок бургурткайндыр үнүп турган. 4. Кыштың башкы айы орту кирип, тос-тостуң чыккылама соогунуң келири чоокшулаан. (Э. Донгак)

Хамаарыштыларының падежинде чүве ады *кымның? чүңүң? кымнарның? чүлөрниң?* деп айтырыгларга харыылаар. Ол *-ның* (ооң фонетиктиг вариантылары: *-ниң, -нуң, -нүң, -дың, -диң, -дуң, -дүң, -тың, -тиң, -туң, -түң*) деп кожумактың дузазы-биле тургустунмушаан, бир чүвениң өске чүвеге хамаарылгалыын илередир болгаш домакка тодарадылга болур: *Начынактың* (кымның?) *кулуну киштей каапкан. Шарланнарның* (чүлөрниң?) *бурулери сылдырткайнып дагжагылаан.*

Хамаарыштыларының падежинде чүве ады *хамаарылга кожумактыг* сөс-биле сырый харылзаалыг болур.

253. Сөзүглелди номчааш, хамаарыштырарының падежинде чүве аттарын тыпкаш, оларның өзек сөзүн тодарадыңар.

Сылдыстар шагда-ла четчи берген. Чеди-Хаан өг дөрүндө турган. Ховунуң ажыг чывары ыраажы эрниң арнын хайыра чок шымчып чораан. Ырның аялгазы соок агаарга улай-улай куттулуп, Берг-Дагның чалымнарынга чаңгыланып, Терек-Аксында ийи кара өгже чоокшулап орган.

Өгнүң бирээзинде от өжүп калган, мырыңай ээн. Кожазында өгнүң чандаңының чалбыжы кызаңнаар⁴. Ожук кырында улуг кара пашта мүннүң согуназыг чыды өг иштин долуп турган. Өгнүң херээжен ээзи хайнып турган чемни ында-хаая чырыткылаан. Кижилерниң чугаа-соодудаа хөглүг, өгнүң ишти-даа чылыг чаагай. *(К.-Э. Кудажы)*

1. Сөзүглелдин утказын сактып бжиңер. 2. *Чывар* деп сөстүң утказын словарь дузазы-биле тайылбырлаңар.

254. Хамаарыштырарының падежинде чүве аттары болгаш өзек сөстөрниң кожумактарының чүге аңгы-аңгы вариантыларлыг болганын тайылбырлаңар. Оларны ажыглап, домактардан тургузуңар.

Тайганың меңгизи, божаның сарыг-суу, хайыраканниң ижээни, эзимниң торгазы, хемниң даажы, шугумнун узуну, дүннүң соогу, талдың дөзү, мезилдин чакпазы, тоолдун эгези, хөлдүң балыы (балык+ы), дыттың чөвүрээзи, чүректиң согуу (согуг+у), Хүттүң ужары.

Сөөлү **б, в, д, з, ж, г** деп ыткыр үжүктер-биле төнгөн орус дылдан үлегерлээн чүве аттарынга **т**-дан эгелээн кожумак немеп бжиир: *хлебтиң, Антон Чеховтун, Ленинградтың, КамАЗ-тың, гаражтың, слогтун.*

255. Сөзүглелди номчуңар. Хамаарыштыларының падежинде чүве аттарын өзек сөзү-биле ушта бижээш, харылзаалыг айтырыгдан салыңар.

Бурунгу гректер делегейде чеди хуулгаазын чүвелер бар деп санап чорааннар. Оларның санынга эрте-бурунгу шагда туттунган кайгамчык тудугларны хамаарыштырып турганнар.

Египет фараоннарының (хааннарның) мөчү-сөөгүн кадагалаан пирамидалары, бурунгу Вавилонга Семирамида деп кадынның агаарда астына берген турар ышкаш кылымал сесерлии, Чер ортузу далайның Фарос дээр ортулуунда Александрия чырыткызы (маяк), Родос ортулукта гректерниң хүн бурганы Гелиостуң медээжок улуг статуязы — олар, шынап-ла, архитектура уран чүүлүнүң кайгамчык тураскаалдары болур.

Делегейниң кайы-даа чурттарында кижилерниң сагыш-сеткилин хаара тудуп келир чүүлдер хөй. (*Е. Танова*)

 Архитектура уран чүүлүнүң тураскаалдарының чуруктарын Интернет четкизинден тыпкаш, сонуургап көрүңер, оларның дугайында медээлерден тыпкаш, номчуңар.

§ 43. Бээриниң падежи

Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру

256. Домактарда *-га, -ге, -ка, -ке* деп кожумактыг чүве аттары кылдыныгның чүзүн илередип турарын тайылбырлаңар.

1. Суг-чыыр деп чечекти хоорай, суурларга чаагай-жыдылга ажылынга хереглеп, шала сериин черге тарып болур. 2. Арылар сөөскенниң чечээнге хонуп алгаш, чулуун

сорар. 3. Таар-оъду кургаг ховуларга, даглар ийлеринге үнер. 4. Үүргенени хооргаш, согаашка аяр шоңнаар. Ону чөкпекке холуп алырга, чаагай болур.

(К. Монгуш)

Бээриниң падежинде чүве ады кымга? чүге? кымнарга? чүлерге? деп айтырыгларга харыылаар. Ол *-га* (ооң фонетиктиг вариантылары: *-ге, -ка, -ке*) деп кожумактың дузазы-биле тургустунмушаан, *кылдыныгның кымче* азы *чүже угланганын* илередир болгаш домакка *немелде* болур: *Эжимге* (кымга?) *белээмни тудустум*. *Хөгжүмчү бызаанчыга* (чүү чүвеге?) *ойнай берген*.

Кылдыныгның туружун илередип тургаш, бээриниң падежинде чүве ады *каая?* деп айтырыгга харыылаар, домакка *байдал* болур: *Ирбиш Мөңгүн-Тайгага* (каая?) *бо-ла таваржыр*.

257. Бээриниң падежинде чүве аттарының кожумактарын айтыңар, оларның вариантыларының шын бижилгезин тайылбырлаңар. Оларны ажыглап домактардан тургузуңар.

Ачамга дыңнадыр, *кичээлге* олуржур, *кырган-аваларга* дузалажыр, *бедиктерге* ужар, *будукка* азар, *өгге* кирер, *чүгүрүкке* аштырбас.

258. Сөзүглелди номчуңар. Бээриниң падежинде чүве аттарын тыпкаш, оларже өзек сөзүнден харылзаалыг айтырыгдан салыңар. Оларның чүнү илередип турарын тайылбырлаңар.

Салчак Калбак-Хөрекович Тока 1901 чылдың декабрь 15-те Таңды-Тываның Каа-Хем кожуунунун Мергенге төрүттүнген. Бичии чылдарында Дерзиг-Аксының бай орустарынга хөлечиктеп, күш-ажылга дадыккан. 1925–1929 чылдарда Москвага өөренип чораан. ТАР-ның

культура яамызының албан-дужаалыңга, ТАРН ТК-ның чиңгине секретарыңга, партия тыва Обкомунуң бирги секретарыңга үзүктел чок ажылдаан.

(Тыва чогаал номундан)

 Хурааңгайлаан чүве аттарын башкының дузазы-биле чазып номчааш, оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

 259. Домактардан бээриниң падежинде чүве аттарын айтыңар. Адалганы тывыңар, бижик демдээн ажыглаанын тайылбырлаңар.

Хуралга чүнү чугаалаар бодап тур силер, Анна Андреевна? 2. Кулактарымга тааланчыг аялга-даа дыңналып келди ышкаш. 3. Өпей-оол мени баар дээн черимге чедирип каан. 4. Эмнелгеге чеде бериңер. 5. Культура бажыңыңга барыштаалы. Ооң эргелекчизинге даалга берип каайн. 6. Маас аъттың саарыңга кээп хона каапкан⁴. 7. Айлаңмаа чугайга сарыгзымаар өңнү холупкан⁴. *(С. Сүрүң-оол)*

§ 44. Онаарының падежи.

Чүве аттарының домакка немелде болуру

260. Номчуңар. Домактарда онаарының падежинде чүве аттарын айтыңар.

Юлдус Батый-Хаанның эң чараш, угаанныг кадайы чораан.

— Чүнү кылып билир сен, уруум? — деп, кунчуу оон айтырган.

— Амданныг боова быжырып билир мен.

— Оон ыңай?

— Кандыг-даа каржы инекти чаажыктырып, саап билир мен.

— Эки-дир. Оон ыңай?

— Ырлап шыдаар мен. Бистиң кыпчак улустуң Хызыр дугайында тоолдарын хөйнү билир, ону ыдып шыдаар мен.

— Черле эки-дир — деп, кунчуу* сеткил ханып чугаалаан. (*«Сылдыс-Кадын» деп төөгүлүг чугаадан*)

Онаарының падежинде чүве ады кымны? чүнү? кымнарны? чүлөрни? деп айтырыгларга харыылаар. Ол *-ны* (ооң фонетиктиг вариантылары: *-ни, -ну, -нү, -ды, -ди, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү*) деп кожумактың дузазы-биле тургустунмушаан, *кылдыныгың угланган черин* илередир, домакка *немелде* болур: *Кадарчы кажжаада хойну* (чүнү?) *ажыдыпкан*. *Чылгычылар аъттарны* (чүлөрни?) *эзертээннер*.

261. Онаарының падежиниң *-ны* деп кожумааның фонетиктиг вариантыларын домактардан тывыңар. Үлегерлээн сөсте кожумактың шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Кинону-даа, концертти-даа
Кижиги бүрү садып көөр бис.
Үзүмнү-даа, чигирни-даа
Үргүлчү-ле садып чиир бис.
Чүгле дүштү, чүгле дүштү
Чүге сатпас болганы ол?

(*Ч. Кара-Күске*)

262. Онаарының падежинде чүве аттарынче өзек сөзүндөн харылзаалыг айтырыгдан салгаш, адаан шыйыңар. Сөзүглелде бижик демдектериниң салдынганын тайылбырлаңар.

— Мен дээрге, уруглар, кижиги көрбээн элдептиг солун чүвелерни көрүп чораан кижиги боор мен. Чамдык адааргак кижилер ындыг чүвелер көрбээн болгаш, мени Мегеппей

деп-даа кыжырыыр болдурлар ийин. А мээң алыс адымны Шынаппай дээр.

Биеэде Чодур ашак мени эдертип алгаш, аңнап чоруп каан. Хоочун аңчы кижини эдерип, чер көөр дээш амыраанымны чүү дээр силер!

— Кандыг-кандыг кезиглер кешкенивисти, ойларны, баалыктарны ашканывысты доктаадып ап чор, Шынаппай⁴. Соонда баргаш, бодуңга херектиг апаар — дээш, ашак орук дургаар черлер аттарын адап берип чор. Мен оларны иштимде доктаадып ап чоруп ор мен. (С. Пюрбю)

263. Дүжүрүп бижиир диктант. Скобка иштинде сөстөрнү кылдыныгың угланган черин илередиң туар кылдыр өскертип бижиңер.

Ус — шынап-ла, чурттаксанчыг хем. Ында кандыг ыяштар, кандыг үнүштү чок дээр. Ында-мында (ховужуктар) кижини магадап ханмас. Силиг деп чүвезин канчаар боор. Чайын олар дыдыраш ногаан көстүр, күс келир — алдын-сарала апаар. Кыжын черле билдингирле болгай: Саян (кыры) кылын хар шуглаптар. Ынчан (олар) ол-бо аргышкан аңнар, мал-маган, кижилер истери каастап хээлээр, бедик черден көөр болзуңза, сырып каан ак ширтектер-ле. Сайдактың төрүттүнген чери ол. (С. Сирцун-оолдуу-биле)

Онаарының падежинде чүве аттарын ажыглавышаан, төрөөн чериңер дугайында харылзаалыг чугаадан кылыңар.

§ 45. Турарының падежи

Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру

264. Кылдыныгның туружун илередир чүве аттарын тывыңар. Оларның кандыг кожумактарлыг болурун айтыңар.

Кара-ай — дазылы чоон болгаш каът-каът, чочагай хевирлиг, сывында бүрүлери куш чүглери хевирлиг. Ол шынааларда, арыгларда үнүп турар. Бүүрек, сыңый аарыгларын эмнээр. (*К. Монгуш*)

Кара-айның эми-дому
кара чаңгыс дазылында.
(*Л. Ооржак*)

Турарының падежинде чүве аттары кымда? чүде? кымнарда? чүлерде? деп айтырыгларга харыылаар, -да (ооң фонетиктиг вариантылары: -де, -та, -те) деп кожумактың дузазы-биле тургустунар, домакка немелде болур: Авамда (кымда?) шаандагы чавага бар.

Турарының падежинде чүве ады кайда? деп айтырыгга харыылап чорааш, кылдыныгның туружун илередир болгаш домакка байдал болур: Бедик туругларда (кайда?) аргарлар оъттап чоргулаарлар.

(*К. Монгуш*)

265. Турарының падежинде чүве аттарын тывыңар. Оларны ушта бижээш, кожумактарын шыйыңар.

Чарыш салган малчын
Чаа чуртта хонду.
Деңгел кирген сүрүг
Девээ черде келди. (*Ч. Кара-Күске*)

266. Турарының падежинде чүве аттарын тыпкаш, оларже өзек сөзүнден харылзаалыг айтырыгдан салгаш, адаан шыйыңар.

Шөл ортузунда бичежек хөлдер бар⁴. Ында өдү-ректерниң хөйүн! Ажыл хөл кыдыында база-ла хайныккан турган⁴. Шөлдүң кедээзинде эзим баарында-даа, ишкээр хем кыдыында-даа чылгы, инек, хой, өшкү чатгыла берген оъттап чораан.

— Тожу иви-биле база бай дижир. Ол ивилери чоп көзүлбес чоор? — деп, Лена айтырган.

— Хоо, ивилер бо оранда чок боор оң, уруглар. Моон дыка ыракта, аъттыг кижиге 4–5 хонуп чорааш чедер черде — Өдүген, Хамсыра, Бедий суг-суг деп тайгаларда. Иви изиг черге таарышпас болгаш, шулун дээр онзагай оъттуг сериин тайгаларга тааржыр — деп, акызы тайылбырлаан.

(Л. Чадамба)

267. Сөстөргө утказының аайы-биле өскертилге азы чогаадылга кожумактарындан немеп бижирер. Оларның аразындан турарының падежинде чүве аттарын тыпкаш, домактардан чогаадыңар.

Суг... чаашкын, амдан... манчы, сагын... болган, аалын... турар, хөнелер... баглаан, каът... үнер.

§ 46. Үнериниң падежи.

Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру

268. Домактарда аңгылаан сөстөргө айтырыгны салгаш, падеж кожумактарын тодарадыңар.

1. **Тыва Республикадан келген кандидаттан айтырыгдан салыңар** — деп, хуралдың башкарыкчызы

чугаалады. Чита **облазындан** келген төлээ саналдаан. 2. **Сибирьден** хөй спортчулар мында келген. 3. Бичии **республикадан** делегей чергелиг тыва мастерлер хөй дээрзин дыңнааш, олар тывалар шыдаар-дыр дээринге өй болган. 4. Директорнуң **удуртулгазындан** школаның салым-чолу, коллективтиң амыдырал байдалы хамааржыр. 5. Хартыгадан, дээлдигенден чаштынганы ол-дур — деп, авам тайылбырлады. (*Л. Иргит*)

Үнериниң падежинде чүве ады **кымдан? чүден? кымнардан? чүлерден?** деп айтырыгларга харыылаар. Ол **-дан** (ооң фонетиктиг вариантылары: **-ден, -тан, -тен**) деп кожумактың дузазы-биле тургустунар болгаш **чүвениң материалын, кылдыныгының цнген дөзүн** илередир, домакка **немелде** болур: **Сандан ыяштан** (чүден?) **кылган чинчилер каракка илдиге берген.** **Кырган-ачамдан** (кымдан?) **солун төөгү дыңнадым.**

Үнериниң падежинде чүве ады **кайыын?** деп айтырыгга харыылап, **кылдыныгының туружун** илередир болгаш домакка **байдал** болур: **Сургуулдар аңгы-аңгы хоорайлардан** (кайыын?) **дыштанып кээп эгелээн.**

269. Сөзүглелди номчунар. Үнериниң падежинде чүве аттарынче өзек сөзүнден харылзаалыг айтырыгдан салгаш, адаан шыйыңар. Оларның чүнү илередип турарын тайылбырлаңар.

Бир эртен төптүң салбырынга телефон кыңгырт дээн. Эжиктен кире алзы-ла ында бардым.

— Таня, Мария Монгушовнага дамчыдып көрөм. Кызылдан Сандай диди бе моң, ындыгызымаар фамилиялыг

дарга кээр дээн-дир. Дүгш соонда суурдан улусту чыптыңар — деп.

Кандыг кончуг элдептиг фамилиялыг кижиг боор. Артында-ла Стол аан. Шаанда харын Трактор, Комбайн деп аттыг улус бар боор чораан. А бо кижиниң ады шуут Стол деп боданып олур мен. (Л. Иргит)

270. Сайгарылгалыг диктант. Өзек сөстөн айтырыгны салып тургаш, хөй сектер орнунга чүве аттарының падеж кожумактарынын немеп бижинер.

1. Шавыдар чылгы... азып чыдып каар дээш, ону ээзи азыралга тургузуп кыштаан. 2. Эгер Казар-биле херишкенде, ол дораан оорга... чүктенгеш, читке... сегирип алып чаңныг. 3. Ыт... чааскаанзыраан үнүн... чанында хаялар аразын... оъттап турган телер хоюп, бөрү, ыт, кижиг-даа чеңгип шыдаваc хая... тиинче маңнажы бергеннер. Ол ыттан кижизиг, мал-маганзыг чыт көңгүс келбес⁴. (Э. Донгак)

271. Домактардан үнериниң падежинде чүве аттарын өзек сөзү-биле катай ушта бижинер.

Сериин дээрниң булудундан сыстып үнгеш,
Бедик сындан агып кирген кара суглуг
Пөрүк кыс дег чараш чаңы чоорту көстүр,
Пөштей, Бояй аржааннарлыг Тере-Хөлүм!

Ажай буурул үелерден амга чедир
Ава хөлүм — амыдырал кавайы сен!
Пордан, дойдан ханалары ам-даа турар
Бурун шагның шивээзи ооң херечизи.

(Э. Манчын)

Тере-Хөлге барган силер бе, ол черниң улузунуң чугаазының онзагайын чугаалаңар. Тываның оон аңгы кандыг булуңнарынга барган силер, чүзү-биле силерни сонuurгатты, чугаалаңар.

272. Чуруктарны көрүңер. Ында көргүскен чүвелерниң адын тодараткаш, оларны чүден кылганын делгеренгей тайылбырлап бижинер.

§ 47. Углаарының падежи.

Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру

273. Домактарда *-че, -же* деп кожумактыг чүве аттарын тыпкаш, оларже айтырыглардан салыңар, кандыг кижигүннер болурун тодарадыңар. Хуу чүве аттарының шын бижилгезин тайылбырлаңар. Бичеледир, чассыдар хевирде сөстөрни тыпкаш, хевир тургузар кожумактарны шыйыңар.

Ол өг-бүле байдалынче сагышты салып ажылдап келген. (Л. И.) 2. Чеди-Кара хаяның бажынче оъттап үнээли — деп-тирлер. (Тоолдан). 3. Дуңмазының берген чартык арбайын сиген аразынче чидир шывадапкан. (М. Э.) 4. Адыг карактарын чидиткеш, хаваан дүгдүнгеш, баштай Койгунакче, ооң соонда Авырганакче, адак сөөлүнде Үгүжүкче көргеш, туп-тура халаан. (С. С.) 5. Ынчан улустуң чүвеге чүткүлдүү-даа кончуг. (Ч.Ч) 6. Тыва чечен чогаал хөгжүлдезиниң чаа чадазынче бурунгаар базымны кылган. (Д.К.)

Углаарының падежинде чүве аттары кымче? чүже? кымнарже? чүлерже? деп айтырыгларга харыылаар, *-че* (ооң фонетиктиг вариантызы: *-же*) деп кожумактын дузазы-биле тургустунмушаан, *кылдыныгың кымче* азы *чүже угланганын* илередир болгаш домакка немелде болур: *Оюкай кырган ачазынче* (кымче?) *бүдүцү имнээн*. *Уругларның кижизидилгезинче* (чүзүнче?) *кичээнгейни углаар*. (Ч. Чап)

Углаарының падежинде чүве ады кайнаар? деп айтырыгга харыылап тура, *кылдыныгың угланган черин* илередир болгаш домакка байдал болур: *Эгей-оол ачазының аалынче* (кайнаар?) *үнген*.

274. Сөзүглелди номчунар. Домактардан углаарының падежинде чүве аттарын тывыңар, оларның өзек сөзүн тыпкаш, харылзаалыг айтырыгдан салыңар.

Торга биле Сырбык ийи Койгунну шииткекчи болуп берип көр деп дилээш, боттарының ажык-дузазын тус-тус төөгүп-ле эгелээннер. Койгун карак чивеш дээр аразында ындыг улуг эрге-дужаалдыг апарганынга чоргаарланып, дойтук буттарын маспактаныпкаш, бирде Торгаже оң кулаан делбийтип, бирде Сырбыкче солагай кулаан делбийтип дыңнап олуруп-тур. Ынчап олуруп-олуруп, чаргычыларже хөкпеш кылдыр чоокшулап алгаш, карактары дозураңайнып чугаалаан. (*К.-Э. Кудажы*)

275. Домактардан углаарының падежинде чүве аттарын тыпкаш, өзек сөзүнден харылзаалыг айтырыглардан салгаш, домак кижигүнүн шыйыңар.

1. Инектер ийде одарынче шуужупкан⁴. 2. Дозарны сиген кажаазынче киирип каан⁴. 3. Ишкээр аалынче

эвес, тас тайга белинче ыт элейтип олурган. 4. Ол хаялар аразынче улам бедидир үне берген. (Э. Д.) 5. Хемниң солагай талазында шуугаазынныг хемчигеш көвүктелдир шурап бадып, Бии-Хемче агып кирип чыткан. (Л. Ч.). 6. Ол «Чүс чылдың школазы» деп Россияның эки школаларының аразынче кирген⁵. (Л. И.)

Углаарының падежинде чүве аттары *-дыва* (ооң фонетиктиг вариантылары: *-диве*, *-дува*, *-дцве*, *-тыва*, *-тиве*, *-тува*, *-тцве*) деп кожумактың дузазы-биле база тургустунар. Олартывадылдыңчамдык диалектилеринде таваржып турар: *кижидиве*, *оруктува*.

276. Сөстөрни углаарының падежинче шилчиткеш, кожумактарын шыйыңар. Оларны домактарга ажыглаңар.

Үлегери: аът — аът[че], аът[тыва]

1. Ирт, куш, чурт;
2. Мал-маган, оът-сиген, идик-хеп;
3. Тараа, дагаа, пага.

277. Сөзүглелди номчуңар. Скобка иштинде чүве аттарын углаарының падежинге турар кылдыр өскертиңер, оларның кожумактарын шыйыңар.

Көкейниң хөлечии Маадыр аъдындан дүшкеш, айтырган:

— Канчап алзып алганың ол, удуй бергениң ол бе?

— Чок, удувадым — деп, Төмүр оожум харыылааш, ооң (арны) бир-ле деткимче дилеп көргөн.

Часкы дүрзүгүр бүргээшкин чер кырын улам кууартып, ооң эдеринчизи соок болгаш каржы сырын Төмүр биле Маадырның (арынар) хайыра чок хап турган.

Хойлар өдөктө кирип келген, дедир (изи), Маадыр сугнуң кел чораан (уун), оларның-биле кады бирде соонга, бирде мурнунга шошкуп, ыңай-бээр чыдыыргап, ол-бо (черлер) димзенип чоруп турган (ыттар), шуптузу сезиктиг көрүп турганнар. (Төмүр) Маадыр хоюг көргөш, сагыш човап чугаалаан:

— Чүү-даа дээриңге сеңээ шынзыгарлар эвес, «эъдин чиир дээш, өжегерээн бөрүгө чидирткен дора-өлчүктөр» дээрлер болгай — дээш, ыттавайн барган. (О. Саган-оол)

§ 48. Орус дылдан үлегерлээн сөстөрнүң падеж, сан кожумактарынын шын бижири

1. Сөөлү *нс, нк, нг, нт, нд, зд, ск, кт, пт, фть* чергелиг ажык эвес үжүктөргө болгаш **ч** деп үжүк-биле төнер үлегерлээн чүве аттарынга сан азы падеж кожумаа немежирге, сөөлгү ажык эвес үжүктүң соонда дыңналыш турар ажык үннүң чогуур үжүүн немеп бижиир: *ремонтуга, рингиде, фронтудан, диалектилер, фондулар, актылар, скрипачылар.*

2. **Чымчак демдек-биле (ь)** төнгөн үлегерлээн чүве аттарынга сан азы падеж кожумаа немежирге, **ь** (чымчак демдек) артып каар: *якорьлар, шинельдер, корабльдан, тюльче.*

3. Бир эвес чүве ады **дүлей ажык эвес (п, т, х, ф)** үн-биле төнгөн болгаш сан азы падеж кожумаа немешкен болза, ол кожумактар дүлей ажык эвес үнден эгелээн болур: *укроптар, халатты, шкафче, самолётче.*

4. Үлегерлээн чүве адының дөзү **ЫЫТКЫР АЖЫК ЭВЕС** (б, в, г, д, ж, з) үн-биле төнгөн болза, аңаа дүлөй ажык эвес үнден эгелээн кожумак немежир: *клубтар, диалогка, заводтуң, тиражтан*.

5. Сөөлү *ст, сть, тт, дт, вт* чергелиг ажык эвес үжүктөр-биле төнгөн чүве аттарынга сан азы падеж кожумаа немежирге, оларның сөөлгү үжүү дыңналбайн баар, ынчангаш ону биживес: *тракторист — трактористтер, тракториске, область — областар, областан, ватт — ваттар, ваттың, Кронштадт — Кронштадка, Кронштадче*.

278. Дараазында сөстөрни саннарга болгаш падежтерге өскертиңер, кожумактарын шыйыңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Фабрика, хлеб, съезд, пункт, бинт, агент, романс, лозунг, рейтинг, холдинг, шейпинг, роуминг, зонт, диктант, факт-барымдаа, объект, проект, проспект, акт.

1. Билдинмес сөстөрнүң утказын словарьлардан тыпкаш, тайылбырлаңар. Оларның кайы дылдардан үлегерлеттингенин

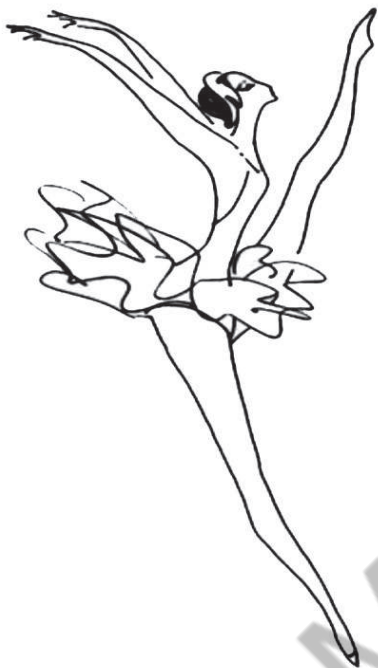

2. Үлегерлээн чүве аттары тыва дылда чүге хөй болуп турарын тайылбырлавышаан, ук сөстөр-биле домактардан чогаадыңар.

279. Сөзүглелден үлегерлээн сөстөрни тывыңар, оларның арын, сан, падежин тодарадыңар. Адаарының падежинде бир үлегерлээн чүве адындан шилип алгаш, падежтерге өскертиңер.

Наталья Дойдаловнаның ол хүнгү аалчылары — кинематография институтунуң студентилери — режиссер Роза Урынбасарова, кинооператор Сергей Ландо болгаш

өске-даа студентилер болган. Олар боттарының диплом ажылы кылдыр сураглыг совет балерина Майя Плисецкая дугайында киночурук тырттырып турганнар.

Балет шимчээшкиннериниң дугайын чугаалап ора, алдарлыг балерина бичии чурукчу Надя Рушеваның дугайын сактып келген. *«Бичии Надяның чуруп кааны балериналарының шимчээшкини шуут-ла дириг. Балеттиң музыказы безин дыңналып келир. Танцының катаптаттынмас нарын пластиказын саазынга чурууру дуржулгалыг улуг чурукчуларга безин амыр эвес. Ол бичии кижии кайгамчык талантылыг дээрзи оон-на көстү бээр. Ону ам-даа кайгап ханмас мен ийин»* — деп, Майя Плисецкая бүгү-ле сеткилинден магадап чугаалаан.

— Надя Рушеваның ол чуруктарын бо кинога база тырттырып алза але. Ам ооң чуруктарының делгелгези кайда чоруп тур ирги? — деп, Роза айтырган.

— Ам ооң делгелгези Владивосток хоорайда дээр чорду — деп, студентилерниң бирээзи харыылаан.

(Е. Танова)

1. Аңгылаан домактарны чүге кавычкаалаанын тайылбырлаңар.
2. Рушевтерниң өг-бүлезиниң дугайында Интернет четкизинден сонuurгап номчуңар.

280. Чүве аттарын шын адап, чуруктарны ажыглавышаан, харылзаалыг домактардан чогаадыңар.

Блины, салат, торт.

Чурукта чемнерниң рецептизин бижээш, аттан бериңер.

§ 49. Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы

Чүве адының морфологтуг сайгарылгазының чурumu:

1. Чугаа кезээ, өзек сөстен чагырткан сөзүнче харылзаалыг айтырыгны салыры;
2. Эге хевири;
3. *Доктаамал морфологтуг демдектери:*
  - ниити азы хуу;
  - тодаргай азы туугай;
  - укталбаан азы укталганы (укталган болза, тургустунган аргазы);
4. *Доктаамал эвес демдектери:*
  - бичеледир, чассыдар хевири;
  - саны;
  - хамаарылга хевири (арын кожумаа);
  - падежи.

5. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Үлегери: Тайганың эдээнде кулча чыды агаарны айдызап турганзыг болду.

Тайганың (чүнүң?) эдээ — чүве ады, эге хевири: тайга, ниити, тодаргай, укталбаан, хамаарыштырарының падежи, тодарадылга.

281. «Иениң салым-хуузу» деп чогаалдан үзүндүнү номчуңар. Аңгылаан сөстөрнүң морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Балет бөлүүнүң доозукчулары 1945 чылда хөгжүм-шии театрынга ажылдай бергеннер⁴. Өөредилгезин тергийн эки дооскан Наталья Ажыкмаа балет бөлүүнүң кол солизи апарган.

Артистерниң талантылыг оюн-тоглаазын чон магадап ханмас. «Ээлдек шыңгырааштың» тааланчыг аялгазы залга куттулуп, анай-хаак дег ээлгир чараш кыстар Ажыкмаа, Севилбаа, Кыдай, Харлыг, Сай-Хоо суглар танцылап үнүп келир. Көрүкчүлөр бир-ле **илби-шидиге** алзыпкан дег апаарлар. (Е. Танова)

Тываның баштайгы уран чүүл ажылдакчыларының кайы-бирээзиниң дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

282. Сөзүглелден хуу аттарны тыпкаш, бөлүктөңөр. Кандыг чүве аттарын кавычкалап бижээнин тайылбырлаңар.

Дуржулгалыг балетмейстерлер Анатолий Васильевич Шатин, Иван Алексеевич Карелин сураглыг балеттерден үзүндүлөрнү салгылап турганнар.

Аныяк артистер чаңгыс кежээниң дургузунда безин «Вальпургиева ночь», «Щелкунчик», «Цыганская рапсодия», «Князь Игорь» деп балеттер болгаш опералардан үзүндүлөрнү ойнап кааптар.

Балет бөлүүнүң кыстары кудумчуну өрү басыптар. Оларның чараш дурт-сынын, ээлгир, чиик кылажын магадаан улус тура дүшкеш, оларның соонче үр-ле көрүп туруп каарлар. (Е. Танова)

Делегейде ады-сураа билдингир апарган балет азы опера дугайында дыңнадыгдан белеткеңер.

283. Хей сектер орнунга тааржыр кожумактарын немеп бижир. Үлегер домактарның утказын тайылбырлаңар, оларны чугаага ажыглаңар.

Сеткил... бичези херек,
Эртем... улуу херек⁴.

Өөрүң... өжээн бодава,
Өлең... өрт салба

Ажыл... дескен — түрег... дүжер,
Билиг... дескен — чазыг... дүжер.

Бак сагыш
Баш... халдаар.

Каң суг... кадар,
Кижиги берг... кадар⁴.

Чечек чер...,
Чечен мен...⁴

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Грамматикага дылдың кайы адырлары хамааржырыл? Морфологияның кезиктерин адаңар.

2. Чугаа кезектери кандыг бөлүктөргө чарлып турарыл?

3. Чүве адының доктаамал болгаш доктаамал эвес морфологтуг демдектерин адаңар.

4. Тодаргай болгаш туугай чүве аттарының иштики бөлүктөрүн адаңар.

5. Чүве адының падеж кожумактарының домакка күүседип чоруур хүлээлгелерин айтыңар.

284. Номчуңар, сөзүглелдиң кол бодалын тодарадыңар. Үлегерлээн чүве аттарын тывыңар, оларның кандыг грамматиктиг хевирде турарын айтыңар.

ТЕЛЕФОННУҢ ТЫВЫЛГАНЫ

Чугааны дүргени-биле дамчыдыптар тускай херекселди чогааткан кижилерниң бирээзи немец физик болгаш чогаадыкчы Иоганн Филипп Рейс. Ол 1861 чылда янзы-бүрү аялгаларны болгаш кижиниң үнүн дамчыдыптар шынарлыг аппаратты чогаадып кылгаш, ону Telephon («телефон») деп адап алган.

Ынчалза-даа баштайгы телефоннуң тыптып келгени Александр Грэхем Беллдиң ады-биле дорт холбаалыг. Ол шылгараңгай шинчилекчи 1876 чылдың февраль 14-те «чугаалап турар телеграф» («говорящий телеграф») деп адап алганы херекселин эң-не баштай Вашингтоннуң патент бюрозунга бүрүткеткен болган. Ынчангаш оң чогаатканы херекселди баштайгы телефон деп санап турган.

1878 чылда Нью-Хейвен деп станцияга, оон Россияның Москва, Петербург хоорайларынга 1882 чылда телефон станциялары туттунган. (*К. Редичкина*)

1. Кандыг эртемниг кижилер телефонну чогаадып кылган-дыр?
2. Силер кандыг эртемнерни сонuurгаар-дыр силер?
3. Келир үеде кандыг мергежил чедип алыксаар силер?

285. Номчунар. Сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. Аңгылаан сөстөрнүң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Биеэде кандыг-бир чугула медээни аас чугаа-биле дамчыдар турган. Тывалар сөс чедирер кижини шапкынчы дээр турган. Ол кижини кончуг чүгүрүк **аътты** мунгаш, чугула медээни чедирер дээш хаптар. Орук ара бир аалга доктаап, аъдын дыштандырып кааш, ол аалдан ылгын аътты ачылап мунуштар. Ынчалдыр каш кодан ажылдыр **аалдарга** медээни чедирип турганын чогаалдарда болгаш солун-сеткүүлде хөйү-биле бижээн.

Тыва улустуң шуудаң деп адап турганы почта салбырлары 1925 чылда ажыттынгылаан. 1945 чылдан Тывага баштайгы телефон **станциялары** тургустунуп эгелээн. (Ш. Ондар)

Телефонга чугаалажырының чуруму

Телефонга чугаалажырда, баштай харылзажып турар кижизиниң амыр-мендизин эвилең-ээлдек айтырар. Ооң соонда чугаалажыр чайы бар бе дээрзин тодарадып алыр. Чугаалаксаан чүвезин тода, билдингир кылдыр чугаалаар.

Чугаа үезинде өске кижиниң чугаазын кичээнгейлиг дыңнаар. Айтырыгларга тода болгаш кыска харыыларны бээр. Чугааның төнчүзүнде четтиргенин илередип, байырлажырын утпас.

286. Айтырыгларга харыылавышаан, диалог чугаадан тургузуңар.

— Амгы үеде кандыг телефоннар ажыглап турар силер? Оларның хевирлери чүге өскерлип турар деп бодаар силер?

— Бажыңда телефонче долгап кээрге, баштай кым тудуп алыр ужурлугул?

— А бир эвес соталыг телефонче долгап кээр болза, кым харыылаарыл?

— Соталыг телефонга СМС-чагаа келген болза, кым баштай номчуурул?

— Соталыг телефон азы смартфон садып алырда, чүге паспорт херегил?

287. Харылзажырының дүрүмнерин сагывышаан, дараазында ажылдарның кайы-бирээзин шилип алгаш, онаалганы күүседиңер. Чүве аттарының аңгы-аңгы кожумактарын ажыглаңар.

1) «Телефонга чугаа» деп темага бижимел чугаа хевиринге диалогтан тургузуңар;

2) СМС-чагаа кандыг болурун тайылбырлап бижинер.

ДЕМДЕК АДЫ. ОРФОГРАФИЯ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 50. Демдек ады. Ооң утказы болгаш синтаксистиг хүлээлгелери

288. Домактарда айыткан айтырыгларга харыылап чоруур сөстөрнүң чүнү илередип турарын тайылбырлаңар.

Хемчиктиң сериин (кандыг?) салгыны башты сергеди шаап турган. (С.С.) 2. Ажылчыннар аразында хөрөктээштиг (кайы?) акыйны танып тур сен бе? 3. Меңгилиг (чүлүг?) тайгалар баштары ам-на көстүп келди. (Э.Д.) 4. Россияның чоннарының найыралы (кандыгыл?) быжыг. 5. Пөштүг-Чүрек аргалары (чүлүгүл?) тооруктуг. (Ч.О.)

Чүвениң ылгавыр демдээн илередир болгаш кандыг? кайы? чүлүг? кандыгыл? чүлүгүл? деп айтырыгларга харыылаттынар өскерилбес тускай чугаа кезээн **демдек ады** дээр, ол домакка **тодарадылга, сөглекчи** болур. *Ногаан* (кандыг?) *херим артында ыттың ээргизи дыңналган.* (Ш.С.)

Ол өзек сөс болуп чоруур **өске бир демдек адының ылгавыр демдээн** база тодарадып болур: *Уруглар библиотекада өңгур* (кандыг?) *чуруктуг* (чүлүг?) *номнарны сонуурган номчааннар.*

Демдек ады домактың сөөлүнге чорааш, **кандыгыл? чүлүгүл?** деп айтырыгларга харыылап, сөглекчи болур: *Эки иениң кызы* (кандыгыл?) *шевер.* (ү.д.)

289. Сөзүглелди номчунар. Демдек аттарын өзек сөзүбиле катай ушта бижээш, харылзаалыг айтырыгдан салыңар. Кандыг домак кежигүнү болуп чоруурун айтыңар. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны айтыңар, бижик демдектерин тайылбырлаңар.

ЧОДУРАА

Чодураа Тывада хөй үнүп турар. Тал хевирлиг кара карттыг ыяш. Май-июнь айларда чечектелир. Чечээ ак өңнүг, бөкпек, сырга хевирлиг, чидиг, чаагай чыттыг, кады борбак, кылагар, кара сөөктүг, чигирзиг амданныг. Кадында чигир, яблуктуг, лимоннуг кислоталар бар. Ооң кадын чууруп кургаткаш, янзы-бүрү чемге холуп болур.

Чодурааның кадын ижин, баар аарыгларынга ажыглаар. (Д. Куулар, Т. Куулар.)

290. Домактардан демдек аттарын өзек сөзү-биле катый ушта бижиңер, кандыг домак кежигүнү бооп чоруурун айтыңар.

1. Дүмбей арга иштинде сиген көк хевээр, а ооң кырында ногаан шергилер шурашкан, бир оймакта хек-даван частып келгени тоолзуг. 2. Одаг чоогунда өске ыттар ээргизи чаңгыланган. 3. Эртенги сырын мага-ботта сиңе берген чылыгны тарадыр үрүпкен. (М. Х.). 4. Кайгамчык улуг кара ой аъттар чүткүп, оранып, бут кырынга туруп турганнар. 5. Галстуктуг, куу хөрөктээштиг оол чедип келген⁴. (А. Ф.)

291. Улегер домактарның утказын тайылбырлаңар. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Агы* чечээ ажыг,
артык сөс анчыг.

Дыт чөвүрээлиг,
сөс чөрүлдээлиг*.

292. Сөзүглелди номчуңар. Кандыг кижии дугайында билип алганыңарны чугаалаңар. Демдек аттарын тыпкаш, өзек сөзүнден айтырыгны салыңар.

Ооң шын ады Селикмаа чораан. Ол кедергей шевер. Чон ону аныяандан Шевер-кыс деп адай берген. Назы дөгүп улгадып кээрге, Шевер-Угбай, Шевер-Кадай дижии бергеннер. Төрүмелинден даараныр салым-чаяанныг кижии.

Тыва улус шаг шаандан ус-дарган, уран-шевер кижилерни «уктуг шевер», «чаяанныг шевер», «ээлиг шевер» деп чугаалажыр.

Ядыы уруг Селикмаа кайгамчык уран-шевер болганындан өдек сыңмас өшкү-хойлуг, саан-савалыг, инек-малдыг-даа апарган. (Ч. Чаптыы-биле.)

Кежээниң мурнунда — хүндү» деп үлегер домактың утказын тайылбырлаңар.

293. Сөзүглелди номчааш, орус дылче очулдуруңар. Орус болгаш тыва дылда демдек аттарының ажыглалында дөмөй болгаш ылгалдыг талаларын тодарадыңар.

КЛАЗЫВЫС НАЙЫРАЛДЫГ

Бистиң клазывыс эп-найыралдыг, үлегерлиг, солун. Оолдар, уруглар спортчу маргылдааларга, янзы-бүрү мөөрейлерге идепкейлиг киржиپ турарлар.

Алдын-кыс — тергиин эки өөреникчи. Танаа-Херел — ёзулуг мөге. Ол шимченгир оюннарга ынак, ынчангаш күш-шыдалдыг кижиге. Клазывыстың идепкейжи уруглары солун оюннарны бо-ла эрттирерлер.

Чогаадыкчы, демниг, харыысалгалыг эштерлиг болганымга өөрүп чоруур мен.

Сөзүглелди демдек аттарын ап каапкаш, номчуп көрүңерем. Ылгалын тайылбырлаңар, түңнелден үндүрүңер.

294. Бердинген домакта сөстөрниң харылзааларын айтырыглар дузазы-биле тодарадыңар. Ону дүжүрүп бижээш, улаштыр «Найысылалдың (суурумнуң) чаагайжыдылгазы» деп темага кижилерниң ажыктыг ажил-ижин көргүскен тоожушкун хевиринге чогаадыгдан бижигер.

Бедик сыннарлыг, калбак, делгем ховуларлыг, шапкын хемнерлиг кайгамчык улуг Азий диптиң төп кезээнде Тыва Республика чыдар ...

Ажыглаар сөстөр: уруглар, аныяктар, ажылчыннар, кудумчулар; уруглар садтары, өөредилге черлери, хоорайның төвү, орук кыдыы; делгем, кызаа, шынарлыг,

суггаттыг, тарымал, көрүштүг, кежээ, аваангыр, шалыпкын, тудунгур, эртежи, ...

295. Айтырыгларга харылавышаан, «*БЯшты чуге тарып өстүрерил?*» деп темага угаап боданышкын хевиринге чогаадыгдан бжиңер. Домакка демдек аттарын шын ажыглаңар.

1. Тывага кандыг ыяштарны өстүрүп болурул?

2. Оларны чылдың кайы үезинде тарып олуртурул? Чылдагаанын тайылбырлаңар. Бойдус эртеминге өөрөнгөн билиглериңерге даянырын утпаңар.

3. Кандыг черлерге чаш ыяштарны олуртуруу таарымчалыгыл?

§ 51. Демдек аттарының темалыг бөлүктери

Демдек ады утказының аайы-биле колдуунда чүвелерниң дараазында демдектерин илередир: *шынар-демдээн* (быжыг колун, солун чугаа), *өң-чүзүңүн* (бора аът, көк чечек), *хемчээлин* (узун орук, делгем шынаа), *хевирин* (дыдыраш чаш, борбак карактар). Оон аңгыда *кижилерниң аажы-чаңын* (томаанныг өөреникчи, бузурелдиг чолаачы), *мөзү-бүдүжүн* (бүдүштүг ада, биче сеткилдиг уруг); *дириг амытаннарның аажы-чаңын* (хоюган аът, дезиген бызаа) көргүзөр демдек аттары хөй.

Чүвениң *бүткен материалын* база илередир (даш бажың, шаажаң аяк; чүвениң *өске чүвеге хамаарылгалыын* илередир (чуксуг чыт, часкы хат) демдек аттары база турар.

Демдек ады чүвелерниң *хевир-дүрзүзүңүн, даштыкы демдээниң, узун дуртунуң, дооразының, кылын, чугазының, ишкириниң, деңзизиниң* дээш өске-даа талаларының аайы-биле демдектерин көргүзүп болур.

296. Чувелерниң өңүн, азырал дириг амытаннарның өң-чүзүнүн көргүзөр демдек аттарын аңгылап бжиңер. Домактардан чогаадыңар.

Ак-көк, шилги, кызыл, ногаан, бора, калдар, ягаан, сарала.

297. Номчунар. Демдек аттарын тыпкаш, оларның илередип турар уткаларын тайылбырлаңар.

Тывалар Сибирьниң өске бүгү үндезин чоннары-биле бир дөмей, мага-бот талазы-биле олардан онзагай ылгалыр чүвези чок, шала безерек дурт-сынныг.

Ынчалза-даа кедергей узун дурт-сынныг кижилер Тываның чер бүрүзүнде ховар эвес таварышкылаар. Ындыг кижилерниң бирээзи шаанда Хемчик, Чыргакы ынчаар чурттап чораан Куулар уктуг Дүндүк⁶-Хараар деп шолалыг кижичораан дижир чүве. Ол кавыда черле ындыг чугаа бар: кушта куу улуг, кижиде Куулар улуг дигилээр. Дүндүк-Хараар узун-даа болза, дурт-сыны чазадак, делгем эгиннерлиг, сөөккүр, эът-ханы долу эр болган. Холунуң адыштары какпак-хүүрек хире улуг. Элээди шаанда хүрежип чораан эш-өөрү Кууларның ийи холу кыскаш-ла, ийи буду быра-ла дижир. Күжүр эр тутса мөге-даа, сөглезе сөстүг-даа, черле берге кижичораан бооп-тур ийин. (Ч. Чан)

Сибирьниң үндезин чоннарынга кымнарны хамаарыштырырын тодарадыңар. Оларның дугайында медээлерден тывыңар.

Демдек аттары портрет, пейзаж, эт-херексел (интерьер) чурумалдарынга хөйү-биле ажыглаттынып турар.

298. Номчунар. Чүвелерниң шынар-демдээн, өңүн, хемчээлин, хевирин болгаш өске-даа демдектерин илереткен сөстөрни тывыңар, оларның чогаалга ужур-дузазын тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстөрниң морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Сөөлчөр биле Тарлашкын дээр ийи хемчигештерниң аразында ховужугаш Эзирбенниң сеткилинге таанда эргим. Ол чай шагда кезээде-ле быйыргын ак, кызыл, сарыг чечектер, агы, каңгы дээр оъттар-биле шыптына берген чыдар.

А Эрзин биле Тес-Хем деп ийи хемниң белдирлежиң, «четтинчипкен» черинде чинчи-суузун ышкаш өң-баазын сай-даштыг хавак кырын Сарыг-Булун дээр. Ооң баарында суук узун-узуң ак уннуг теректер, удазын дег нарын ак будуктарлыг чыраалар, хоор-сарыг каттыг чыжырганалар, мыңгы дег ак карттыг чиңге хадыңнар, хүрең-кызыл дыттар бурунгунуң баадыр мөгелери дег түрлүг тургулаар. Ыя ында ховужуктарда чэереннер кодан хой дег оъттап чоргулаар. Тогдуктар күчүлүг чалгыннарын далбаңнадыр чайгылап каап, өөр-өөр апарган чоргулаар. Шала кежээликтей Сарыг-Булуну тааланчыг, чаагай чыттар айдызай бээр. (И. Бадра)

Домактарда деңнелгелерни тыпкаш, чүнү чүү чүве-биле деңнеп турарын айтыңар.

299. Аътка хамаарышкан демдек аттарын утказының аайы-биле бөлүктөп бижээш, оларны «Тыва аът — бизурелдиг хөлге» деп темага харылзаалыг домактар тургузарыңга ажыглаңар.

1. Малдың күш-шыдалы:
2. Дүрзү-хевири:
3. Өң-чүзүнү:
4. Аажы-чаңы:
5. Чоруу:

Ажыглаар сөстөр: бедик, чааш, арган, маңгыр, чоржаң, дас кара, чүгүрүк, эмдик, шыырак, чыкпак, шилгедек, сувай, бора.

§ 52. Демдек адының чогаадылгазы. Морфологтуг арга

300. Демдек аттарын тургузуунуң аайы-биле кандыг бөлүктөргө аңгылап болурун тайылбырлаңар.

ХӨРЗҮН

Хөрзүн дээрге чер кырының үнүш-дүжүткүр, үс-түкү үлдүргей ириндилиг карты-дыр. Ында дириг организмнерниң, үнүштерниң артынчыларын иринди (гумус) кылдыр болбаазырадып (жуулдуруп) турар хөй санныг хөрзүн бактериялары бар. Хөрзүннүң үнүштерге чемиштиг чугула кезээ — ооң ириндизи.

Тываның хөрзүнү янзы-бүрү. Мында кара хөрзүннер, ховуларның хүргүл, арга-арыг иштиниң кара-хүрөң болгаш хүлденчек хөрзүннери, тайга-сыннарның чүзүнбаазын сайырам* болгаш хемнер уннарының шириктелчек хөрзүннери нептерээн. (К. Шактаржык, В. Биче-оол)

Тургузуунуң аайы-биле демдек аттары бөдүүн болгаш **нарын** деп ийи бөлүккө чарлыр. **Бөдүүн демдек аттары** укталбаан болгаш укталган болур. **Укталбаан** бөдүүн демдек аттары чогаадылга кожумаа чок, **чаңгыс дөстен** тургустунган болур: *ховар, чиик*. **Укталган** бөдүүн демдек аттары **морфологтуг (кожумактыг) арга-биле** тургустунар:

1) **-лыг** (ооң фонетиктиг вариантылары: **-лиг, -луг, -лцг, -ныг, -ниг, -нуг, -нцг, -тыг, -тиг, -туг, -тцг, -дыг, -диг, -дуг, -дцг**): **харылзаалыг, эргелиг, самныг, имниг, номнуг, ыттыг, эттиг, буттуг, цттцг, талдыг, челдиг.**

2) **-зыг** (ооң фонетиктиг вариантылары: **-зиг, -зуг, -зцг, -сыг, -сиг, -суг, сцг**): **малзыг, чигирзиг, дозузуг, кцгцрзцг, чассыг, эътсиг, чуксуг.**

3) **-кыр** (ооң фонетиктиг вариантылары: **-кир, -кур, -кцр, -гыр, -гир, -гур, -гцр**): **чугаакыр, эъткир, оккур, сцткцр, маңгыр, чедингир, суггур, дцрзцгцр.**

4) **-кы** (ооң фонетиктиг вариантылары: **-ки, -ку, -кц, -гы, -ги, гу, гц**): **кышкы, иштики, кудуку, кцскц, чайгы, эртенги.**

301. Сөстөрдөн чүлүгү? деп айтырыгга харыылаар демдек аттарын тургускаш, кожумактарын шыйыңар. Оларны ажыглап, 1–2 домактан чогаадыңар.

Ном — номнуг, тон — ... , кежик — ... , дуңма — ... , бызаа — ... , бажың — ... , хөлге — ...

302. Сөзүглелди номчааш, кол бодалын тодарадыңар. Демдек аттарын тыпкаш, тургузуунуң аайы-биле бөлүктерге аңгылаңар.

Мен Буян-Бадыргыны эң-не баштай Дагыыр-Тей оваазын Буурул ноян дагып турда, көргөн мен. Кара былгаар кадыг идиктиг. Көк торгу тоннуг, кызыл чычыы курлуг.

Буян-Бадыргы ак шырайлыг, бажының дүгү кедергей кара, кежегези арай чиңгежек. Кыдырык кара карактары даады хүлүмзүрүп чоруур. Кырлаңзымаар думчуктуг

болгаш ортумак сынныг кижиги. Чүве чугаалаарга, үнү тода болгаш хоюг дыңналыр.

Ноян дүжүмет кижилерге доңгун, шыңгыы негелделиг чораан. Чогуум чоок кижилеринге, дузалакчыларынга эмин эртир чымчак кижиги чүве. (М. Кенин-Лопсанныы-биле)

Демдек адынга дөмей болза-даа, өске айтырыгга харыылаттынып чоруур сөстөрни тывыңар.

303. Морфологтуг арга-биле укталган демдек аттарын ушта бижээш, морфемаларга чарыңар.

1. Оглунуң угаанныг, томаанныы хөлчок, авазынга ёзулуг эш апарган. 2. Пөрүк чаңныг оолдар, уруглар-даа чоруур. 3. Бырлаңмаа угбай карарып көстүр моюндуруктуг, элээн хөлбегер кышкы тоннуг, холдарында хол хаптарлыг-даа болду. 4. Ол угбазынга дүктүг чылыг хөйлең, кылынымаар кара пөстен даараан юбка-даа садып берди. 5. Күзел-оолдуң долбанныг* кызыл чаактарының өңү хуулуксап, сырый хавак кирбиктерлиг, чарашсымаар ала карактарынга чаштар бүлдеңейнип келген. (М. Дуюнгар)

§ 53. Демдек адының чогаадылгазы. Синтаксистиг арга

304. Сөстөрнүң чүнү илередип турарын, кандыг дазылдардан тургустунганын тодарадыңар.

Омак-хөглүг, дааш-шимээнниг, орлан-эрес, чазый-хоптак.

Нарын демдек аттары *синтаксистиг арга-биле* тургустунар:

1. **Ийи демдек адының каттышканындан:** *ак-көк, ала-шокар*. Оларны дефистеп бижиир.

Ийи демдек адының чаңгыс сөс кылдыр шуут тудушканындан тургустунар, оларны тудуштур бижиир: *дорала (доруг+ала), калдарак (калдар+ак)*.

Ук демдек аттары ийи дөстен тургустунган болганда, укталган демдек аттарынга хамааржыр.

2. **Удурланышкак уткалыг (антоним) азы чоок уткалыг (синоним) демдек аттарының каттышканындан:** *аар-чиик, бедик-чавыс; кадыр-берт, калбак-делгем*.

3. **Демдек аттарының катаптаанындан:** *ала-ала, бичии-бичии*.

305. Тургузуу аңгы азы артык болуп турар демдек адын тыпкаш, домактан чогаадыңар.

а) ногаан, дески, ойбак, сарала;

б) ояла, сарыг-ногаан, ыргак-дагыр, оңгул-чиңгил;

в) үндүрүк-киирик, удур-дедир, аныяк, узун-чолдак.

306. Харызын тыпкаш, домактан чогаадыңар. Чүве аттарының мурнунга тааржыр демдек аттарындан тыпкаш, оларже харылзаалыг айтырыгдан салыңар.

1. Чигирзиг ногааларны адаңар: чеснок, морковь, свекла, согуна, редис, огурец.

2. Ажыг, амданы кыжыраң чимисти адаңар: груша, ананас, яблоко, дыня, лимон, банан.

307. Синтаксистиг арга-биле тургустунган демдек аттарын тывыңар. Оларны морфемаларга чарыңар.

1. Узун-Балдыжык — бежен хар чаа ажып чоруур назылыг, кадаң кара арын-шырайлыг, хөй чүве чугаалавас чаңныг, дурт-сынының узуну-даа хөлчок акый. 2. Ол кыштың эгези аажок ыттыг-куштуг болган. (М. Д.). 3. Өглүг-баштыг, уруг-дарыглыг болбайн аан — дээш, Чолдаанай иешкилерни куспактапкан. (С.О.). 4. Кадыр-берт оруктарыңга эң баштай машина оруу изеп, автотранспорт ажылын сайзырадып чораан чолаачылар Монгуш Дажы, Ондар Хунажык, ак-көк дээрже ужудуп үнген Чооду Кидиспей, Чили Чимит, Сергей Хунан-оол Тываның төөгүзүңге балалбас исти арттырып кааннар. (Е. Т.)

308. Сөзүглелден морфологтуг болгаш синтаксистиг арга дузазы-биле тургустунган демдек аттарын тыпкаш, морфемаларга чарыңар.

Ада-иевистиң чурту кайгамчык. Аржаан-суглуг, аян ырлыг, тараалаң бай хову-шөлдүг.

Уран чоннуң тоолдап кааны Сүмбер-Уула тей дээрзи түрлүг-күштүг мөгелерни чаяган. А Чиңге-Хову дээрге чүглүг куш дег чүгүрүктүң чарыжын чонга бараалгадыр төөгүлүг чер-ле болгай. Ооң эмзиг-таңзыг сырыны бурун шагдан чоок-кавыны айдызап чыдар чүве. Ээх, чуртумайны аарай! (А. Ховалыг)

§ 54. Демдек адының бөлүктери. Шынарның демдек аттары

Утказының аайы-биле демдек аттары ийи бөлүккө чарлыр: **шынарның** болгаш **хамаарылганың**.

309. Өң-чүзүн илередир демдек аттарының аразындан челээште бар өңнерни тыпкаш, чурум аайы-биле чыскаап бжиңер. Кандыг өң кирбейн барган-дыр, чылдагаанын тайылбырлаңар.

Сап-сарыг, кара ногаан, сарала, ак, кызыл-сарыг, калдар, кара, ала, көк, ак-көк, сарыг, бора, кызыл, ягаан, ногаан, хүрең, шилги, дас кара, кула.

Шынарның демдек аттары чүвелерниң *шынар-демдээн, өң-чүзүңүң, хемчээлин, хевирун* илередир: *бора кодан, чавыс херим, борбак курут.*

310. Шынарның демдек аттарын тыпкаш, оларның илередип турар уткаларын болгаш дылга ужур-дузазын тайылбырлаңар.

Татар садыгжы Мыкылай ол. Ону ол кавының араттары эки таныыр. Ооң тывалаары-даа амыр. Чогум боду эвилең, хөглүг, сөс-домааның келингири кедергей. Олурганнарны каттырты кааптары аңаа оюнчук. Садыглап келгенде, кандыг-даа өг оюп эртпес. Бараан-сараанын садар дей бергенде, чеже-даа хирелиг бараан болза, дээрже үндүр мактай кааптар. Садып алыкчының албас-даа аргазы чок.

Мыкылайның турум садыглаар чери — ишкээр, Хемчикте. Аңаа чедер дизе, улуг артты ажар, үш хемни кежер, калбак ховуларны эртер. Чоржаң аъттыг кижжи ара хонуп чедер. *(С. Суруң-оол)*

Амгы үеде сайгарлыкчы кижиниң ажыл-ижиниң дугайында харылзаалыг домактардан чогаадып бжиңер.

311. Демдек аттарын ажыглавышаан, үлегер домактарны четчелеп бжиңер.

Арыг үрезин ...,
Ак сеткил ... .

... кижини коргудуп болбас,
... аътты түредип болбас.

Ажыглаар сөстөр: *өзүчел, чаш, чаваа, бузүрээчел.*

§ 55. Шынарның демдек ады, ооң чадалары. Өйүндө чада. Кошкадыр чада

Шынарның демдек аттары **өйүндө, кошкадыр** болгаш **күштелдирер** чадаларлыг.

312. Адаанда тайылбырлыг сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, утказын чугаалаңар. Чижектерден немей бижинер.

Өйүндө чада шынарның азы демдектиң кошкак азы күштүүн тайылбырлавас, анаа-ла шынар азы демдек илередир демдек адының кожумак чок дөзү болур: *сарыг хову, эки чижек.*

Кошкадыр чада кайы-бир чүвеге хамаарышкан шынарның азы демдектиң кошкай бергенин илередир. Ол дараазында аргаларның дузазы-биле тургустунар:

1) *хевир тургузар кожумактар:*

а) **-зымаар** (ооң фонетиктиг вариантылары *-зимээр, -зумаар, -зүмээр, -сымаар, -симээр, -сумаар, сүмээр*): *кызылзымаар* чаак, *чииксимээр* шоодай;

б) **-ылдыр** (ооң фонетиктиг вариантылары *-илдир, -улдур, -үлдүр*): *боралдыр* өңүг, *көгүлдүр* хөйлең;

в) **-жак -жек:** *чугажак* эриннер, *бичежек* хааржак.

2) **арай, шала** деп *дузалал сөстөр:* *арай* улуг, *шала* чиг.

313. Домактардан шынарның демдек аттарын ушта бижээш, чадаларын айтыңар. Ук демдек аттарының кошкадыр чадазын хевир тургузар кожумактар дузазы-биле эде тургускаш, шыйыңар.

1. Ном дугайында бүгү делегейниң сураглыг кижилери чараш, ханы уткалыг бодалдарны бижээн. 2. Француз чогаалчы А. Доде: «Номнар — эң-не шынчы өңүктөр. Амыдыралдың эң-не берге үелеринде олар-биле кижиги сүмележир» деп чугаалаан. 3. Каарганның казырыктыг даваннарының өңүндөн улуг-ла ылгалбас бөзүргей чоон кара дазыл чер кырынче хөкпейип үнүп келген дамырын хүнге дөгеп, таалап чыткан. (А.Д.) 4. Бисти аалдың казыралар дег улуг кара-кара база көк-көк ыттары кээп уткудулар. 5. Артыш кара аъттыг, а почтачы доруг аъттыг. (Э.М.)

Чүвелерниң хевирин көргүзөр демдек аттары **деңнелге чадаларын долuzu-биле тургузуу шыдавас**. Оларның чүгле чамдыызы күштелдирер, кошкадыр чадаларны тургузар. *Аскак, чемдик, кыдырык, чандаш* дээн ышкаш демдек аттары чүгле өйүндө чадада ажыглаттынып чоруур.

314. Сөзүглелде шынарның демдек аттарының чадаларын тодарадыңар. Оларны шын ажыглавышаан, мага-бодуңарны канчаар дадыктырып турарыңарны бжиңер.

МАГА-БОТ ДАДЫКТЫРАРЫНЫҢ АРГАЛАРЫ

Дадыккан мага-бот чайгаар камгалалдыг. Ол өл-шыкка, соокка белен алыспас.

Агаар-бойдустуң кадыг-берге болганындан тыва улус хүннүң, арыг агаарның, соок сугнуң, харның дузазы-биле мага-ботту дадыктырып чораан.

Мага-бот дадыктырылгазы ылым чаш* үеден эгелээр. Чаа төрүттүнген уругну дус, саржаг холумактыг суг-биле, а бир айлыындан алды айлыынга чедир кара шай-биле чуп дадыктырар. (Х. Ооржактыы-биле)

315. Сөзүглелди номчааш, шынарның демдек аттарын тывыңар. Соталыг телефондан ыры-хөгжүм дыңнаарыңарда чүнү ажыглаардыр силер, ооң кижиниң мага-бодунга кандыг салдар чедирип турарын тайылбырлаңар.

Бистиң кулактарывыс дээрге үннерни дыңнап каар кайгамчыктыг организм-дир. Кулактар дааш-шимээнден, күштүг, ыыткыр үннерден коргар. Кулактарны дыгый дүрүп каан хөвең-биле аштаар. Кулакты чидиг баштыг чүве-биле чушкуп болбас! (А. Плешаков)

316. Бердинген сөстөрни кижиниң назы-харының аайы-биле чыскаап бжиңер. Болдунар таварылгаларда кошкадыр чада кожумактарын немээш, морфемаларга чарыңар.

Чөнүк, улуг, ушпа, улуг назылыг, чаш, кырган, ылым чаш, ортумак назылыг, ылчыргай чаш, хензиг, ынай.

«Келир цеде амыдырал кандыг болурул?» деп темага даап бодаашкыныңарны 5–6 домакка илередиңер.

317. Удурланышкак уткалыг демдек аттарын тывыңар.

Шапкын суг — ..., салам уруг — ..., чөлдүр молдурга — ..., балдыр-бээжек оол — ..., ырак чер — ..., бүргег хүн — ..., өөрүнчүг медээ — ...

§ 56. Шынарның демдек ады. Күштелдирер чада

Күштелдирер чада кайы-бир чүвеге хамаарышкан шынарның азы демдектің күштели (улгады) бергенин илередир. Ол дараазында аргалар-биле тургустунар:

а) *хевир тургузар кожумактар*: -гыр (ооң вариантылары: -гир, -гур, -гур, -кыр, -кир, -кур, -күр): *аккыр хар, көккүр будук*;

б) *дузалал сөстөр* (эң, тергиин, кедергей, дыка, чиңгир, аажок): *эң күштүг, тергиин чараш, дыка эки*;

в) *демдек адының бирги слогунуң катаптаанындан*: *кып-кызыл пөс, боп-борбак арынныг*.

г) *чаңгыс ол-ла демдек адының катаптаанындан*: *сарыг-сарыг чечектер, бедик-бедик хаялар*.

318. Сөзүглелде чүнү чуруп көргүскенин тодарадыңар. Демдек аттарының ужур-дузазын тайылбырлаңар. Амгы үеде ажыглалдан үне берген эт-херекселдер илередип турар сөстөрни тывыңар, чамдызын амгы үениң сөстери-биле солуңар.

— Эт-септиң чамдызы ам-даа аптара-хааржакта, дүрүг-шарыгда олчаан болбазыкпа. Аайлаттынып чет-тикпедивис. Ынчалза-даа сонуургап көрүңер — дээш, кожам үш өрээлди дескиндир эдертти. Эт-херекселдин хөйү-даа, шыыраа-даа кончуг. Хеп сугар, аяк-сава шыгжаар шкафтары нарын болгаш аар өртектиг. Оруннары пружиналарлыг, кылагар-кылагар баштарлыг. Диван, радиоприемник, гармошка, дошпулуур, хевистер, плющ чоорганнар.

Кухнязы дыка делгем бажың. Ооң ийи чартында бир шөө тыртар, узун, бир анаа чиңгежек столду салган.

(С. Суруң-оол)

«Бистиң бажыңывыс» деп темага чурумал хевириниң чогаадыын бжиңер. Тургузар сөзүглелиңерге амгы үеде нептергей ажыглаттынып турар эт-септиң шынар-демдээн тодаргай тайыл-бырлавышаан, бжиңер.

§ 57. Хамаарылганың демдек ады

319. Хөй сектер орнунга чүлүг? деп айтырыгга харыылаар демдек аттарын немеп бжиңер, кожумактарын шыйыңар.

Үлегери: *бызаалыг инек*

... хой, ... өшкү, ... тон, ... дээр, ... элик, ... бажың, ... ном, ... уруг.

Хамаарылганың демдек аттары чүвелерниң *өске чүвеге хамааржыр демдээн, це азы туружунуң аайы-биле демдээн* илередир: *бөрттүг оол, кулуннуг бе, кцскү дүжүт, часкы хат, даштыкы эжик.*

320. Домактардан морфологтуг арга-биле тургустунган демдек аттарын ушта бижээш, оларның чүнү илередип турарын тайылбырлаңар, кожумактарын шыйыңар.

1. Сандан — чаагай чыттыг, мурнуу чүктүң ыяжы.
2. Шаажан — чер-делегей бүдүп турар шагда тывылган тергиин шынарлыг ак дойдан кылган эт.
3. Олар эрес-дидим аныяк кижилер болган.
4. Эртенги хүн көдүрлүп кел чораан. (Ч. Чочагар)

321. «Малды чүге өстүрерил?» деп темага хууда бодалыңар илередиңер. Демдек аттарын ажыглап тургаш, кыска чогаадыгдан бижинер.

1. Тыва улус шаандан тура кандыг мал азырап өстүрүп чорааныл? 2. Малчын кижини кандыг болурул? 3. Амыдыралга малдың ажык-дузазы кандыгыл?

(Аржаан Ооржактын чуруу)

322. Сөзүглелди номчуңар. Хамаарылганың демдек аттарын өзек сөзү-биле катай ушта бижээш, харылзаалыг айтырыгдан салыңар. Чада илередип турар демдек аттарын тывыңар.

Бистин чурттап турар суурувус Суг-Аксы Хемчик биле Ак ийи аразында хөлбеңнээн көктүг шынаада болгаш, хаядаш деп чүве билир эвес бис. Ындыг-даа болза долгандыр дагларга хаажылаткан болгаш Кызыл-Тайганың өңү ылап кызыл, оон кудулдур Хөр-Тайганың өңү көк, хүн

ажар талада дистинген дагларывыс бора-көк, а Хемчик ол чарыында шаттар куу бооп кээрде, долгандыр дүдүс-көк өттүр чаңгыс-ла Мөңгүн-Тайга даглары агара берген турар.

Тываның карталарында эң-не кара-хүрең өң-биле Мөңгүн-Тайганы көргүскен болду. (М. Ховалыг)

Билдинмес сөстөрнүң утказын улуг улустан айтырыңар азы словарьлар дузазы-биле тайылбырлаңар.

323. Бердинген сөс каттыжышкыннарын чурум ёзугаар чыскаап бжиңер. Тыва улустуң чаңчылдары ёзугаар чылдың кайы үезинден санаашкынны эгелээрин сагыңар. Оларның-биле домактардан чогаадыңар.

Кышкы үе, чайгы одар, часкы суггат, күскү дүжүт.

Демдек адының морфологтуг сайгарылгазы

Демдек адының морфологтуг сайгарылгазының чуруму:

1. Чугаа кезээ, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыры;
2. Укталбаан азы укталганы (укталган болза, тургустунган аргазы);
3. Утказының аайы-биле бөлүү; шынарның демдек ады болза, чадазы;
4. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Үлегери:

Аш-куу частың шыксыг соок салгыны туразында аажылап чоруп турган. Төмүрнүң кышкы негей тону куурара берген. (О. Саган-оол)

Соок (кандыг?) салгын — демдек ады, укталбаан, шынарның, өйүндө чада, тодарадылга.

Кышкы (кайы?) тону — демдек ады, морфологтуг арга-биле укталган, хамаарылганың, тодарадылга.

324. Сөзүглелде аңгылаан демдек аттарының морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Мендоза хоорай. Мурнуу Америка. **Шала кызы** кудумчу кыдынга машиналарывыс турупту.

Хостел дээрге чаңгыс каът хөй **өрээлдерлиг** хуу кижиниң бажыңы болду. Доктаамал чер шимчээшкини бооп турарындан хоорайның бажыңнары барык шупту чаңгыс каът. (М. Ховалыг)

325. Домактарның кайы-бирээзин шилип алгаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Ында демдек аттарының морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

1. Аргадан ырыктааш чүвүрлерлиг болгаш майкаларлыг кызыл-даван үш оол маңажып келди. (М.Э.)

2. Тенек кижии багай, терек бүрүзү ажыг. (ү.д) 3. Наталья Дойдаловнаның чаагай сеткилдиг, чымчак чылыг холдуг кырган-авазының омур-хевири бүлүртүң көстүгүлөп каап турган. (Е.Т.)

Демдек адынга катаптаашкын

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар:

1. Демдек ады деп чүл? Ол кайы чугаа кезээ-биле сырый харылзаалыгыл?

2. Демдек адының тургустунар аргаларын тайыл-бырлаңар.

3. Демдек адының утказының аайы-биле бөлүктерин айыткаш, чижектер-биле бадыткаңар.

4. Кайы бөлүктүң демдек ады чадаларлыг болурул? Оларның тус-тузунда канчаар тургустунарын чижектер-биле бадыткаңар.

5. Демдек адының синтаксистиг хүлээлгезин, дылга оларның ужур-дузанын түңнөп чугаалаңар.

326. Демдек аттарын өзек сөстери-биле тывыңар, укталбаан азы укталганын шинчилеңер, кожумактары айтыңар.

Шала часкаар кыштаг тускай чурумалдыг. Аал коданының хары эрип, ыжык черлер бусталгылап тургулаар. Серилерде кылаң дамдылар частың дыңзыг согуглары дег дыңналгылаар⁴. Шыксыг агаар безин өдексиг⁴. Кыжын шоолуг көзүлбес бора-бора куштар мижирешкен, чаш хураганнар алгырышкан, анайлар көржең⁶ кырында дешкилешкен турар. (В. Серен-оол)

Частың соонда чылдың кандыг үези келирил? Ооң чурумалын көргүскөн харылзаалыг домактардан тургузуңар.

Ажыглаар демдек аттары: тайгалыг, одар-белчиирлиг, чараш, эргим, чурумалдыг, арыг, онзагай, мөңге, арыг агаарлыг, ногаан шыктыг, хүннээректиг, аңныг-меңниг, чечек-чимистиг, хем-сугларлыг.

Деңнелгелер: хевис ышкаш, торгу ышкаш, кылаң дээр дег, көрүңчүк дег...

327. Сөзүглелдерде кижилерниң даштыкы хевирин болгаш аажы-чаңын уран-чечен көргүзөрдө, кандыг чугаа кезээ улуг ужур-дузалыг болганын тайылбырлаңар. Өгнүң эр, херээжен ээлериңиң даштыкы омур-хевирин, аажы-чаңын деңнеңер.

I.

Өгнүң херээжен ээзин Ичин дээр. Ак шырайлыг, сыгырзымаар кара карактарлыг, шимченгир, эрес-шогаа кижии. Сыгыр дандан тургаш, инектерин саап, мал-маганын эмзирип, тараазын хооруп, соктап кааптар. Ол хире ажылгыр хирезинде, холдарының салаалары узун, шилгедек.

Бажының суук дүктерин дыргак-биле бөле хап алган. Кулактарында сыргалары болгаш холунда билзектери мөңгүн. Суугузунда шай хайнып турар аразында, алгызын эдирээлээн оран. Улуг отка хайындырган сарыг шайны ыяш омааш-биле чашкылаар.

II.

Өгнүң эр ээзи аңнап-меңнеп, аът-малын ажаар, хоюн кадарар. Доржунуң топтуг-томааннын чон кайгаан. «Чыткан хой тургуспас, чүстүг сиген сый баспас» кижии. Шоолуг чүве ыттавас. Чүве айтырган кижии ооң харыызын манап шаг боор. Дүп шаг болганда олудун эдип, чөдүрүп алгаш, ам кээп харыылаар. Сөзү тода, кыска, дорт. Артык сөс черле сөглөвөс. Доржу тыва кижилерде чок дээн улуг коң хаайлыг. Ол бедик болгаш артында ужу ыргайып бады келген. Карааның өңү сарыг-даа, көксүмээр-даа ышкаш, ужуру билдинмес. Ол өгнүң дүндүүнге чеде бер чазып турар узун. *(А. Ховалыг)*

Ада-иецнерниң азы чоок кижилерицнерниң онзагай талаларын демдек адын ажыглап тургаш, аас-биле чугаалаңар.

Ажыглаар өзек сөстөр: өгбелер, ёзу-чаңчыл, цудулге; цлегерлиг, ажыл-ишчи, арыг-силиг, эрес-кежээ; хцндц-лээчел чорук, улуг кижии, чаш уруг, кцш-ажылга ынак

ЧУГАА ЧОРУДУЛГАЗЫ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

328. Тыва дылдың шинчилекчизи М.Д. Биче-оолдун «Тыва чугаа культуразы» деп номундан тайылбырны номчуңар.

Бистиң чугаавыска сөс бүрүзү боттут бар, ылап шынныг чүүлдү илередир. Ону утказынга дүүштүр ажыглаар. Чүвени чугаалап азы бижип турар кижии бодунуң бодалын, сеткил-сагыжын илередиринге эң-не херектиг, таарымчалыг сөстөрни, сөс каттыжыышкыннарын, фразеологизмнерни хереглээр. Домак бүрүзү бөдүүн, номчукчуга азы дыңнакчыга билдингир болур ужурлуг. Дылды арыг, холук чок кылдыр ажыглаар. Чугааның арыг болур шынарын баксырадыр, бокталдырар чылдагааннар-ла хөй: ааска, дылга эптешпес, багай уткалыг, каржы, янзы-бүрү бок сөстөр, чер аайы-биле тускай хереглеттинер диалектилер, хереглебезе чогуур артык даштыкы сөстөр дээш оон-даа өске.

329. Чогуур черлерге сөстөрни кирип, домактарны делгеренгей кылдыр тургузуңар. «Тываның чараш булуңу» деп сөзүглелден чогаадыңар.

1. Чайгы ... хүн. 2. Арыг ... тайга чер. 3. Черниң кырын ... каастап чыдар. 4. Ырактан көөрге, ...-ле. 5. Шыкта даяларның ... чаттыла берген. 6. Тайганың бажын ... булут шыва апкан. 7. Тываның бо чараш булуңу

кижиниң ... өөртүп кээр-дир. 8. ... агаары хөректи долуп, ... сергедипкен ышкаш-тыр.

330. Чурукту кичээнгейлиг көрүңер. Айтырыгларга харыылаңар.

1. Чурукта чүнү көрүп тур силер?

2. Тайгада агаар-бойдустуң байдалы кандыг-дыр?

Чү-нүң-биле бадыткап болур силер?

3. Кандыг өңнер колдап турар-дыр? Чүгө?

4. Чурукта чүве бүрүзүн демдек аттары болгаш дең-нелгелерниң дузазы-биле чуруп көргүзүңер.

5. Чуруктуң мурнуку кезээнде, артыкы талазында чүнү көрүп тур силер? *Мурну, арты, бети, ынды, кыдыы* дээн чижектиг сөстөрни чугаага ажыглаңар.

6. Чурукка хамаарыштыр бодуңарның бодалыңарны илередип, үнелелден бериңер.

Тоолдарда ады кирген ыдыктыг Сүт-Хөл. Кызыл-Тайга.

САН АДЫ

§ 58. Сан адының утказы

331. Сөзүглелди номчааш, сан аттарын өзек сөстери-биле катый ушта бижээш, харылзаалыг айтырыглардан салыңар. Сөзүглелге сан аттарының ужур-дузазын тайылбырлаңар.

Секунда улуг бе? Миллион секунда дээрге-ле он бир бүдүн алды ончук хонук-тур.

Бир рубльдиң миллион акшаларын улай салыр болза, чүс чээрби километрден ажа бээр. А бир миллион кижидистиндир чыскаалыпса, Москвадан Ленинградка чеде бээр ийик.

Бир миллион арынныг ном барык-ла бүдүн чартык тонна деңзилиг болур. А ооң кылыны он ийи каът бажың-биле деңнежи бээр. Ындыг номну бир хүнде-ле сес шактап номчуур дизе, үжен чыл негеттинер. (*«Шын» солундан*)

Чүвениң түң санын азы дугаар аайы-биле демдээн илередир чугаа кезээн **сан ады** дээр: *ийи, чүс, бежен акша, тоску класс, беш дугаар одуруг.*

Чамдыкта сан ады кылдыныгның санын база көргүзер. Чижээ: *Даңгаар эртен хоорай ыржым-шыпшың, чүгле ыттар ийи-чаңгыс ээргилээр.*

Сан адын бижикке **араб** (5, 10, 100) болгаш **рим** (III, V, XI) **чурагайлар**-биле азы үжүктөр-биле демдеглээр (беш, чүс үжен, үш чүс алдан беш).

332. Сөзүглелди номчуңар. Рим чурагайлар-биле демдеглээн сан аттарын шын адаңар. Араб болгаш рим чурагайлар-биле бижээн

сан аттары чүнү айтып турарын тодарадыңар. Сан аттарын сөстөр-биле солуп, хамаарышкан сөстери-биле катай ушта бжиңер.

XVII чүс чылдың төнчүзүндөн эгелээш, Енисей хемниң унундан тывылган билдинмес бижиктиг даш көжээлер дугайында медээлер дыңналып эгелээн. 1883 чылда Д. Д. Васильев «Енисей унунуң түрк руника тураскаалдарының* чыындызы» деп номну чырыкче үндүргөн. Ол номда даңзы-биле алырга, Енисей бжииниң тураскаалдарының ниити саны 145 чедип турар, ооң иштинден 72-зи Тываның девискээринден² тывылган.

(З. Самдан)

Амыдыралда сан аттарын кайда ажыглап турарын сактыңар, тайылбырын чижектер-биле бадыткап, «*Сан аттары бистиң амыдыралывыста*» деп угаап боданышкын хевиринге чогаадыгдан бжиңер.

Араб чурагайлар-биле илереттинген сан адынга каттыжар өскертилге азы чогаадылга кожумактарын **дефистеп** бжиир: *5-тиң, 10-гу*.

Рим чурагайлар-биле илереттинген сан адынга кандыгдаа кожумак болгаш «дугаар» деп сөс **немеп болбас**: *III кагт, IV бөлүк, XXI чүс чыл*.

333. Бердинген сан аттарыга хамаарыштыларының, онаарының, углаарының падежтериниң болгаш үшкү арынның кожумактарын немеп бжиңер.

Үлегери: *5-тиң, 5-ти, 5-че, 5-и*.

3, 4, 7, 8, 10, 30, 40.

§ 59. Сан адының бөлүктөри

Сан ады тургузуунуң аайы-биле дараазында бөлүктөргө чарлыр.

2. **Бөдүүн** сан ады чаңгыс дазылдан тургустунар: *беш, он, чүс*

3. **Нарын сан ады** ийи дазылдан тургустунар. Оларны тудуштур азы дефистеп бижиир: *алдан (алды+он), тозан (тос+он), чүс-чүс, ийи-үйш.*

4. **Каттышкан** сан ады ийи азы оон-даа хөй (бөдүүн азы нарын) сан аттарындан тургустунар: *чүс чээрби беш, бежен алды, ийи муң чээрби ийи.*

334. Сан аттарын тургузуунуң аайы-биле бөлүктөй аңгылап бижиңер.

Беш, он үш, чээрби, үжен, чеден, чүс бежен, үш чүс алдан беш, миллион, чеди-чеди, тозан, ийи муң сес, дөртөн чеди, тос-он, миллиард.

 335. Бердинген сөстөрдөн нарын болгаш каттышкан сан аттарын тургускаш, домактардан чогаадыңар.

Он, чүс, муң, миллиард, сая.

Сан ады **утказының аайы-биле** дараазында бөлүктөргө чарлыр.

1. Чүвениң түң санын илередир болгаш **каш?** **чеже?** деп айтырыгларга харыылаттынар сан адын **түң сан ады** дээр:

$\begin{array}{ccc} \text{каш?} & & \text{чеже?} \\ \downarrow & \times & \downarrow \\ \text{беш өөреникчи, чүс акша.} \end{array}$

2. Чүвениң дугаар, чурум-чыскаал аайы-биле демдээн илередир болгаш *кашкы? чежеги? каш дугаар? чеже дугаар?* деп айтырыгларга харыылаттынар сан адын **дугаар сан ады** дээр: *бирги класс, цш дугаар каът*. Дугаар сан аттары ийи арга-биле илереттинер:

а) түң сан адынга *дугаар* деп сөстүң каттышканы-биле: *беш дугаар, он чеди дугаар*.

б) түң сан адынга *-гы* (ооң вариантылары *-ги, -гу, -гү, -кы, -ки, -ку, -кү*) деп кожумак немешкенинден тыптыр: *бирги, дөрткү*.

3. Чүвелерниң санын бөлүктөп, чыып көргүзөр сан адын **чыырының сан ады** дээр: *иелээ, иелээн, иелдирзи*. Чыырының сан аттары көвей эвес, чүгле 2-ден 10-га чедир саннарга *-алаа, -алаан, -елээ, -елээн; -алдырзы, -елдирзи* деп кожумактарның немешкени-биле тургустунар: *чеделээ(н), чеделдирзи, тозалаа(н), тозалдырзы*.

4. Чүвелерниң санын аңгылай бөлүктөп илередир сан аттарын **аңгылаар сан аттары** дээр: *беш-беш, он-он, ийилеп, чээрбилеп*.

5. Чүвелерниң санын тодаргай эвес, чоокшуладыр чижеглеп көргүзөр сан аттарын **чоокшуладыр сан аттары** дээр: *цш-дөрт, бежен-алдан, он шаа, цжен хире*.

6. Чүвелерниң санын үүрмектеп көргүзөр сан адын **үүрмек сан ады** дээр: *ийиниң бири* ($\frac{1}{2}$), *бир ончук* (0,1), *бир чүсчүк* (0,01).

336. Эдилге-тайылбырлык диктант. Домактарны номчааш, сан аттарын араб чурагайлар-биле солувушаан, дүжүрүп

бижиңер. Утказының аайы-биле кайы бөлүктүң сан ады хөй ажыглаттынган-дыр, тайылбырлаңар.

Тываның девискээринде эң чавыс черлер болза Тожунун оңгары сес чүс бежен метр, Убса-Хөлдүң оңгары — чеди чүс бежен тос метр база Улуг-Хемниң оңгары — беш чүс сес метр, олар далай деңнелинден бедидир ылгалып турар. Ынчаарга Тываның девискээринде эң бедик таңдылар — Мөңгүн-Тайга, ооң бедии үш муң тос чүс чеден алды метр, Шапшаал сыны үш муң алды чүс он дөрт метр.

(М. Кенин-Лопсан)

 1. Тываның девискээринде оон өске бедик болгаш чавыс черлер дугайында кайы хире билир силер, оларның бедии азы чавызы кайы хирел? 2. Төрөөн чериңерниң бедик болгаш чавыс черлериниң дугайында медээни номнар, сеткүүлдерден улуг улустарыңар дузазы-биле дилеп, чыып өөрениңер. Чыып алган медээңерни дыңнадыг кылдыр белеткээш, класска эштериңерге номчуп берип, сонуургадыңар.

 337. Адаанда сан аттары-биле домактардан чогаадыңар. Сан аттарының кандыг бөлүкке хамааржырын болгаш кандыг таварылгаларда ажыглаарын тайылбырлаңар.

Бежелээ, чүс-чүс, тозан, 1921, чүсчүк, 8-9, 365, бирги, 5 дугаар.

 338. Бердинген сөстөр-биле чыырының болгаш дугаар сан аттарындан тургузуңар. Кайы сан аттарындан чыырының сан аттары тургустунмазын тодарадып, чылдагаанын тайылбырлаңар.

2, 11, 3, 45, 5, 7, 108, 9, 10.

339. Чуруктарны кичээнгейлиг көргөш, утказының аайы-биле аңгы-аңгы бөлүктөргө хамааржыр сан аттарын ажыглап, тоожуушкун хевиринге чогаадыгдан бжиңер. Чогаадыгга аттан бериңер.

340. Номчуңар. Сан аттарының утказының аайы-биле бөлүүн, кандыг айтырыгларга харыылап турарын тодарадыңар. Дугаар сан аттарын ушта бижээш, кожумактарын шыйыңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

ШЫЛГАРАҢГАЙ ЧУРУКЧУ ЧЕЧЕК МОНГУШ

Мурнумда шилип алганым үш чурук. Бирги чурукта болуушкун хүннээректээн аяс хүнде хевис дег ногаан шыкта болуп турар. Ийиги болуушкунда демги ол аяс көк дээр чок, ында кара-кара куштар имилеме. Үшкү чурукта болуушкун катап-ла амыр-тайбың байдалче кирип кээр.

Танышканывыс ол үш чурук Монгуш Чечек Красноярскаының уран чурулга институтун доозуп тургаш, чурааны диплом ажылы бооп турар. А. Даржайның «Мерген угаанныг Ак-Сал ирей» деп шүлүглелиниң сюжеттеринге 8 чурукту ол парлаан. Диплом ажылын чурукчувус 5 демдекке камгалааш, «Шылгараңгай диплом ажылы» деп шаңналды база чаалап алган. (Р. Лудун)

 1. Алдар оруу деп чүл ол, ону канчаар билип турар силер? Алдар оруу чүден эгелээрил, ону үстүндө сөзүглелге даянып тайылбырлаңар. 2. Чурук делгелгезинче ада-иенер азы клазыңар-биле аян-чоруктан кылыңар. Тываның алдарлыг чурукчуларындан кымнарны таныыр силер? 3. Бир сонuurгаан чурууңар дугайында кыска дыңнадыгдан кылыңар.

 341. Үрмек сан аттарын үжүк-биле бижиңер.

$$\frac{2}{3}; \frac{5}{6}; \frac{5}{9}; \frac{8}{9}$$

3,5; 0,03; 0,006; 0,7, 3,008.

 342. «Бак кижиниң чоруу — баарда, кээрге дөрт» деп үлегер домактың утказын тайылбырлап, аңаа хамаарыштыр бодуңарны бодалдарыңарны чижектер-биле бадыткап тургаш, угаап боданышкын хевиринге чогаадыгдан бижиңер.

§ 60. Сан адының синтаксистиг хүлээлгези

Сан ады домакка чүве ады-биле кады херег-леттингенде, ооң **тодарадылгазы**, кылыг сөзүнүң мурнунга чорааш, **байдал** болур: *Шылгалданы беш өөреникчи тергиин эки бижээн. Кызылга экскурсиялап баргаш, үч хондуvus.*

Домакка түң болгаш дугаар сан аттары чүве аттары чокка **кол сөстөр**, **сөглөкчилер** болгаш **немелделер** болур: *Алды ийиге үлеттинер. Улуг угбамның хары он беш.*

Түң сан ады-биле кады чораан чүве аттары колдуунда чаңгыстың санынга чоруур: *үжен хонук, үч акша, чээрби беш өөреникчи.*

343. Сайгарылга-тайылбырлыг диктант. Хөй сектер орнунга тааржыр үжүктөрин салып тургаш, дүжүрүп бижиңер. Сан аттары домактың кандыг кежигүннери болуп чоруурун тодарадыңар, чогуур шыйыглары-биле шыйыңар. Сөөлгү домакта айтырыгның харызын улаштыр бижиңер.

Кызылдың төвүндө онзагай т...гүлүг школа бар. Аңаа 47 уругну 1916 чылдан эгелеп өөредип эгелээн. Бо хү...ерде ында 2500 ажыг кижии өөренип турар. Амгы үеде ооң чаа бажыңы кызыл тууйбудан ту...унган болгаш үш каът. 1930 ажыг чылдарда туттунган эрги бажыңы ча...гыс каът ы...ш бажың. Ында бирги кла...тан эгелээш, ...өрткү класска чедир сург...лдар өөренип турар. Ол бо чылын чүс беш харл...н. Кайы школаның дугайында чугаа чоруп турар-дыр, тып көрүңерем, уруглар.

344. Домактарны номчааш, сан аттары кандыг айтырыгга харыылап, домактың кандыг кежигүнү болуп турарын тодарадыңар. Дүжүрүп бижиирде, сан аттары сөглөкчилер болу бээр кылдыр домактарны эде тургузуңар, кежигүннерге сайгарыңар.

Мен ийи дуңмалыг мен. Бирээзи бирги класска өөренип турар. Ийи дугаары үш харлыг. Ол 33 дугаарлыг уруглар садынче барып турар. Группазында чээрби кижии бар. Дуңмам бешке бешти кадарга, он деп билер.

Сан аттары аңгы-аңгы домак кежигүннери болуп кылдыр 5 домактан чогаадыңар. Оларда киирген сан аттары утказының болгаш тургузуунуң айы-биле кандыг бөлүктөргө хамааржырын аас-биле тайылбырлаңар.

§ 61. Сан адының нарын сөстөр болгаш быжыг сөс каттыжышкыннары тургузарынга киржилгези

 345. Бердинген сөстөрни лексиктиг утказын барымдаалап, үш бөлүккө аңгылай бжиңер, чүгө ынчаар бижэниңерни тайылбырлаңар. Сөстөрниң шын бижилгезин тайылбырлаңар, оларны кандыг сөстөр дээрил, сактыңар. Сан аттары бо сөстөрдө чүнү илередип турарыл?

Үш-Белдир, алды ай, Тос-Булак, Чеди-Хаан, Ийи-Тал, Чеди-Хөл, кыштың ортаа айы, чайның башкы айы, Үш-Мыйгак.

Бирден онга чедир түң сан аттары өске чугаа кезектериниң тыптырынга улуг салдарлыг. Оларның дузазы-биле ниити-даа сөстөр, хуу-даа аттар тыптыр. Сан аттарының киржилгези-биле бөдүүн болгаш нарын-даа сөстөр тургустунар: *беш-адыр сылдыс, кым-бир, чуу-бир, бир ай (январь), Чаңгыс-Терек, Чаңгыс-Карыш, Чеди-Тей.*

 346. Тывада сан аттары кирген черлер аттарын сактып, ол аттарның тывылганының дугайында медээлерден чыып, дыңнадыглардан кылыңар.

 347. Тоолдардан алган үзүндүлөрдө сан аттарының ажыглалын хайгаараңар.

Шыяата, Аксагалдай Сайын-Хавычы акызы дөрт карактыг, сес даванныг Дөнен-Калдар аъдын мунган, эдин эттеп, малын малдап чоруп турган-даа чүвең иргин.

Тей бе дээрге, өргээ-даа ышкаш, өргээ бе дээрге, тей-даа ышкаш алдын-сарала өргээ турган. Эжиинге чортуп кээп,

тос кырлыг, тозан кулаш баглаашка аъдын шорбажылап баглап турда, дөрт калдар ыды ээрип турган чүвең иргин.

Туңгулак-Сагаан кадын тос каът олбук дүжүлгеде саадап олурган.

Торгун-Чүзүн кадын тос чүстүг чыжыр алдын дуранын алгаш, Артыштыгның ала тайгадан барып дураннап көрүп олуруп-тур.

Танаа-Херел, Бели-Шынар Бег олар Шулбус хаанның тос каът шил бажыңының иштиндиве киир маңнады берип-тирлер. (Тоолдан)

Бирден онга чедир түң сан аттары дыка хөй быжыг сөс каттыжыышкыннарын тургузуп, оларның чардын-маскезээ болур. Чижээ: *тос тостуң соогу, чеди өкпези турар, тос кырлыг тозан кулаш баглааш* (тоолдарда бай-шыдалдыг кижиниң бедик каас-чараш баглаажы), *беш салаа дег билир*.

348. Бердинген быжыг сөс каттыжыышкыннарының уткаларын тайылбырлаңар, домактардан чогаадыңар.

Беш медресел-биле билир, бир аас, бир баг, бир хепке кудуп каан дег, дөрт сөөк, ийи арынныг, ийи карак даалыктаар.

§ 62. Сан адын чугаага ажыглаары

349. Домактарны дүжүрүп бижиңер. Хөй сектер орнунга тааржыр чижектерни адаанда бердинген сөстөрдөн шилип алыңар.

Мен келир үеде кандыг бажың тудуп алырымны амдан эгелеп боданып турар мен. Бажыңым 3 ... болур. Бирги каътка 4 ... турар. ... ишти делгем болгаш ... улуг болур. Ийиги каътка удуур, дыштаныр ... турар. өрээл бүрүзүнге

4–5 ... турар. ... хөй боорга, агаар арыг боор. үшкү каътка спортчу херекселдер турар.

Хереглээр сөстөр: соңгалары, чечек, чечектер, каът, өрээл, өрээлдер.

Түң болгаш чоокшуладыр сан аттары хөй чүүл илередип чорда, хамааржып чоруур сөзү чаңгыстың санынга ажыглаттынар: *ийи кижги, алды алышкы, чээрби хире хонук, цжен шаа өөреникчи, 5–6 базым.*

350. Чуруктар дузазы-биле шактың тывылганын, ооң төөгүзүн тодарадып, тайылбырлап көрүңерем. Адаанда чуруктарда шактар кажан, каяа, чүгө ажыглаарынга херек деп бодаар силер? Чечектер-биле, үнүштер-биле девискээр каастаар улусту кым деп адаарын интернет четкизинден тывыңар. Тыва чон үе-шакты канчаар билип ап чораанын тодарадып, дыңнадыглардан белеткеңер.

1. Хүн шагы.
2. Суглуг шак.
3. Оттуг шак.
4. Элезин шак.
5. Чечек шак.
6. Делегей шагы.
7. Угаанныглар шагы.
8. Херелдиг шак.
9. Атомнуг шак.
10. Куб шак.

351. Шак-үе дугайында чүнү билир силер? Школага өөренир үеңер, хүн чуруму, кино, концерт, театр, музей баар, спортка чарыгдаар үеңер шакка чагыртып турар бе, ол дугайында чижектер-биле бадыткап, кыска дыңнадыглардан кылыңар. Амыдыралга минута, секунда рольдуг бе, боданып, сайгарыңар.

352. Номчуңар. Сөзүглелде ажыглаан шак үстүндө чуруктарның кайызынга дүгжүп турарын тодарадыңар, каш шак чеде бергенин айтып турарын айтыңар. Тывага мындыг шак ажыглап турганының үезин, чылдагаанын тайылбырлаңар.

Анчат черге өг орну хевирлиг төгерикичигеш² шыя каапкаш, ооң дал ортузунга бичии хараган кадапкан. Оон аптаралар ол, орун бо кылдыр шыйгылааш² көөрге, төгерики шыйыг ортузунда хараган шывыктың хөлегези орун бажында дээй берген болган.

— Көрдүңер бе: хүн орун бажында — дүъш четкендир. Хойну ам аалче кирирер херек. Аваларывыс хой, өшкү саар дээш, бисти манап оранлар болгай. (М. Эрген)

Түң сан аттары чүвелерниң узун санын көргүзер. *Бир, чаңгыс* (1) деп сандан эгелээш, миллион (1.000.000), *миллиард* (1.000.000.000) дээш оон-даа ыңай.

Түме (10.000) деп сөс амгы үеде «хөй» деп уткалыг хереглеттиниң турар, сая (1.000.000) деп сөс колдуунда аас чугаага ажыглаттынар.

Бир деп сан ады өске сан аттарыңга көөрдө, онзагай ажыглалдыг, хөй уткалыг болгаш *бирээ* база *чаңгыс* деп янзыларлыг.

Бир деп сан адының чамдык уткалары:

- 1. Чүвениң саны: бир ыяш, бир чечек.*
- 2. «Бир кижиде» деп уткалыгы: Бирээңер меңээ дузалажыңар.*
- 3. Тодаргай эвес чүве айтыр: Даштын бир кижиде ыйттай-дыр.*
- 4. Аңгылаар эвилел уткалыгы: Машина даажы бир ырай-даа бээр, бир чоокшулап-даа кээр.*
- 5. Бир деп сан ады эвилелдер тургузар: бирде, бир болза, бир эвес. Чижээ: Эжик хатка бирде ажыттынып, бирде хагдынып каап тур.*
- 6. Борбак, калбак деп сөстөр-биле түң илередир: Кежээ дургу чүгле чүс борбак манчы тудуп алдывыс. Угбам биске беш калбак далган тутсун берди.*

353. Номчуңар. Сан аттарын шын адаңар, сөс-биле солуп, ушта бижирер. Дараазында кичээлге чедир интернет четкизинден эң-не хөй чурттакчылыгы, эң-не улуг хемчээлдиг черлер дугайында сан аттарын ажыглап тургаш, солун медээлерден чыггаш, кыска дыңнадыглардан белеткөңер.

Бөмбүрзекте эң-не улуг болгаш эң-не бичии девискээрлиг, эң-не хөй болгаш эң эвээш санныг чурттакчы чоннуг черлер барын билир боор силер. Аппенин чартык ортулукта Ватикан деп чурт девискээр талазы-биле эң-не бичии күрүнелерге хамааржыр. Ооң девискээри 0,44 квадрат километр болгаш ниити чурттакчыларының саны 825 кижиде.

Амгы үеде Чер кырында 7 300 000 000 кижиде чурттап турар. Ол санны тодаргай билип алырынга дараазында онаалгалар силерге дузалаар чадавас. Бир эвес силер 2 мм

диаметрлиг 7 млрд 300 млн ристи алгаш, бүгү талазы 6,1 м дөрбелчин өрээлди долдур урар болзуңарза, таптыг-ла ийи каът бажың деңнели болур.

А бир эвес ристи 0,25 мм диаметрлиг элезин-биле солуп алып болзуңарза, бүгү талазы 46 см ортумак картон коробканы долдуруптар силер. 0,0625 мм хемчээлдиг элезин-биле ынча көвей кижини санын деңнээр дизиңерзе, 2 литр хемчээлдиг ийи газтыг суг шилин долдуруптар силер.

Бир эвес 7,3 миллиард базым кылыр болзуңарза, Черни 150 катап долганып болур силер. Чүгле ону кылырынга 115 чыл негеттинер болур.

(Интернет четкизинден)

354. Сан аттарының бөлүүн тодарадыңар, хамааржып чоруур сөзүндөн айтырыын салып, кандыг кежигүн болуп чоруурун тодарткаш, шыйыңар.

Оларның бирээзи чорупту. Сумкамдан бир кыдырааш, 2 карандаш уштуп алдым. Ол бир чер чорааш келген. Эжикти бир кижини бакылапкаш, ыңай болду. Бистиң хеймеривис бо чылын бирги классче кирген. Ажылга хөй кижини киржирге эки, бир-ийи кижини дем чок болур. Ававыска чүү болганын бир-даа чүве арттырбайн хөөрөп бердивис. Туман аразында кижини бирде ырай-даа бээр, бирде чоокшулап-даа кээр.

355. Сан аттарын ажыглап, «Садыгга», «Сан кичээлинге», «География кичээлинге» деп темаларның кайы-бирээзинге кыска чогаадыгдан бижирер. Бижээн чогаадыңарда сан аттары чүнү илередиринге ажыктыг болганын чугаалаңар.

356. Уруглар чогаалчызы Ш. Даржайның шүлүктөрүнөн алган үзүндүлөрдө сан аттарының ажыглалын хайгаараңар. Школачы кижиге демдек чүгө херегил деп айтырыгга харыылап, демдек системазының дугайында тайылбырдан бериңер.

ДЕВИДЭЭНИМ

БЕШ

Кыңгырт кылдыр коңга хапкан.
Клазымче кирип келдим.
Партамга олуруптум.
Башкым база кирип олур.

Баштайгы-ла «бешти»
Башкым меңээ салды.
«Эр хей-дир сен» — дигеш,
Эргеледи көрдү.

Оожумнаңар, уруглар — дээш,
Оон бичии бооп чоруй,
Одуруглар аайы-биле
Онаалгавыс хынай берди.

Арыг-шевер бижээн
Кыдыраажым бо-дур
Кызыл өңнүг «бешти»
Авам, ачам көрзүн.

Кыдыраажым ажыдыптым.
Кылып албаан, куруг болдум.
И-ий дадай! Караамга бо
«Ийи» дораан көстүп келди.

«Беш-даа», «дөрт-даа» боду
Белен чедип келбес.
Чалгаа, шүшпең болза,
Чагдавас-даа, хоржок.

§ 63. Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстөрнүң ажыглалы

357. Номчуңар. Тыва чоннуң ажыглап чорааны хемчег илередир сөстөрнү сактып алыңар. Чижектерде бердинген хемчег илередир сөстөр кандыг таварылгаларда ажыглаттынып чораанын тодарадыңар.

ЧАМДЫК ТЫВА ХЕМЧЕГЛЕР

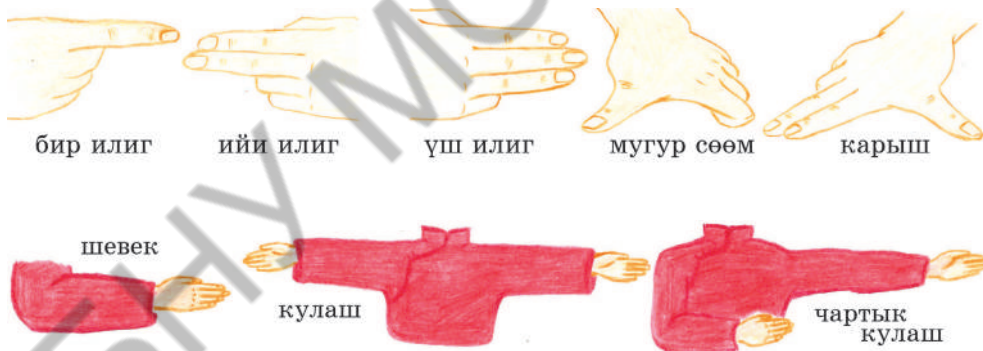
Тыва чон шаандан тура хемчээл илереткен сөстөрнү ажыглап чораан. Оларга узунунуң эге хемчээлдери,

ишкириниң хемчээлдери, чамдык кадыг чүүлдерни деңнеп хемчээр аргалар хамааржып болур. Чамдык хемчег илереткен сөстөрни улустуң аас чогаалының бир хевири болур үлегер домактардан тодаргай көрүп болур: «*Даг дег караны довук дег ак базар*». «*Хыл дег боттуг, хымыш дег баштыг*».

Улустуң тоолдарында хемчээл илереткен сөстөрни база хөйү-биле ажыглаан. Чи жээ: *алдан кулаш тамы, инек дег улуг кара даш* («Ак-Сагыш болгаш Кара-Сагыш»), *ийи илиг кестик* («Дөң-Хөөжүк»).

Калбак плита шайны кезектерге чарары: *кезик шай, улдуң шай, кечим шай*.

Узунунуң эге хемчээлдерин салаа-биле деңнээри: *бир илиг, ийи илиг, үш илиг, дөрт илиг, беш илиг, узун сөөм* (айтыр салаа бажындан улуг эргекке чедир), *карыш дурту* (ортаакы узун салаа биле улуг эргек аразы), *кулаш, чартык кулаш дээш оон-даа өске*.

Шаанда чиижең кыдат садыгжылар шарыны бир ораай шаапкан пөс орнунга бүдүн шарыны аппаар турган (*шары дурту деп хемчээл*).

Ишкириниң хемчээлдери: *бир пак ишти, аяк ишти, хува аяк ишти, тавак ишти, чылапча ишти, деспи ишти, таалың ишти* (16 кг), *барба ишти* (60–100 кг) дээш о.ө.

Шаң ишти (шаң дээрге тараа бастырып, арыглап-аштаар тускай чер). Шаңга арыглаан 20–30 барба ишти тарааны азы 2–3 хире тонна тарааны 1 *шаң ишти* дээр.

(Интернет четкизинден)

358. Домактарда тыва хемчеглер илередип турар чижектерни айтыңар, чүнү илередип турарын тодарадыңар, сактып алыңар. Аңгылаан демдек аттарының утказын тодарадыңар, оларны чаңгыс аймак кежигүннер деп болур бе, тайылбырлаңар.

Эгезинде **улуг кызыл чигирзиг** каттарны адыш ишти долдур сывыра тырткаш, аасче киир каап, амданнанып чииринге өй турдувус.

Төрөөн бойдузум-биле эң чоок харылзаалыг элээди чылдарымда бойдузумнуң база бир хайыралы болур чаг-саат бо-ла сагышка кирип келир. Бавуу акым арга кирип ыяштаанда азы кандыг-бир ажылының аайы-биле барганда, чаг-саатты аяк ишти хирени хооруп эккеп бээр.

(Ш. Шыырап)

359. И. Бадраның «Арзылаң Күдерек» деп романындан алган үзүндүлөрдө тыва хемчег илереткен сөстөрни тыпкаш, илередип турар утказын тодарадыңар. Сан аттарының бөлүүн тодараткаш, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Ол-ла ынчаар беш-алды хонук дургузунда дөртен хире барба тарааны ажаап, бастырып алгаш, чанар деп барганнар.

Ам харын чодураа катпаанда, элээн чыып алгаш, алды хырын хире чөкпөк кудуп алзывысса.

Эзирбен оглунуң аъш-чем чииринче улуг кичээнгейни салып турган. Чеже-даа чединмес болза, эът, быштак, чөкпөк-биле оглун тоттур чемгерер. А кол-ла ижиртир суксуну хойтпак турган. Хүннүң-не үш катап, эртен,

дүъште, кежээ улуг дазыл аяк долдур сарыг суглуг ажыг хойтпакты куткаш, чымчак болур кылдыр кырынче бичии хайындырган сүт куда каапкаш, оглунга ижиртип каар. Чылыг суг азы бүлээн хойтпак ижирткен соонда, оглунга чудурук хире быштак азы чөкпек буза тыртып бээр. Эртенги чеми ол.

Эзирбенниң бир кончуг үнелээр, тейлээр, ыдыктаар оъду — оргаадай. Эзирбен ол оътту хөйүнү-даа эвес, а беш-алды хире дазылды тайгадан чалап аар турган. Кышкы үеде оргаадайны хире-хире болгаш-ла, бичии салаа хирени соктаашка чуургаш, аяк ишти чылбай сугга хоюткаш, уругларынга бир-бир пак кылдыр эртен эрте ижиртип каар. Соокка алыспас, чөдүрбес, дегдирбес дээш ындыг.

Чем кылып турда, Эзирбенге чедер кижиге турбаан болгай аан. Күске манчызы, кулак манчызы, салаа бажы дег бичии кыдат манчы, чудурук дег улуг чүрек манчызы дээш кылбазы-ла чок.

Манчының, буузаның, саптыг эъттен кылган мүн-нүнү-даа, чаглаан чудан-быдааның-даа кол амдан кирирер холуксаазы — тайга согуназы-ла болгай. Ону Эзирбеннер ийи-үш таалың чедир казып белеткеп алырлар.

Сан адының морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр (өзек сөзү-биле катай ушта бижип алгаш, айтырыын салыр).
2. Тургузуунуң аайы-биле бөлүү.
3. Утказының аайы-биле бөлүү.
4. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Үлегери: Акым 25–30 хире тоорук дүжүрген болду. 25–30 хире (каш? чеже?) тоорук, 25–30 хире — сан ады, тургузуунуң аайы-биле нарын, утказының аайы-биле чоокшуладыр, домакка тодарадылга болур.

360. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Ийи сан адындан шилээш, морфологтуг сайгарылгазын кылыр.

Сцена кырынга баштай ийи команда үнүп кээр. Оларга башкарыкчы беш-беш айтырыг салыр. Шупту шын харыыларның түңү — чээрби беш. Чүгле үштү шын харыылаан команда оюндан үнер болгаш өскелеринге чайлап бээр. Ынчангаш командалар 4–5-тен хөй-даа болур. Бирги ойнакчы команданың капитаны болур.

Сан адынга катаптаашкын

 361. Номчуңар. Сан аттарының утказының болгаш тургузуунуң аайы-биле бөлүктөрүн тодарадыңар. Аңгылаан сөстөрнүң лексиктиг сайгарылгазын кылыңар.

Авам олурган черинден тургаш, үлгүүрдөн **тос хууңчукта** сүт уштуп эккелгеш, бир холунга **тос-карак** тудуп алды.

Ол дугайын авамдан ол шаанда айтырбаан мен, а соонда он ажыг чылдар эрткенде-даа, айтырбаан мен.

Тарзан — бистиң суурнуң бежен хар ажа дүжүп чоруур ашактарындан эгелээш, оларның ажы-төлүнүң ажы-төлдөринге чедир дөгерези-биле бир деңге ойнап келген. Чазын лаптулаар, бөмбүк сывыртаар, күзүн тевек тевер, а кыжын дошка конькилээр, хоккей ойнаар. Ооң-биле бөмбүк теп, конькилеп өспээн бежен харлыг ашак-даа, чеди-сес харлыг оолак-даа бистиң суурда чок. Ооң кырывас деп чүвезин пат кайгаар мен, мен школаны дооскаш, чээрби чыл болганымда безин, чээрби чеди харлыг мен деп кылаштап турбажык бе. А ол мээң авам-ачамдан улуг-ла дизе алды-чеди хар-ла биче кижидир. Чашкы шаамның өңнүү Тарзан менден барык-ла чээрби

бир хар улуг, ынчалза-даа ол мээң сагыжымга он харлыг оолак болуп кезээ шагда артып калган.

Тарзан кара чаңгыс кыс дуңмалыг чораан.

(А. Даржай)

1. Үш сан адының морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

2. Бердинген домакта кылыг сөстөрүндө кандыг кожумактар немешкенин тайылбырлаңар: *Чазын лаптулаар, бөмбүк сывыртаар, кызың тевек тевек, а кыжын дошка конькилээр, хоккей ойнаар.*

3. Сөөлгү домакты кежигүннерге сайгарыңар.

362. К.-Э. Кудажының «Тараа» деп чогаалындан алган үзүндүлөрдө тыва хемчег илереткен сөстөрү тыпкаш, утказын тайылбырлаңар. Бирги абзацта бижик демдектерин тайылбырлаңар. Чурукту кичээнгейлиг көргөш, ында эт-херекселдерниң аттарын адаңар, олар-биле домактардан чогаадыңар.

— Бо чанывыста — дээш, Суваң шаң четпес хире черде тарааже айыткаш, чугаалаан. — Чаагайын көрбес силер бе, оолдарым. Бо чылын бай оран-таңдывыс бисче ээ көрүнген-дир.

Тараа ажаап дооскан хүнү Суваңның өг-бүлезинге дой ышкаш сагындырган.

Кадай дораан-на бир пашты соолдуруп хооруптарга, оолдары улуг уурну* ийи үзүп соктапканнар.

Эң бичиизи үне маңнап кээрге, акылары Тарак-оолду долганы берген турганнар. Чүвениң ужурун биле тыртып кааш, аякта тараазындан ийи ыяш шопулак иштин дүвү-далаш-биле чаагын долдур пактапкаш, хувазын акызынче сунган.

363. «Муң лаң орнунга чус эштиг чор» деп үлегер домактың утказын тайылбырлап, аңаа хамаарыштыр бодуңарның бодалдарыңарны чижектер-биле бадыткап, угаап боданышкын хевиринге кыска чогаадыгдан бижиңер. Үлегер домакты орус дылче очудрууңар.

Хыналда айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Сан ады деп чүл? Ол кандыг айтырыгларга харыылап чоруурул?

2. Сан ады тургузуунуң болгаш утказының аайы-биле кандыг бөлүктөргө кирет?

3. Сан ады домактың кандыг кезигүңнери болурул?

4. Сан адынга немешкен кожумактарны шын бижиңерин тайылбырлаңар.

5. Сан адының кижиниң хүн бүрүдө амыдыралыңа канчаар ажыглаттынып турарын чижектер дузазы-биле бадыткаңар.

6. Тыва улустуң ажыглап чораан хемчег илередир сөстөрүн санаңар.

5 КЛАССТЫҢ ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИНГЕ КАТАПТААШКЫН

§ 64. Диалог. Монолог

364. Хыналда диктант. Хөй сектер орнунга тааржыр үжүктөрүн бижиңер. Диалогта салдынмаан бижик демдектерин салыңар.

Дорттап-дорттап, барык-ла үргүлчү маң-биле кадыр-берт черлеп хондур чорааш, кайы хире турупканын оол ам-на билип каан. Аалдан ырак эвесте дамырактан суг ижип алыр дээш, ооң э...нге доңгайып чыдып алгаш,

суг ишкеш, сук...уну ханган соонда, ...уруп чадап каан. Чүгле с...гү сирилээр. Аалдың ы...ары ооң чанынга ээрип маңажып келгеш, Кара-Катты танып кааш, ку...уруктарын чайып, огланы бергеннер. Ы...арның соондан эр кижилер маңажып келгеннер.

Чүү болду Эштериң кайыл деп оларның бирээзи дегийт-ле айтырган.

Тайганың аар ийинде шериглер... деп оол шагжок чугаалаан. — Моолдарның чаа шерии*.

Күдүргү

Моолдарның чаа шерии?! деп ылавылаан.

Дүрген медээ чедирер сен дээш, оолдар мени мурнады ыдыптылар. (Ш. Суваң)

 365. Номчуңар. Чаңгыс кижиниң чугаазын чүү дээрин сактыңар. Сөзүглелде салдырган бижик демдектерин тайылбырлаңар.

Хорчиниң уйгузу келбээн. Өгнүң хараачазының бөле соп алганы сылдыстарның соок чырыы Хорчиниң дүвүрелин бичии намдаткан. Сылдыстар чидии аажок чивеңейнип, хараачаның дээрбээнден ушта чүткүп, талыйтыр ужуп чоруй баргаш, хостуг-шөлээн чырыырын күзеп турганзыгдаа. «Кайнаар-даа баарга, бо-ла сылдыстар хараачага көстүп кээр — деп, ол элдепсинип боданган. — Кижидодаарга, өске черге чеде бээрге, өске сылдыстар көстүп келгидег. Каяа-даа чеде бээрге, бо-ла сылдыстар дээрге көстүп турарын бодаарга, олар дыка-ла бедик-тир аа! Бир эвес оран-делегей кыдыынче чоруй баар болзумза, бо сылдыстар көстүр ирги бе?» (Ш. Суваң)

§ 65. Фонетика. Орфоэпия. Сөс тургузуу

366. Сөзүглелди номчуңар. Бердинген онаалгаларны күүсединер.

Дүш эртип чорда, караңгы кара кашпалдарлыг кызаа хем иштинде бир оймакка үнүп келдивис.

Чодур ашак аңаа доктаагаш:

– Бо болза Кара-Суг деп чер-дир, Шынап. Арты талавыста калчан каътты¹ Узун-Каът дээр. Маңаа одагланыр бис — дидир.

Өзен* иштинде черзилерниң* чоон-чоон будуктарын¹, шала чиңге-чиңге сыраларны одура шапкылап, овааландыр дажыглап алдым. Черниң шала ыжык, эптиин¹ көрүп алгаш, аңаа от кыпсып кааш, суглап чоруптум.

Канчангаш-ла көөрүмге, суг ортузунда мөкүлчек кара чүве сугдан уштунуп келгеш — ух-х! — дээш, сугже¹ дедир кирип каап чор. Көре-көре кээримге-ле: улуг какпак кара даш! Саарыг оон арай куду чыткылаан бичежек-бичежек даштарны ажа халыырга, оортан дааш үнер, килдирт-килдирт-даа кынныр, хок-хак-даа дээр мындыг болду. Оон элээн өрүлдүр хемни кежир ушкан, кончуг чоон дытты ажа халаан саарыгның* даажы, сүт саарып турган чүве дег, шөлүрээр-даа, өшкү күшкүрген чүве дег, шимилээр-даа. (С. Пюрбю)

1. Өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрни ушта бжиңер.

А) Кадыг демдек-биле бжиир сөстөр:

Б) Кадыг демдек чокка бжиир сөстөр:

2. Ажык үннерниң кадыг, чымчааның аайы-биле аянна-жылгазынга чагыртпайн турар сөстөрниң чижектерин ушта бжиңер.
3. Үннери эвээш, үжүктери хөй сөстөрдөн тывыңар.
4. Артынчыларның сөске каттыжар дүрүмүн тайылбырлаңар.
5. Сөстө үжүктү чүгө дакпырлап бижээнин тайылбырлаңар: *оймакка*.

367. Шүлүктөрдөн үзүндүлөрдө хевир тургузар кожомактыг сөстөрни ушта бижээш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

I.

Алдын кылаң сылдыстар
Ак-көк дээрден ушкан дег,
Харжыгаштар бадып тур,
Кайгамчыктыг чаражын.

Аъдын, хөлүн эзертенгеш,
Аалдарга халдып келир
Тоолчугаш уругларның
Доктаамал кээр аалчызы-дыр.

Аккыр харга амырап,
Адыш долдур борбактап,
Кудумчуда эштерим
Кушталдырып ойнап тур.

Арга-эзим ээзи
Адыгжыгаш чуруу бо:
Дагыр буттуг мешпекей,
Таваар оожум чаашпай.

(С. Комбу)

II.

Ээлгир чараш, эриг хаак дег бутчугаштар
Эстеп баткан арыкчыгаш сүзүп турлар.
Эңгиске дег чаактарга дамдыжыктар
Эстеп-самнап ойнаксаан дег дүжүп турлар.

(Э. Хаяң)

§ 66. Лексикология. Фразеология

368. В. Серен-оолдун «Хээлиг истер» деп чогаалындан алган үзүндүлөрнү кичээнгейлиг номчааш, кол бодалдарын тодарадыңар. Сөзүглелдиң адаанда айтырыгларга харыылап, онаалгаларны күүседиңер. Аңгылаан сөстөрнүң морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

I.

Чолаачы кижиниң амыдыралы дугуй кырынга эртер. Төнчү чок назын ышкаш, шөйлүп алгаш чоруткан ол орук тускай төөгүлүг, онзагай чогаалдыг. Ооң ол-бо кыдыының бот-бодунга дөмейлешпес каас чараш **чурумалдары**, удаадараа болгулаар ужуралдар, олап эрткен кижилерниң онза-солун чугаалары болгаш хамык хайырлалдары — орук олчазы ол. Орук-суурнун уяранчыг ырлары, чүрек саргып чорааш **төрүттүнгөн** тоолчургу база чечен чугаалар, шүлүктөр, чагаалар, демдеглелдер, лириктиг новеллалар*, фельетоннар*, сактыышкыннар болгаш эге-ле хензиг эскиттер* дээш, Торгажыктың чыгдынган ажилдары кайы хөй.

II.

Орук чаңгыс черге турбас, ол — оргу шөлдерни, хемнер, дагларны кежилдир херлип-ле, херлип-ле олулар. Ыраан тудум — ыраа дам баар. Дугуйларның хээлиг истери — **амыдыралдың** уран угулзалары болуп, каалама оруктарны каастап чыдар. Амыдыралдың ак оруу — төнчү чок. Орукка чорааш, **ол-бо** талаларыңче харанып, амыдыралды хайгаарап чор, озал-ондакты сагындырып, кичээндирип турар орук демдектерин чандыр көрбө. Кичээнгейлиг бол!

Кайы-даа хире далаш чоруктуг болзуңза, кандыг-бир кижиги сени дозуп, сенден дуза дилезе, ону оваарымча чок эртпе.

1. Лексиканың темалыг бөлүктери деп чүл, сактыңар. Бирги үзүндүде *орук олчазыңга* хамаарышкан сөстөрни ушта бижинер, чүгө ынчаар чыгганыңарны тайылбырлаңар. Ийиги үзүндүде кандыг темалыг бөлүктүң сөстери киргенил, тыпкаш, ниити адын тодарадыңар. 2. *Амыдыралдың ак оруу — төнчү чок* деп домактың утказын тайылбырлаңар.

§ 67. Морфология

Чүве ады. Демдек ады

369. Сөзүглелди номчааш, хуу чүве аттарын тывыңар. Адалгаларлыг домактарда бижик демдектерин тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстөрниң кайы чугаа кезээнге хамааржып турарын тодарткаш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Частың шак ол эртенги ыржымын бир-ле дааш үрепкен: тарр-ррр. Хенертен болган шимээнден чожуй бергеш, Сырбык хыйланган:

— Ындыг ийин бо, Торга деп чүве! Ажык-дүжүк-даа чок, арга-ыяш-ла үрегдеп чоруур. Оода чадаарда оожум-даа соктавас, су-уу-ук, су-уу-ук...

Ону дыңнай салы-ла, Торга:

— Шала бодамчалыг моң, өңнүк. Бир эвес мен хоралыг курттарны чыып чип турбаан болзумза, чеже хире ыяштар кадып, сынып калган турбазыл? Сен чүнү кылыпкан сен, Сырбык? Тарр-рр?

— Мээң кежимни **кижилерниң** канчаар үнелеп турарын дыңнаваан сен бе, Торга?

— Тарр-рр... Сээң ол **ажык-дузаңны** маргышпас мен харын. Далашпайн боданып көр, Сырбык. Мээң кылып бергеним коңгул **бажында** чурттап турар-дыр сен, мээң **курттардан** камгалап кааным пөштерниң, **дыттарның тооруктарын**, чочагайларын чемиш кылып турар-дыр сен. Ону безин оваарып көрзүңзе. *(К.-Э. Кудажы)*

370. Сөзүглелди номчуңар. Аңгылаан сөстөрни өзек сөзү-биле катый ушта бижээш, айтырыын салыңар. Падеж кожумактарын шыйыңар.

Школаның бүдүрүлгө бригадазының оолдары сиген кезилдезинге ажылдап турганнар⁴. Шупту он беш кижини. Совхоз **ажылчыннарының** кезип каан сигенин бөлүп, сарааттаарынга¹ оолдар күжү херек апарган. Ынчангаш оларны аңгы бригада кылдыр үзүп кааны ол. А **бригадири** кылдыр оолдарның Төре дээр **эжиниң кырган-ачазы** Балдыжык акыйны томуулап каан. *(М. Дуюнгар)*

371. Номчуңар. Кавычкаларны чүгө ажыглаанын тайылбырлаңар. Сөзүглелдин адаанда онаалгаларны күүсединер.

КАДЕТТЕР — КИНО ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ

«Скифтер. Тываның хааннар шынаазы» деп документалдыг кинону Кызылдың президентиниң кадет училищезиниң 2-ги өөредилге ротазының кадеттериниң уран чогаадылга талазы-биле эң улуг чедишкени деп болур. Ол Россияның Камгалал **яамызының** дээди эртем мурнунда өөредир организацияларының аразында болуп турар «Кадеттиң көрүжү» деп аттыг кыска хемчээлдиг фильмнер талазы-биле Бүгү Шеригниң IV кинофестивалынга 2-ги черни алган.

Бо-ла кинону Бүгү Россияның «Төөгү болгаш культура» деп 53-кү фестивалына диплом болгаш мөңгүн медаль-биле үнелеп демдеглээн⁴.

Кадеттерниң «Авай — мээң делегейим сен» деп аттыг социал ролиги «Ада-чурттуң чалыы талантылары» деп Бүгү Россия чергелиг XII *фестивальга* гран-приниң эдилекчизи болган. (*«Шын» солундан*)

 1. Хуу чүве аттарын ушта бижээш, шын бижилгезин тайылбырлаңар. 2. Аңгылаан сөстөрниң шын бижилгезин тайылбырлаңар. 3. Араб болгаш рим чурагайлар ажыглаан сан аттарын хамаарышкан сөстери-биле ушта бижээш, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

372. Сөзүглелди номчааш, демдек аттарын өзек сөзү-биле катай ушта бижирер. Оларның кандыг арга-биле тургустунганын тайылбырлаңар. Аңгылаан домакты кежигүннерге сайгаргаш, чугаа кезектерин айтыңар. Хамаарылганың демдек адын айтыңар.

Тайганың бир мээзиниң кыдыы. Оргулааштың кыдыында хаяларның аразындан кара-суг сыстып үнүп чыткан. Кырган пөштерниң адаанда кылын кургаг күдүргүнүң* чымчаа дээрге дүк чөөгү-ле!

Дээрге сылдыстарны көөрге, кара-көк торгуже чайырлыг чинчилер чажыпкан чүве-биле дөмей. **Хемниң ишти дүмбей караңгы.** Кежээки сырынның эзининге ыяштарның будуктары шимчеп, дүлейзимээр шиилээн. Сактырга, Тумат тайгазы дириг чүве дег, тынып каап турганзыг-даа. (*Ш. Суваң*)

373. Чүве аттарының утказынга тааржыр демдек аттарын немеп бижирер. Олар-биле кайы-бир кижиниң даштыкы хевирин көргүскен домактардан чогаадыңар.

Караа: дозур, кыдырык, ...
Думчуу: таңдаш, коң, ...
Хаваа: кадыр, калбак, ...
Бажы: моң, дыдыраш, ...
Кулаа: кыстынчак, сүцүр...
Арын-шырайы: борбак, шөйбек, ...
Эриннери: чуга, кылын, ...
Оорга-мойну: бцшкцк, чоон ...
Мага-боду: хөнү, шилгедек, ...

374. Тайылбырлыг эдертиг. Номчааш, утказын эдerti бжиңер.
Адаанда айтырыгларга харыылаңар.

Эргенинде даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг-шокар турда, аңнап чоруурда, даайым мени эдertiп алды. Кижим адыр буттуг узун чактырын* аксын куду кылдыр чүктээш, саадаан* азынгаш, чугаалайдыр:

— Таңдыдан олча хайып, диленип келген улус сава чок чорбас. Ол куруг таалыңны эктиңге арта каап ал. Аң атсывысса, эъдин, чаан сугар бис.

Сайлыг-Хемниң Улуг-Каъдының кырындан харап үнүп келдивис. Чер кыры чаа-ла дескилештир чырып, боо хараалы кирер апарган мындыг. Мурнумда кылаштап олурган даайым тура дүшкеш, менче хая көрүнгеш, сымыранды:

— Будунну сигенге шылыратпайн, көдүрүп бас. Оон башка аңнар дааш аптар.

Бедик даш кырынга харап олур бис. Даайым мени хенертен тырта каапты. Оон кулаамга сымырандыр:

— Дөө ол өрү улуг-аң көстүп келди. Көрдүң бе?

Даайымның айыткан уунче кайгай бердим. Үстүвүсте мээсте, куржаангы хая баарында, улуг-ла дөңгүр шилги инек хараган баштап тур.

— Инек-тир! — деп кижимге сымырандым.

— Инек деп чүң боор! Мыйгак-тыр — деп, даайым база сымыранды. — Кырындан барып харап көрээли, өөрлүг боор.

Оьттап турган мыйгактың таптыг-ла дужундан дуюкаа харап үнүп келдивис. Аң ам мырыңай чанывыста, хая баарында. Сидир-садыр дээн дааш үнген соонда, ак черже чаш шокар бызаа дешкилеп үнүп келди.

— Көрдүң бе, чаш бызаалыг мыйгак-тыр. Мындыг чаш төлдүг аңны адып болбас.

Оон элээн болганда мыйгак боду база үне кылаштап келди. Иези көк сизген чулуп турда, чаш бызаазы кээп ооң эмиин когжап каап турар, кээргенчиг-даа, чаптанчиг-даа болду. Бис бызаалыг мыйгакты кезек көрүп олура, оюп чоруй барган бис. Ол эртен оон өске аң таварышпады. (К. Аракчаа)

1. Саадак, таалың, хараал, куржаангы, мээс, дуюкаа деп сөстөрнүң утказын тайылбырлаңар.

2. Аңчының чугаазындан чүнү билип алдыңар?

3. Чаш төлдүг аңга чүгө дээп болбазыл?

4. Бажыңга домактарны сайгарыңар, ында чүве аттарының морфологтуг сайгарылгазын кылыңар: Чечектерниң чаагай чыды кижини тааладыр айы-зап турар. Мыйгак боду үне кылаштап келди.

375. Номчуңар. Демдек аттарын уткалыг бөлүктөрүнүн аайы-биле ушта бжиңер. Шынарның демдек аттарының чадаларын тодарадыңар, кожумактарын шыйыңар. Чүве адының кандыг темалыг бөлүктөрүн тайылбырлаарыңа демдек аттары дузалыг болганын тодарадыңар. Утказы билдинмес сөстөрүн тайылбырлыг словарьдан тывыңар.

Ирейниң чанынга кижини көрүп көрбөөн чараш уруг көстүп келгенин көрүп кагдым. Хавааның кирбиктери дорт-дорт, киш дүгү дег, чиңге-чиңге. Чаактары эңгиске дег кызыл-кызыл. Шокар пөс-биле додарлаан, киш кежи тоннуг. Ооң моюндуруу болгаш эдектери кундус кештери-биле каастаттыңан болду. Тоннуң додарын чинчи-биле каастап, алдын удазыннар-биле аргып туруп кылган. Уругнуң мойнунда улуг-улуг чук чинчилер дизип баглаан. Чинчи бүрүзү салбактыг, салбак бүрүзүндө эткир коңгураалар баглаан болду. Бөргүн эң тергийн дээн киштерниң кезинден даараан. Ооң тейинде хүн дег чайыннанып турар төгөрүк дошка кадаан. Бөрттүң хажыызы эртенги дээр өңү дег алдын-кызыл өңнүг. Уруг челээш ышкаш янзы-янзы чайынналчак өңнүг кур куржанып алган. Кайгамчык-ла кыс!

(П. Ойунский)

376. Номчуңар. Кижиниң портредин тургузарыңа кандыг чугаа кезээ хөй ажыглаттынарын тодарадыңар, оларны ушта бжиңер. Сөзүглелде ады кирген маадыр дугайында чүнү билер силер?

Бир-ле катап Шагаада Буян-Бадыргы ноянның аалыңа шагаалап чеде бердивис.

Ноян боду аажок чазык, эвилең, бодунуң-даа, идик-хевиниң-даа чаражы кончуг эр чораан. Одагалыг бөрттүг,

торгу додарлыг, хураган кежи тоннуг, угулзалыг кадыг идиктиг, оттук-бижээн куду салып бадырыпкан, каас олбуунуң кырында сөгедектей олуруп алган хүлүмзүрүп каап олулар кижн чоржук. Ак шырайлыг, арнының чаражы-ла кончуг. Улуг кыдырык карактарлыг, чоон кара кежегелиг, чазык-чаагайы кончуг. Бис оон карак салбайн кайгаарывыска, бисче хүлүмзүрүп каап олар кижн чораан. Лама, дүжүметтер ноянга Шагаа-биле байыр чедирип, кадак тудуп турар чүве чораан.

(Ч. Куулар дыңнап бижээн)

377. Чүвелерниң шынар-демдээн, өң-чүзүнүн көргүскен демдек аттарын ажыглавышаан, харылзаалыг домактардан чогаадып бижинер.

Ажыглаар сөстөр:

Чурттаар оран-сава: *чавыт, чадагай, чемдик, докулчак, бөдей, чыдыгыр, бөрбек.*

Аяк-сава аймаа: *дежик, бүдүн, мыйышкак, чирик, чарык, оңгар, бөпүрүк.*

Янзы-бүрү эт-херекселдерниң хевири: *шөйбек, кең-гиргей, борбак, калбак, ыргак, төгерик, дээрбек, тырыкы, дөрбелчин, шөйбек, долгашкак, дугаланчак.*

Өң-чүзүнү: *кызыл, көк, сарыг, калдар, шилги.*

 378. Бердинген сөстөрнн ажыглап, «Бистиң малывыс» деп кыска дыңнадыгдан белеткеңер.

Ажыглаар сөстөр:

Бода мал: *бызаа, молдурга, инек, буга, шары, сарлык, кулун, богба, аът, бе, аскыр.*

Шээр мал: *анай-хураган, дөтпе, хой-өшкү, хуна, серге, кошкар.*

Аал малының шола аттары: *Эгерек, Ак-Хол, Черликпен, Дагыр-Мыйыс, Челер-Доруг, Эзир-Кара.*

Демдек аттары: *семдер, кара, коданчы, бұзурелдиг, сүткүр, чааш, ажыктыг, шилги, имниг, шокар.*

Кылдыныглары: *ээрер, камгалаар, үзер, эдер, бустаар, киштээр.*

§ 68. Сан ады

379. Номчуңар. Сөзүглелдиң планын тургузуңар. Сөзүглелдиң адаанда немелде онаалгаларны күүседиңер.

Найыр — ада-иезиниң чаңгыс борбак чассыг оглу⁴. Бичиизинден тура өөредилгеге салымныг, чаңгыс көргөн, дыңнаан чүвезин сактып алыр. Уруглар садынга башкызының берген шүлүктерин 1–2 катап номчуп бээрге, дораан доктаадып алыр. 4 харлыында-ла үжүктөрни таныыр, 5 харлапкаш, номчуй берген. Школага өөрөнмейн тургаш-ла, 4 оранныг саннарны кадып-казып билир апарган.

Ол Красноярск хоорайга төрүттүнгөн. 2 харлыында хоорайның 151 дугаарлыг уруглар садынге чоруп эгелээн. А бирги классче Кызылдың 1 дугаар школазынче өөренип кирген. Найыр «4», «5» демдектерге өөренип, ада-иезиниң ёзулуг дузалакчызы болган. Ажылды эр-кыс деп ылгал чокка кылып билир.

Эрткен чылын Россия чергелиг бичии уругларга мода журналынга Найырның чуруу үнгөн. Инстаграмга кастинг чарлаптарга, киржир күзелин илередирге, ону 20 хире уруг аразындан шилип алган. Ол 2019 чылдың чаа чылында Найырга улуг белек болган.

Найыр ачазы-биле сыырткыыш тудуп алгаш, балыктаарынга дыка ынак. Авазы ону ак сеткилдиг, кээргээчел болурунга, а ачазы шыдамык болгаш эрестиг, хүндүлээчел болурунга кижизидип турарлар.

(«Сылдысчыгаш» солундан)

1. Сан аттарын хамаарышкан сөстери-биле ушта бжиңер, тургузуунуң болгаш утказының аайы-биле бөлүүн, кандыг чугаа кезээнге хамааржып турарын тодарадыңар.
2. Сөзүглелде ажыглаан бижик демдектерин тайылбырлаңар.
3. *20 хире, бирги* деп сан аттарының морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.
4. Сөзүглелде быжыг сөс каттыжышкынын тыпкаш, утказын тайылбырлаңар.

УДУРТУЛГАЛАР

Номда кирген диктантыларны бжииринге белеткенири

1. Сөзүглелди далашпайн, кичээнгейлиг номчуңар.
2. Хөй сектер орнунга кирирер ужурлуг үжүктерниң шын бжилгезин тайылбырлаңар.
3. Сөзүглелди катап номчуп турар үеңерде берге орфограммаларны эскерип, шын бжилгезин тайылбырлаңар.
4. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.
5. Диктантыда немелде онаалгалар бар болза, күүседиңер.

Эдертиг бжииринге белеткенири

1. Сөзүглелди далашпайн, кичээнгейлиг номчуңар.
2. Утказы билдинмес сөстөрни тайылбырлап, сайгарылгазын кылып алыңар.

3. Сөзүглелдиң кол бодалын тодарадыңар. Ону ажыдарыңга таарымчалыг дүлгүүр сөстөрни тывыңар.

4. Сөзүглелди кезектерге чарып алгаш, оларга аттардан бериңер.

5. Орфограммаларны болгаш бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

6. Сөзүглелди база катап кичээнгейлиг номчуңар.

Кызыра бижиир эдертигге белеткенири

1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар.

2. Кол бодалын тодарадыңар.

3. Сөзүглелден делгереңгей, катаптап турар тайылбырларны ап каап, кызырыңар.

4. Дөмейлешкек чүвелерни, демдектерни, кылдыныгларны санаан таварылгада, оларны чаңгыс сөс-биле солуңар.

5. Сөзүглелди катап кичээнгейлиг номчуңар, тодарадып алган кол бодалыңарның шынныын хынаңар.

Чогаадыг бижииринге белеткенири

1. Эгезинде бижиир дээн чогаадыңарның темазын сайгарып, боданып алыңар. Дараазында ол темага хамаарыштыр бижиир чүүлүңерни сайгарыңар.

2. Чогаадыңарның кол бодалын тодарадып, планын тургузуңар, теманың утказын ажыдарыңга тааржыр дүлгүүр сөстөр, тургузар сөзүглелиңерге (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын) тааржыр сөстөрни, сөс каттыжышкыннарын болгаш чурумалдыг аргаларны эки хынамчалыг шилиңер.

3. Чогаадыңарның баштайгы вариантызын эки бодамчалыг хынаңар. Кол бодалын ажыдарыңга ажыглаан иштики темаларның аразында харылзааларны, оларның

дес-дараалаштыр бижиттингенин хынаңар. Артык чүүлдерни ап каап, четпес чүүлдерни немеңер.

4. Чогаадыгның дылынче кичээнгей салырын утпаңар, бодалыңарның долу, четче ажыттыңганын хынаңар, частырыглар бар болза, эдиңер.

САЙГАРЫЛГАЛАР

Фонетиктиг сайгарылга

1. Сөстүң транскрипциязын кылыр.

2. Сөсте чеже үжүк, үн, слог барын тодарадыр.

3. Ажык азы ажык эвес үн дээрзин айтыр.

4. Ажык үннерниң характеристиказын бээр: адаттынарының аайы-биле (*кыска, узун, өк-биле адаар*); дылдың одуруунуң аайы-биле (*артыы одуругнуң (кадыг), мурнуу одуругнуң (чымчак)*); эриннерниң киржилгезиниң аайы-биле (*эрин-биле адаар, эрин-биле адавас*); аастың ажыттынарының аайы-биле (*делгем, кызаа*).

5. Ажык эвес үннерниң характеристиказын бээр: адаарының күженишкениниң аайы-биле (*күштүг, кошкак, эң кошкак азы аяар*); ыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле (*ыткыр, дүлей*).

Морфемниг сайгарылга

1. Чугаа кезээн айтыр.

2. Сөстү морфемаларга чарар.

3. Укталбаан, укталган дөстү айтыр, укталган дөс болза, тургустунган аргазын (*морфологтуг, синтаксистиг, морфолог-синтаксистиг*) айтыр.

4. Кожумактың шын бижилгезин тайылбырлаар.

Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр.
2. Эге хевири.
3. Доктаамал морфологтуг демдектери:
  - ниити азы хуу;
  - тодаргай азы туугай;
  - укталбаан азы укталганы (*укталган болза, тургустунган аргазы*).
4. Доктаамал эвес демдектери:
  - бичеледир, чассыдар хевири;
  - саны;
  - хамаарылга хевири (арын кожумаа);
  - падежи.
5. Домакка синтаксистиг хүлээлгеzi.

Демдек адының морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр.
2. Укталбаан азы укталганы (*укталган болза, тургустунган аргазы*).
3. Утказының аайы-биле бөлүү; шынарның демдек ады болза, чадазы.
4. Домакка синтаксистиг хүлээлгеzi.

Сан адының морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр.
2. Тургузуунуң аайы-биле бөлүү.
3. Утказының аайы-биле бөлүү.
4. Домакка синтаксистиг хүлээлгеzi.

Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазы

1. Домактың грамматиктиг ооргазының санының аайы-биле хевири (бөдүүн, нарын).
2. Чугула кежигүннериниң аайы-биле хевири (чаңгыс азы ийи составтыг).
3. Ийиги черге кежигүннер аайы-биле хевири (делгеренгей азы делгеренгей эвес).
4. Чаңгыс аймак кежигүннер база адалгаларның бары, чогу.
5. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактың хевири.

Сөстүң лексиктиг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр;
2. Сөстүң лексиктиг утказын тайылбырлаар;
3. Чаңгыс азы хөй уткалыы. Хөй уткалыг болза, ук утканы тайылбырлаар;
4. Дорт, доора, көжүргөн утказында ажыглаттынганы. Доора уткада ажыглаттынган болза, чүнү барымдаалап доора уткада ажыглаанын тайылбырлаар;
5. Синоними бар болза, айтыр;
6. Антоними бар болза, айтыр;
7. Омоними бар болза, айтыр;
8. Табу азы хоруглуг сөс болза, ооң эвфемизм болур сөзүн айтыр.

Фразеологизмнерни сайгарарының чуруму:

1. Фразеологизмниң кайы чугаа кезээнге хамааржырын айтыр.
2. Лексиктиг утказын тайылбырлаар.
3. Чаңгыс азы хөй уткалыы. Хөй уткалыг болза, уткаларын тайылбырлаар.

КЫСКА ТАЙЫЛБЫРЛЫГ СЛОВАРЬ

Агы — черге чаттылдыр үнер аксымаар өңнүг, чаагай чыттыг эм оът.

Ажай-буурул — аажок улуг назылыг, ак баштыг.

Арбан — Тываның эргиде административтиг девискээр хуваалдазының эң биче кезээ.

Арттынчактар — аъттыг кижиниң арттынып алыр чүгү.

Аскыр — акталаттынмаан чедишкен эр чылгы мал.

Аът — кош эвес дуюглуг, сеглегер кудуруктуг, челдиг, улуг азырал амытан.

Багана — кандыг-бир чүвени кээп дүшпезин дээш тевискилеп быжыглаар адагаш, ыаш.

Бактаар — кандыг-бир чүвениң составынга кирер.

Бе — кыс чылгы мал.

Бөктүр — улуг эвес тейжигеш, дөктүр.

Дикпе (*диал. тожу.*) — балык четкизи.

Долбан — кижиниң чаактарының думчук чоогунда достак черинде кызылзымаар өң.

Долбанныг — долбан шыпкан, кызыл.

Дөңгелик — шынаада, тулаада бичии дөстегер черлер, дөңчүгештер.

Дүвү [ъ] — хаттан көдүрлүр хар доозун.

Иженир — ажылдаар.

Иле — тода, тодаргай.

Калган — мөчээн, өлген, чок апарган.

Кулун — чылгы малдың чаш төлү.

Кунчуг — өөнүң ээзиниң иези азы улуг угбазы.

Кустугар [ъ] — кандыг-бир чүвениң иштинге сыңмайн, кускан дег кылдыр дашкаарлаар.

Күчүтен [ъ] — аажок улуг.

Метеоролог — агаар шинчилээриниң талазы-биле тускай эртемниг кижиги.

Новелла — болуушкуннары дүрген болгаш чидиг уткалыг чечен чугаа.

Одар [ъ] — мал, аң оъттаар чер.

Ойбуннуг — өске өңнүг.

Опчок — күштүг.

Охаай (аян сөзү) — чүвени деткээнин, аңаа таарзынганын илередир.

Оюнзак — ойнаарынга ынак.

Өзен — тайга черде даглар аразында чоога, чарык.

Саадак — кижичүктөп чоруур кылып каан хөм согун хавы, аңчы хап.

Саарыг — кандыг-бир чүвени ажыр дагжавышаан агып чыдар суг, ындыг суглуг чер.

Сайырам — сай даштарлыг, сайыр чер.

Салам — деңзизи элээн аар, черже халайтыр базап турар.

Селекционер — үнүштерниң сорттарын азы малдың уксаазын экижидериниң талазы-биле тускай эртемниг кижичү.

Сирт [ъ] — дириг амытаннарның хендирбезиниң кыры, ооргазы.

Совпартшкола — Совет партия школазы.

Сукуртунар — таалайын таккыладыр.

Суму — Тываның административтиг девискээр хуваалдазының кезээ.

Татарлар — татар сөөктүг түрк чон.

Улдуң — тыва хемчег, тыва идик адаа хире.

Урга — Моолдуң төвү, амгы Улан-Батор хоорай.

Уур — согааш. Иштинге кандыг-бир чүвени ургап, бала-биле соктаар ыяш, металл азы даш сава.

Хаажылыг — албан эвес, тодаргай эвес, байдалдардан хамааржыр.

Хөрлүг — көскү, көрүштүг

Хүргүл — хүреңзимээр өң.

Чаа шерии — дайынчы шериг.

Чаваа — үш хардан өрү назылыг мал.

Чайынды — доштан чара теп үнүп келген суг.

Чактыр — боонуң бир хевири (амгы үеде ажыгладда чок).

Чаржаяр — безерек доңа бээр.

Час ойда дүжер — аткаар ойда дүжер.

Черзи — черде чыдар кургап калган будуктар.

Чөрүлдээлиг — маргылдаалыг.

Шаг — үе.

Шириленген — кадып калган инек кежи.

Энчек — кидис чадыг, шывыг.

Эскиттер — алгы, кештиң кескиндизи.

ДОПЧУЗУ

Эге сөс	4
БИСТИҢ ТӨРЭЭН ЧУРТУВУС	5
ДЫЛ ДУГАЙЫНДА НИИТИ БИЛИГЛЕР	6
§ 1. Төрөөн дыл — чоннуң эртинези	6
ЭГЕ КЛАССТАРГА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИН КАТАПТААРЫ	10
§ 2. Үн болгаш үжүк	10
§ 3. Чугаа кезектери	12
§ 4. Сөс каттыжыышкыны болгаш домак	16
§ 5. Сөзүглел	17
ЧУГАА ЧОРУДУЛГАЗЫ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ	20
§ 6. Диалог дугайында билиг	20
§ 7. Монолог	23
ФОНЕТИКА. ОРФОЭПИЯ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ	27
§ 8. Фонетика дугайында билиг. Ажык үннерниң бөлүктээшкени.	27
§ 9. Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм)	33
§ 10. Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени	37
§ 11. Күштүг, кошкак болгаш аяар ажык эвес үннер	38
§ 12. Сөс иштинге ажык эвес үннерниң өскерлири	42
§ 13. Слог. Тыва дылда ударение	44
§ 14. Орфоэпия дугайында билиг	48
ГРАФИКА	52
§ 15. Алфавит дугайында билиг	52
§ 16. Тыва алфавит	57
ОРФОГРАФИЯ	62
§ 17. Сөске ажык эвес үннерниң үжүктөрин шын бижири	62
§ 18. Й үннүг үжүктөрлиг сөстөрни шын бижири	64
§ 19. Кадыг (ъ) болгаш чымчак (ь) демдектерни сөске ажыглаары	65
СӨС ТУРГУЗУУ БОЛГАШ СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫ	69
§ 20. Морфемика — дыл эртеминиң кезээ	69
Кожумактарның вариантылыгы болуру	72
Сөстүң дазылы	74
Сөстүң чогаадылга кожомактары	75
Төрөл сөстөр	78
Дөс дугайында билиг	80
§ 21. Хевир тургузар кожомактар	83

§ 22. Өскертилге кожумактары	85
СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫНЫҢ АРГАЛАРЫ	88
§ 23. Морфологтут (кожумактыг арга)	90
§ 24. Синтаксистиг арга	92
§ 25. Хурааңгайлаан сөстөр	95
ЛЕКСИКА БОЛГАШ ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ. ЧУГАА САЙЗЫРАДЫЛГАЗЫ	99
§ 26. Сөс, ооң уткалары. Лексиктиг утка болгаш билиг	99
Тыва дылдың тайылбыр словары	102
Тыва дылдың тайылбырлыг словарьлары	103
§ 27. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр	107
§ 28. Сөстөрниц дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары	110
§ 29. Омонимнер	114
Омонимнерниц хевирлери	115
§ 30. Синонимнер	117
§ 31. Антонимнер	122
§ 32. Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер	125
§ 33. Фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжышкыннары	130
Лексикага катаптаашкын	133
ГРАММАТИКА	136
§ 34. Морфология — грамматиканың бир кезээ	136
ЧҮВЕ АДЫ. ОРФОГРАФИЯ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ	140
§ 35. Чүве адының ниити утказы, грамматиктиг демдектери болгаш синтаксистиг хүлээлгелери	140
§ 36. Чүве адының тургустунар аргалары	146
§ 37. Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери	150
§ 38. Чүве аттарының саны	153
§ 39. Чүве адының хамаарылга хевири, ооң кожумактарын шын бижири	155
§ 40. Үлегерлеп алган чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири	159
§ 41. Чүве адының падежтери. Адаарының падежи	162
§ 42. Хамаарыштыларының падежи. Чүве аттарының домакка тодарадылга болуру	166
§ 43. Бээриниң падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	168
§ 44. Онаарының падежи. Чүве аттарының домакка немелде болуру	170

§ 45. Турарының падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	173
§ 46. Үнериниң падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	174
§ 47. Углаарының падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	177
§ 48. Орус дылдан үлегерлээн сөстөрниң падеж, сан кожумактарын шын бижири	180
§ 49. Чүве адының морфологтут сайгарылгазы	183

ДЕМДЕК АДЫ. ОРФОГРАФИЯ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ 188

§ 50. Демдек ады. Ооң утказы болгаш синтаксистиг хүлээлгелери	188
§ 51. Демдек аттарының темалыг бөлүктери	192
§ 52. Демдек адының чогаадылгазы. Морфологтут арга	195
§ 53. Демдек адының чогаадылгазы. Синтаксистиг арга.	197
§ 54. Демдек адының бөлүктери. Шынарның демдек аттары	199
§ 55. Шынарның демдек ады, ооң чадалары	201
§ 56. Шынарның демдек ады. Күштелдирер чада	204
§ 57. Хамаарылганың демдек ады	205
Демдек адынга катаптаашкын	208
Чугаа чорудулгазы	211

САН АДЫ 213

§ 58. Сан адының утказы	213
§ 59. Сан адының бөлүктери	215
§ 60. Сан адының синтаксистиг хүлээлгези	219
§ 61. Сан адының нарын сөстер болгаш быжыг сөс каттыжышкыннары тургузарынга киржилгези.	221
§ 62. Сан адын чугаага ажыглаары	222
§ 63. Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстөрниң ажыглалы	227
Сан адынга катаптаашкын	231

5 КЛАССТЫҢ ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИНГЕ КАТАПТААШКЫН 233

§ 64. Диалог. Монолог	233
§ 65. Фонетика. Орфоэпия. Сөс тургузуу	235
§ 66. Лексикология. Фразеология	237
§ 67. Морфология. Чүве ады. Демдек ады	238
§ 67. Сан ады	245
Удуртулгалар	246
Сайгарылгалар	248
Кыска тайылбырлыг словарь	251

Учебное издание

Куулар Елена Мандан-ооловна
Оюн Тамара Буурекчиировна
Сарыглар Чечек Алдын-ооловна
Тюлюш Чодураа Минчей-ооловна

ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК

5 класс

Учебное пособие для общеобразовательных организаций

На тувинском языке

Редактор *Л. А. Ооржак*
Художники *А. О. Монгуш, А. К. Ооржак*
Компьютерная верстка *Л. Д. Донгак*
Технический редактор *Л. А. Ооржак*
Корректоры *Т. Б. Оюн, А. Д. Даржаа, Ч. А. Сарыглар*

Подписано в печать 19.09.2022. Формат 70х90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Печать офсетная. Гарнитура TTSchoolBook. Уч.-изд.л. 16,72. Тираж экз.
Заказ .

ГБНУ Министерства образования РТ «Институт развития национальной школы», 667000, г. Кызыл, ул. Рабочая, 2. тел./факс: 8(394-22) 6-17-52, e-mail: irnsh_tuva@mail.ru

ООО Издательство «Офсет» 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51. e-mail: commerc@pic-ofset.ru